

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (138) март-апрель 2008 ж.

Учредительле –

КЪМР-ни Культура эм Информация коммуникацияла
министерствосу бла Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2008

ХУТУЙЛАНЫ ХАНАФИЙНИ 90-ЖЫЛЛЫГЫНА

ПОЛИТИК, АЛИМ ЭМ АДАМ

Бир адамда толу халкъны ышанлары – акъыллы-лыгы, тѣзумлюгю эм эр кишилиги, халал жюреклиги эм менсимеулюгю бар эселе, ол Хутуйланы Исхакъны жашы Ханафийди. Къадар анга эр киши ариулукъну да, халаллыкъны да, уллу билимни да, политика усталыкъны да къызгъанмай бергенди. Аны къадар жолу къыйын болгъан эсе да, битеу алып айтханда, жашауу сейирлик болгъанды, уллу жетишимледен, хорламлада да бай болгъанды.

Хутуй улу Ханафий 1918 жылда Къабарты-Малкъар Республиканы Кѣнделен элинде туугъанды.

Нальчикде педрабфакны бошагъандан сора окъургъа Къабарты-Малкъар пединститутуна киргенди. Ол заманда жюриютюлген тѣрелеге кѣре, НКВД-ны органларында ишлерге чакъырылгъанды, СССР-ни НКВД-сыны Дондагъы Ростовдагъы крайла аралы школун тауусханды, 1953 жылда уа Къыргъызстанны пединститутуну история факультетин бошагъанды. 1943 жылда уллу магъанасы болгъан буйрукъну толтургъаны ючюн «За отвагу» майдал бла, артда уа Ата журт урушну экинчи даражалы ордени бла саугъалангъанды. 1944 жылда халкъ бла бирге кюч бла Къыргъызстаннга кѣчюрюлгенди. Сюрюнде болгъан жылларында республикалы газет-журнал издательствону директору болуп ишлегенди. Къара чѣпге тюшген малкъарлыкъа ол уллу намыслыкъ, ышаныулукъ да эди. Ол башламчылыкъ эм тынгылы иши бла кесине оночуланы эслерин бургъан эди дерчады. Ол себепден болур эди кѣп да бармай Къыргъыз ССР-ни Эл мюлк министерствосуну типографиясыны директоруна кѣчюрюлгени да. Хутуй улуну ол кезиуде жашаууну юсюнден аны иги таныгъан, СССР-ни Илмула Академиясыны член-корреспонденти К.Каракаев ма былай жазгъанды: «Хутуйланы Исхакъны жашы Ханафий, 1945–1957 жыллада Къыргъыз ССР-ни басма органларында эм полиграф организациларында ишлегенди. Север Кавказны эм Орта Азияны халкъларыны араларында къарындаш шуѣхлукъну кючлендирирге кесини журналист иши бла тийишли юлюш къошханды». («Кабардино-Балкарская правда». 1998. 18-чи апрель.).

1957 жылда, малкъар халкъны къыраллыкъы жангыдан тохташдырылгъанда, халкъны туугъан журтуна къайтарыу эм жашау этиулерин къурашдырыу бла байламлы бек къыйын ишлени тамамлау къатышыргъа тюшгенди. Къурау эм башламчылыкъ жаны бла ахшы сынауу болгъанын эсге алып, аны оноучу къуллукъгъа саладыла. Алгъа Ханафий Исхакъович республиканы прокуроруну орунбасары болуп ишлегенди, жарым жыл толу ѣтгюнчю уа, партияны обкомуну административ бѣлюмюню таматасына, ызы бла сатыу-алыу-финансла бѣлюмюне башчыгъа дурус кѣредиле. 1958 жылда уа аны партияны обкомуну секретарына эм КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну бюросуну членине айырадыла. 1961 жылда уа ол республика-

ны Министрлерини Советини председателини орунбасары болуп ишлеп башлайды. Къырал къуллукълада ишлегенинде, идеологиягъа эм социальный сферагъа кёз-къулакъ болуп тургъанында, аны политика жаны бла акъыллылыгъы, къырал къуллукъчунуча билимлилиги толу ачыкъланган эдиле. Ол ишни уста билгенича, тири да эди, оюумлай да биле эди, шарт вопрослагъа къарагъанда, кеси айтханны бек къаты къоруулаучу эди. Халкъ аны ким болгъанын да биле эди, суйген да эте эди, республиканы Баш Советини депутатына, баргъан да эте эди. Ол кеси да урунуу коллективледе къонакъ халда терк-терк болуучу эди, колхозлада, совхозлада, предприятиялада. Халкъда намысы да бек бийикде эди. Къыргызда болгъанында да ол кечгюнчюлеге хар не жаны бла да, къолундан келгенича, болушуп тургъаны себепли, ол заманда окъуна намысы бийикде эди.

Уллу жашау сынауу болгъан Хутуй улу халкъны аллында, артыкъда жаш тёлнюю аллында кёп кере сёлешгенди. Окъуй, ишлей билген жаш тёлнюю уа ол кертиси бла да бек жаратып болгъанды. Илмуну, культураны, саулукъ сакълауу шёндю да республикада ишлеп тургъан, атлары айтылгъан келечилерине жашауу кенг жолуна чыгъаргъа болушуп тургъан киши эди. Шекертлери аны унутмайдыла, бир заманда да унутурукъ туююлдоле, тамата тёлнюю юсюнден сёз барса, аны атын да эсгермей къоймайдыла.

Ёсюмлю, ариу санлы, гиргчи эди, къарамдысы окъуна огуурлу сезимни туудура эди. Бет сыфаты уа ол айтханындан артха турмагъан, кючлю адам болгъанына шагъатлыкъ эте эди. Кертиси бла да ол аллай адам болгъанына уа аны ишлери да шагъатдыла. Ол кезиуде къурулушланы планлары, социальный культура магъаналары болгъан объектлени ишлеуно ахча бла жалчытыу да бек алгъа Москвада – Госпланда, РСФСР-ни кёп министерстволарында бла ведомстволарында сюзюлорге керек эдиле. Хутуй улу бек иги биле эди республиканы социальный сферасына не керек болгъанын, проблемаларын да, хар ишни юсюнден кесини энчи оюму да бар эди, оюмун къорууларгъа да хар заманда хазыр эди. Кесини оюмларын ачыкъ, ким да ангыларча айта билгени, шартланы тап тизиую эм башхаланы да ийнандыра билгени бла кёплени кеси жанлы этиучю эди. Кесин жюрюте билгени бла да. Ол бийик къуллукълада ишлеген уллу чиновниклени кабинетлерине тыйгъычсыз кирип да болгъанды. Ма аны ол качеству, адамлыгъы республиканы оноучу къауумунда ишлеуон магъаналы, къыйматлы да этип тургъандыла. Русубликаны Министрлерини Советини ол замандагъы председатели М. И. Докшочков кесини эсгериулеринде былай жазгъанды: «Министрлени Советинде билим бериуно, илмуну эм культураны вопросларын тамамлаугъа кёз-къулакъ болгъан, аланы ишлерине къарагъан Председательни орунбасары Хутуйланы Исхакъны жашы Ханафий эди. Ишни уста бардыра билгени, уллу къурау хунерлиги болгъаны ючюн Правительствода аны намысы да бек бийикде эди. Ол къолуна алгъан ишни ахырына жетдиргинчи бек къаты ишлей билген, ишни тынгылы да эте билген къуллукъчу эди. Ханафий Исхаковичге адамла суйюп келиучю эдиле, ол аланы жарсыуларын ангыларгъын биллип, онг болуп болушмай къоймазлыгъын да ангылап. Мени бла бир ушагъында В.И.Бессарабов, КПСС-ни Ара Комитетинде бизни алгъыннгы кураторубуз, Хутуй улугъа «доммайды» деп айтхан эди, аны уллу адамлыгъын, интеллект кючюню кенглигин, магъаналылыгъын энчи чертир муратда». /М.И. Докшочков. «Главная привилегия – ответственность за других». Нальчик. 1998. Ст.65./

Кесини уллу иш сынауун, билимин да республикада жамауат-политика болумну жангыча кыраууга, уллу социальный проектлени жашауда бардырырга кызыгъанмай бергенди. Аны тири кыатышыуу бла Нальчикде уллу больница комплексле кыуралгъандыла, республиканы районларында социальный инфраструктурала кенгергендиле, Эльбрусну тийресинде турист комплекслени, Главпочтамтны юйюн ишлеу, Нальчикде троллейбус ызы кырау, социальный эм жашау магъаналары болгъан башха объектлени ишлеу кырулуш ишлени планына кыошулгъан эдиле. Ара окыуу юйледе билим алгъан устазла кыошулгъан театр коллективле ол кезиуде ахшы жетишимлеге жетген эдиле. 1960–1970 жыллада илмуда, культурада эм спортда болдурулгъан уллу хорламлары бла Кыбарты-Малкыар ал сатырда болгъанды эм адамланы ниет жаны бла кез кыарамлары да иги жанына тюрленген эдиле.

Хутуй улу бийик билим берген окыуу юйлени эм илмуну ишлери кыалай баргъанларына, аланы кадрла бла жалчытыуга, илму тинтиулени игилендириуге, республиканы экономикасын эм культурасын айнытыуда аланы магъаналыкларына дайым да эс буруп тургъанды. Университетде эм илму-излем институтда да ол кыатышмагъанлай не аз да магъанасы болгъан иш бардырылмагъанды. Кыуллукъ борчладан сора да ол партия эм кыырал жумушланы да илму-излем ишле бла бирге тамамлай баргъанды. Ол кертиси бла да кыыйын, уллу илму магъаналары болгъан жарыкъландырыу, Уллу Ата журт урушну кезиунде халкъланы кюч бла кечюрюу, история илмуну историясы, жангы эм бек жангы кезиуде Кыбарты-Малкыар Республиканы культурасыны историясы дегенча темаланы ачыкылау бла кюрешгенди. Аны басмаланган ишлери бла шагъырейленсеги, аланы жазып, басмалап чыгъарыр ючюн ол бек кеп история шартланы излеп тапханын, кеп тюрлю битеулю эм энчи литератураны окыгъанын, ол чекге жетер ючюн а уллу кырауу эм хазырланыу ишлени бардыргъанын ангыларыктысыз.

Илму сообществода аны атын айтдыргъан, 1965 жылда Дондагы Ростовну университетинде кыоруланган, «Балкарский народ в годы Великой Отечественной войны и в послевоенный период» деген кандидат диссертациясы болгъанды. Ол ишге специалистле тийишли багъа да бичген эдиле. Историялы илмуну айныууна ол кезиуде административ чекле салынып болгъанларыны, артыкда кюч бла кечюрюлгенлени юслеринден тинтиу-излеу ишлени бардырырга арталда эркинлик болмагъанды эм ол тема кеп жылланы ичинде жабыкъ тема болгъанлай тургъанды. Ханафий Исмаилович басмалагъан материалла эм аны кандидат диссертациясы ол теманы ачыкылауда биринчи атламла эдиле дерге боллукъду. Аны материалларында кыыйын эм кыоркыуулу теманы проблемаларын кетерирге болушурукъ методика эм методология амаллары берилгендиле. (Бийик школну Север Кавказ Илму арасыны известиясы. 1988. №1 65-чи бети) Историяны Хутуй улу ачыкылагъан бетлери эсленмей кыалмагъадыла эм аланы кеси ишлеринде хайырланган, бу кюнледе да хайырыланып тургъан историкле аны ол ишине уллу багъа да бичгендиле. Аты айтылгъан, аскер историк, АБШ-ны Калифорниядагы университетини профессору А. Некрич, «Наказанные народы» (Нью-Йорк, 1978) монографиясында былай айтады: «Бу проблема бла кюрешгенле бары да, ол санда бу ишни автору да, Ханафий Исхакович Хутуевни диссертациясындан кеп затны

алып хайырлангандыла Х.И. Хутуев бу теманы ачыккылауда биринчиди дерге боллукъду». Аны магъанасы бек уллу болгъанлыкъгъа, ол диссертация басмаланмай къалгъанды. Тюзлюк ючюн ачыккы айттайыкъ, КПСС-ни область комитети Хутуй улуну бу ишин энчи халда китап этип басмаларгъа деп оноу да этген эди. Алай да болуп тургъанлай, ол кесини къол жазмасын КПСС-ни Ара Комитетини Марксизм-Ленинизм институтунда сюзерге деп тохташады. Экспертле малкъарлыланы кюч бла кёчюрюлгенлери бла байламлы Хутуй улу ачыккылагъан битеу болумла эм аны бла байламлы этнокультура тюрлениуле дегендиле эм диссертациясыны бир-бир бёлюмлерин ачыккы басмада чыгъарыргъа жарарыкъ туююлдо деген эдиле. Ол а, къол жазманы, ала айтханча, туурап чыгъарыргъа унамай къойгъанды.

Ачыккылыкны кезиуонде Ленини библиотекасында бек кёп окъулгъан затладан бири Хутуй улуну диссертациясыны къол жазмасы болгъанды. Урушну кезиуонде СССР-ни халкларын кюч бла кёчюрюрге жораланган ишлени тинтгенле барысы да ол диссертацияда айтылгъан шартланы эсге алгъандыла, бир-бирле уа Хутуй улу бла тюбеширге деп Нальчикге окъуна келгендиле. Х.Боков кесини 1992 жылда Москвада басмаланган «Дорога печали и мужества» деген китабында былай жазгъанды: «Кёп материалланы мен халал жюрекли шуёхум, аты айтылгъан алим эм жамауат къуллукъчу Хутуйланы Ханафийни энчи архивинден алгъанма».

Кёп жылланы къырал къуллукълада ишлеп тургъаны ючюн Хутуй улу тинтиу-излеу ишле бла кюреширге онгу болмай тургъанды. Къарбаргы-Малкъар Илму-излем институтну директору В.К. Тлостанов башха ишге кёчгенлей, ол аны орунуна салыгъыз деп тилегенди эм ол учреждениягъа 1973 жылда башчылыккы этип тебирегенди. Хар не жаны бла да ахшы билimli болгъан, республиканы жамауат-политика эм илму жашауунда аты айтылгъан бу адам, Къабаргы-Малкъар Республиканы Министрлерини Советини Председателини орунбасарыны къуллугъунда ишлеп тургъанлай, илмугъа кеси ыразылыгъы бла кёчген эди.

Кесини жашауунда кёп тюрлю къуллукълада-жерледе ишлеп келгенликге, ол аны боюнуна салынган къуллукъ борчланы хар заманда да тынгылы толтуруп келгенди. Институтну директоруча, ол кесини бу иште борчун уста илму коллективни къурауда, излеу-тинтиу ишлени кенг эм терен халда бардырыргъа болушуруккы илмула къурауда кёргенди, бек уллу борчха уа историяны, культураны эм экономиканы вопрослары дегенча бек магъаналы ишлени тынгылы бардыруну санагъанды.

Ол ишни сейирлерин къоруулай да, аны хайырлылыгъы не келтирлигин да бек уста билгенди. Тюз келе келгенлей окъуна институтну ишин тюрлендирип, аны даражасын кётюре, республиканы жашауунда аны уллу магъанасы болгъанына ийнандыра да билгенди. Къысха заманны ичинде институтну структурасын тюрлендирип, учрежденияны боюнуна салынган борчланы толтурурча болумла къуралгъан эдиле. Жангы бёлюмле – социология тинтиулени, литератураны, искусствоведенияны бла къол жазмаланы бёлюмлери къуралгъан эдиле, болгъанлары да кенгертилген эдиле. Илму ишлени бардыруу эм хар не бла да жалчытылыныу жаны бла институт Север Кавказда бек игиге саналгъанды.

Ол адамланы ишге итиндире да билгенди, алагъа сакъ болгъанды. Къыйын эм керекли иш бла кюрешген адамлагъа не жаны бла да болушуп

тургъанды. Биреуню оюмун багъалай билген, илму тюзлюкню суйгени, адамлыгы, илму бла, аныча жашау бла байламлы болгъан кыйын болумланы тамамлаугъа, къолундан келип, болушмай къоймагъанды, аны бла бирге къаты контрольдукъ этгенди, иш ючюн хар кимден да бек къаты къарагъаны кысха заманны ичинде улму-излеу бла кюрешген уллу коллективни къуаргъа эм аны ишине тюз оноу этип турургъа болушхандыла.

Аны илму-къурау ишлерини бек магъаналысына кадрланы юслеринден тохтаусуз къайгыргъаны, бийик усталыкълары болгъан специалистлени хазырлагъанын санаргъа боллукъду. Ол ишге хар заманда да жаш адамланы чакъырыргъа, юйретирге тийишли эс бургъанды, артыкъда Москваны, Ленинградны, Дондагъы Ростовну вузларында окъууну бошагъанланы. Къабарты-Малкъар къырал университетде билим алгъанланы. Ол директор болгъан жыллада (1973–1988) институтну коллективине бек кѣп жаш специалистле къошулгъан эдиле. Аланы хазырлаугъа, Ханафий Исхаковични тилеги бла, институтха СССР-ни Илмула Академиясыны баш илму учреждениялары, къыралны атлары айтылгъан вузлары болушхандыла. Аны хайырындан институт уллу болмагъан тинтиуле бардыруу, статьяла жазыу эм билдириуле дегенча ишледен коллективни теория эм методология жаны бла ишине кыйматын кѣтюрюрча, аны бла бирге республиканы историясыны, филологиясыны эмда экономикасыны магъаналы проблемаларын тамамлаугъа себеплик этерик уллу монография темаланы жарашдырыугъа кѣчген эди. Институтну алимлери ол кезиуде кеслерини география чеклеринде тирелип къалмай ишлегендиле. Ол а алагъа кертиси бла да уллу илму магъаналы болгъан ишлени бийик даражада бардырыргъа онг бергенди, болушханды. Институт бардыргъан тинтиу ишле, Север Кавазны башха илму-излем ишлери бла келишдирилип тургъандыла. Ханафий Исхакович баш академия институтла бла байламлыкъланы тохташдырып, болгъанларын да кючлеп тургъандан сора да, алимлени советлерини жыйылыуларында докладла бла сѣлешип ,кеси башчылыкъ этген институтну жетишимлерин кенг жаяргъа итингенди, СССР-ни Илмула Академиясыны тийишли институтлары бла бирге ишлеуню юсюнден келишимле этип тургъанды эм аланы бир-бирлери бла бирге тинтиу-излеу ишлени да бардыргъанды. Аны башламчылыгы бла СССР-ни Илмула Академиясыны институтлары Къабарты-Малкъар Илму-излем институтну ишлерине рецензияла жазгъандан сора да, аланы керек жерлерин тюзетип, редакторлукъ этип тургъандыла, аланы ара басма органлада басмаларгъа да болушхандыла. Академиялы учрежденияла бла бирге ишлеу бизни алимлерибизни иш усталыкъларын ѳсдюрюрге болушханды.

Хутуй улуна, коллективни башчысына, уллу усталыгы, ишни тынгылы этер ючюн итиниюлюгю, ишден арый билмегени эм башхаладан да ол халда ишлеуню излегени, белгиленген чеклеге жетер ючюн болгъан онгланы жашауда бардырыргъа болушхандыла. Ол институтну илму ишлерин басмаларгъа эркинлигин къоруулагъандан сора да аны иги да кенгертгенди эм категория даражасын кѣтюргенди.

Алимлени кѣпден-кѣп бола баргъанлары, аланы хазырлауну амалларыны эм формаларыны игиленгени, илму-къурау магъаналары болгъан ишлеге творчествул кѣз къарам, аныча бардырылгъан тинтиу ишлени теория даражаларын кѣтюрюу, илму ишлени тематикаларын кенгертиу эм узакъгъа созмай басмалау Къабарты-Малкъар Илму-излем институтха ата журтлу илмуда

кесине тийишли жерни алыргъа болушхандыла. Аны алайлыгына институт, кеси кибик институтланы арасында биринчи болуп, 1976 жылда «Сыйлылыкны белгиси» деген орден бла сауғаланнганы да шагъатлыкъ этеди. Хутуй улуну къурау ишлени тынгылы бардыра билгенини хайырындан институт Север Кавказда алчы илму араладан бири болгъан эди.

Аны коллегалары, официальный халда болмаса да, илму-излем институтланы директорларыны корпусуну даулашсыз лидерине санап болгъандыла. Ол чекге жетер ючюн а уллу къурау хунерликден сора да уллу адамлыкъ да, жүрек халаллыкъ да, хар кимге да болуша билиулюк да керек эдиле. Андан сора адет-къылыкъны да билирге керек эди. Аланы уа Ханафий Исакович бек уста биле эди. Ол, историк болгъаны къадарда, терен билимли болгъандан сора да, этиллик ишни хар не жаны бла да анблагъаны бла бийик жауаплылыкъны илмуну эм практиканы бек къыйын проблемаларын да къыйналмай тамамларгъа болушхандыла. Озгъан ёмюрню жетмишинчи жылларында ол Къабарты-Малкъарда культура къурулушну баш ишлерине эс бургъанды эм аланы асламысына да тири къатышханды. Ол себепден айтылгъан тема аны монографияларында бла статьяларында жер алып тохташханларына сейир этерча туйюлдо. Ол кесини «Совет Къабарты-Малкъарны социалист культурасыны къуралуу эм айныуу» деген монографиясын, доктор диссертацияныча, Москвада къоруулагъанды. Уллулугъу, бек алгъа уа проблематикасы бла ол монография кёплени сейирсиндиргенди. Ара историялы журналлада анга иги кесек рецензияла басмаланган эдиле. Китапда 1917 жылдан башлап 80-чи жыллагъа дери культурада болгъан проблемаланы тамамлаудан сора да айныуну жолларын тинтирге эм ачыкъларгъа кюрешиу болгъанды. Ол халда тинтиу-излеу ишлени кенг бардырыу республикада культура жашауну хар не жаны бла кёргюзторге онг бергенди, айныуну битеу жолларын да. Ол тинтиуле артыкъда миллет культураланы айныу жолларын иги ачыкълагъан эдиле. Республикада культураны айныуун кенг халда тинтиу, артыкъда эндиге дери тинтилмеген жанларын тинтиу, илму жаны бла жангы затланы ачыкъларгъа, тинтиу амалланы игилендирирге, аллай ишлени терен эм тынгылы бардырыргъа болушхандыла.

Кесини жашауунда, тюзюн айтханда уа, творчестволу кезиуонде ол 6 китап, 200-ден аслам кёп планлы тинтиу статьяла жазгъанды эм басмалагъанды. Андан сора да ол документ жыйымдыкъгъа, коллегаларыны этген ишлерине ал сёзле жазгъанды. Ол «Малкъар халкыны историясыны очеркleri» «Къабарты-Малкъар АССР-ни историясы» (эkitомлукъ), «Север Кавказны халкларыны историясы» деген китапланы редколлегияларыны къауумларында болгъанды, «Къабарты-Малкъарны аскер махтаулугъу» деген 5-томлукъну, «Адыгъланы халкъ жырлары эм къобуз согуулары» деген, Москвада басмаланган 3-томлугъу, «Къабарты-черкес тилни сёзлюгю», «Малкъар-къарачай тилни сёзлюгю», «Къабарты-Малкъарны жангы къурулушла бардырылгъан жерлеринде археология къазула» деген 3-томлугъу эм башха китапланы чыгыуларына бебеплик этгенди. Ол аладан сора да институтда бир бёлек битеусоюз эм регион илму конференцияланы къурагъанды эм бардыргъанды, кеси да кёп тюрлю конгресслеге, симпозиумлагъа эм сессиялагъа къатышханды. Кёп жылланы ичинде ол Россейни Илмула Академиясыны академиклери Ю.В.Бромлей, А.Н.Кононов, М.П.Ким, Б.Б.Пиотровский, П.А.Рыбаков, Н.П.Федоренко, Г.Г.Гамзатов, Ю.А.Поляков, Россейни Илмула Академиясыны член-корреспон-

дентлери Ю.А.Жданов, Б.А.Серебренников, Э.Р.Теншиев, профессорла В.К.Гарданов, Л.М. Дробижева, А.П. Пронштейн, В.П.Крикунов, В.А.Куманев, М.С.Тотоев, Л.А.Этенко, В.П.Шерстобитов эм кѐп башхала бла ишде байламлы болгъандан сора да шуѐхлукъ жюриютгенди. Ала барысы да Ханафий Исаковични ишни уста билгени, терен акъылы, оюмлугъу, аны бла ишни чурумсуз бардырыллыклары, айтхан сѐзюне хар заманда да кертичи болгъаны, боюнуна алгъан борчун толтура билгени ючюн суюгендиле, анга аны ючюн ышаннгандыла. Шуѐхларына кертичилиги, сакълыгъы, шуѐхлукъну къоруулай, сакълай билгени аны баш шартлары эдиле. Шуѐхларына эм биргесине ишлегенлеге аллай кѐз къарамы, тюрлю-тюрлю усталыклары болгъан специалистлени, бѐлом башчыланы бирикдире билгенди, ишни бирден бардырыргъа себеплик этгенди, кадрланы хазырлаугъа болушханды, алай бла Къабарты-Малкъар илмуну айнытыргъа да.

Хутуй улу Къабарты-Малкъар Республиканы Баш Советини беш чакъырлыууну депутатха айыргъандыла, партияны обкомуну эм аны бюросуну членлери болуп тургъанды. Аны илму эм жамауат ишлерине къырал уллу багъа бичип, «Сыйлылыкны белгиси» орден эм «Жигер иши ючюн» майдал бла саугъаланнганды, аладан сора да ол РСФСР-ни эм КъМАССР-ни баш советлерини бла правительстволарыны махтау грамоталарына тийишли болгъанды. 1985 жылда уа анга, илмуну эм культураны айнытыугъа салгъан уллу къыйыны ючюн «КъМР-ни илмусуну сыйлы къуллукъчусу» деген сыйлы ат аталгъанды, 1998 жылда уа аны Халкъла аралы Тюрк академияны сыйлы академигине айыргъан эдиле.

Ханафий Исакович институтха 15 жылны ичинде башчылыкъ этгенден сора, 70 жылы толуп, 1988 жылда пенсиягъа чыкыгъанды. Солуугъа чыкыгъанда да ол илму бла кюрешгенин къоймагъанды, республиканы политика-жамауат ишине тири къатышып болгъанды. Статьяла басмалагъанды, эсгериуле жазгъанды, илму конференциялагъа къатышып тургъанды. 1992 жылда Элиста шахарда репрессиягъа тюшген халкъланы Битеусоюз конференциялары бардырылгъан эди. Хутуй улу сѐлеширге трибунагъа чыкыгъанында, халкъ, ѐре туруп, анга кѐпге созулгъан къарсла бла тубеген эди, алай бла кюч бла кѐчюрюлген халкъланы битеу дунягъа белгили этген ишлерине багъа бичгенлерин билдирип. Ханафий Исакович ахыр жыллада, Совет Союз чачылгъандан сорагъы жыллада этген ишлерине къарасанг, оюмлу патриотлукъну эслерге боллукъду.

Хутуй улу, басмаланмагъан затларын жыйышдырып-жарашдырып, монография басмаларгъа, кесини эсгериулерин чыгъарыргъа деп тура эди. Алада уа история магъаналы загла кѐп болургъа керек эдиле. Узакъгъа созулмагъан къыйын ауруу аны этген муратына жетерге къоймады: кюл жазмасы жартылай къалды столунда. Ол 1999 жылда ауушду, бизге кююп этген ишлерин, китапларын, ахшы муратларын да.

**САБАНЧЫЛАНЫ Хаджи-Мурат,
история илмуланы доктору,
КъМКЪУ-ну профессору.**

Сабийгъат ариу нюрюн берди кесине...

Малкъар назмучулукъну уллу да, кенг да дуниясында Моттайланы Светлананы кеси жулдузу жанады. Аны назмуларына этилген жырла жарыкъдыла, энчидиле. Бюгюн, Светлананы юсюнден айтханда, кез аллынга дуниягъа аны илхамы келтирген суратла келедиле: макъамында зурнук къанат учуп баргъан таулу къобуз, сары чёплеу топпанчыкъны суратын ишлеген жашчыкъ, къызаргъан наныкъланы башлары бла учуп баргъан гёбелек неда бешик жыр жырламазлыкъ тиширыу... Ачысы, татлысы да бар аланы – жашаудан алыннган сыфатланы.

Уруш аллы, берекетден толу жыллада Моттайланы Мустафаны бла Бегийланы Шерифатны юйюрлеринде туугъан Светлананы къадары миллетибизни къадарына ушагъанды. Дунияны тасхаларын энди ача башлагъан сабийлей тюшгенди ол сюргюннге. Кёчгюнчюлюк кёплеге сынау болгъанды. Андан, жюрек жарыкълыкъгъа тасха тюшюрмей, ниет тазалыгъынгы сакълап чыкъгъан а кыйын эди. Кёп жылла озгъандан сора кёребиз – Шерифат Светлананы, башха сабийлерин да, ким да сукъланырча, ариу ёсдюргенди.

Чыгъармачылыкъ жолну тиклери сыйдам да, ныхыт да боладыла. Анга дери, ёмюрле кетип, таулу тиширыу айталмай, айтыргъа онгу да болмай, биргесине алып кетген кюйле, ийнарла да жаратылгъандыла. Аланы – ол ёмюрле бла айтылмай тургъан сагъышланы – кесегин Светлана назму тизгиннге кийирип, алагъа кюнню жарыгъындан, кёкню чууакълыгъындан да къошуп, дуниягъа саугъа этгенди.

Моттайланы Светлана жазып бек эрттеден башлагъанды. Сабий заманында окъуна аны назмусу Москвада чыкъгъан сабий битеусоюз радио бла да айтылгъан эди. Алай назмучу къызчыкъ, керпесленип, эртте келген махтаугъа алданып, керти жолун тас этмегенди. Ашыкъмагъанды. Сёзюн, сагъышын да сабыр сюзюп, туурагъа алай чыгъаргъанды. Ким биледи, ол айтылып кетген сёзню артха къайтмазын ангылап, аны сымарлап, окъуучуну кёлю кирирча, ариу этип, алаймы эшитдирди бизге? Билим бериуню инспекторуну, школну завучуну, директоруну, телестудияны суратлау программасыны баш редакторуну, «Эльбрус» китап басманы малкъар тилде китапла чыгъаргъан редакциясыны таматасыны къуллукъларында урунуп келген Моттайланы Светлана, сёзню кючюне тюшюнюп, айтырын кёп кере ёнчелемей айтып къояргъа базынмай, башхаланы ауазларына тынгылай, суратлау сёзню жашау базманда не тартханын эрттеден ангылап, анга къуллукъ этип келгенди. Андан болур, Светлананы биринчи китабы, «Хар кюнде» деген аты бла, 1980 жылда басмадан чыкъгъанда,

окуучула анга жарык тубеген эдиле. Авторну кеп сырын бизге туура этген назмула поэзияга керти усталыгы болган адам келгенин чертген эдиле. «Хар кюнде» деген назму жыйымдыкыга кирген назмуланы асламысы лирика тизгинледиле. Китап эки бөлүмдөн кыралганды. Биринчи бөлүмю «Жашауга алдана» деп алайды. Бу бөлүмге кирген назмуланы тематикалары философия магъананы элтедиле. Керти да, алай туюлюмю – биз жашауга алданганлай келебиз, тамблабыз бюгюнден иги боллуккыду, ариу боллуккыду деп, неге да чыдап, нени да сынап, ийнанып, таралып, кыуанып. Аны юсюнден сагыш этдиредиле бу бөлүмге кирген назму тизгинле. «Жюрек тансыгым» деген бөлүмде уа лирика жигитни жюрек кыуанчы, жаралары да ачыладыла.

*Тансыкыма, тынгылайма кыбузгы,
Шош болугкыуз, жерни макъамлары...*

«Таулу кыбуз» деген назму бу тизгинле бла башланады. «Кыбузгы тынгылайма» дегенлей окуна таулу тартыу кыулагынга келеди. Миллет макъам кыуандырган да, жарсытхан да этеди жюрегинги, ол алай жуууккыду анга:

*Бек фахмулу бийик симфониям –
Таулу макъам, мени жюрек кыаным!*

Моттайланы Светлананы ата ташына – Малкырына сыймеклиги лирика назмулада симфония болуп келеди. Татлы макъам, таулу макъам бла бир болуп, жаз жылыуун, жаз тылпыуун биргесине алып, хычыуун аязны кычагына кирип, ма алай келеди.

Светлана, Ата журтуна тансык болуп, аны жомакъ этип ёсген тёлүдөн болганын, аны сыймеклиги кеп кыйынлыкылада сыналып келгенин чертирге керекди. Ол себепден терендиле, магъаналыдыла лирика жигитни жюрек сёзлери. Бизни миллет тарыхыбызда Светлананы тенгшилери жырни жыр этген, журтну, миллет культураны, искусствону да жангыдан тирилтген, умутну бийик элтген, от жагъаланы жангыртхан тёлү болуп келедиле.

*Не ташынга ташны ушатмадым,
Не тангынга тангны ушатмадым,*

– деп жазады Светлана бешик болган, артда уа дунияга эшик ачдырган журтуна атап. Хар ким да кеси усталыгына кёре айтады Ата журтха, Ата ташха сыймекликни юсюнден. Бир-бирле, аны байракъ этип, кеслерине намыс излейдиле, бир-бирле уа ол сезимни юсюнден шош айтадыла, аны ючюн журтларындан, миллетлеринден да хакъ излемей.

Поэтни жюреги, сезими да жалан боладыла. Кыуанчлары да – бийигирек, жаралары да – теренирек. Жашауу, кыдары уа, кыол аяздача, туура. Светлана Танзиляга жоралаган назмусунда андан айтады былай:

*Сизни кибик, болгъанма жолоучу.
Жюрегимде къалгъанды чарс тамгъа.
Манга жетген насып юлюшюмю,
Жашырмай, узатдым адамлагъа...*

Назмучуну жюреги жулдузгъа ушайды. Ол ариу, жарыкъ жана эсе, кимге да барды андан хайыр: жууукъда тургъанла жылынырла, узакъдан къарагъанла, жол излегенле да – ажашханла – жол табарла, ала къагъарыкъ эшик аланы сакълап тургъанын ангыларла, игиликге ийнаныу жаратылыр. Бошдан жанмайды жан.

*Мен жыйдым сёзлени, тёзюмде ийнакълай,
Къызгъанын сууута жашадым.
Сууугъун жюрекни отунда жылыта,
Жазлада, къышлада сакъладым...
Хар сёзюм, атламым, тылпыуум, къарамым –
Дунияда ёчулмез, тунчукъмаз жарыгъым.
Дуниядан ауушсам, дунияда къаллыгъым –
Жерими сыйына жандыргъан чырагъым.*

Суратлау чыгъармала окъуучуну юйретген этедиле дейдиле. Алай, назму тизгинледе келген насыйхат сёзле кеслерине бир марда излейдиле, эригиуло болмазча. Светлана былай айтады:

*Унутма сен кимден туугъанынгы,
Жашау дерсни кимден алгъанынгы...*

Бу тизгинледе жаш адамланы эрикдирген насыйхатлыкъ жокъду. Былада ана сёзю барды, ёхтем ана сёзю – онг тапдырыргъа, тюз жолну элтирге итинию. Миллетни миллет этген аны адамы эсе, адамны адам этген – аны журту, тукъуму, тийре-къоншу – кимни да къылыкъ-ниет институтларыдыла. Ата журтунгу, ата ташынгы сыйламасаг, миллетинги намысын-сыйын бийик тутуп, алагъа тюк къондурургъа къоркъуп жюрюмесенг, башхалагъа сен не игилик эталлыкъса? Жашауну жашау этген бийикле – игилик, халаллыкъ, таза ниет, билеклик – была бары да таулу миллетге тёредиле. Ол затланы къаты тутсакъ, бир кюнде башыбыз эниш болмаз деп, Светлана ол затланы айтады.

«Толгъан ай» деген назму китабы Светлананы ючюнчю китабыды. Киптапны ёзегин къурагъан назмула лирикалы эм эпикалы назмула эселе да, аны бек уллу бийиги уа, бек уллу жетишими «Ананы тюзлюгю» деген инсан поэмады. Поэма жаш адамлагъа аталады. Биринчиден Светлананы жашларына Шауаланы Ибрагимге бла Элдаргъа, ызы бла уа битеу да жаш адамлагъа. Бу поэма – ана къайгъысыны поэмасы – ана тилеклени къатлайды. Сени, мени, тиширыулану барыны да тилеклерин.

*Хау, сен энди атланаса аскерге,
Мен билмеген, танымагъан бир жерге.*

*Омакъмыды ол чеклени сыфаты?
Эршимиди табийгъатны сураты?
Чегетлени болурму ол къыйыры? –
Кёкню-жерни кюйсюз саксы сыйырып,
Болурму ол буз гыйылы дунясы,
Неда шайтан тенгизлени жагъасы?
Не билейим, чаян бетли къум аулакъ?
Кёзкёрмезде хауа жетмеген къырпакъ?
Э-хей, э-хей, узакъланы жоллары,
Аналаны жукъу къачхан жыллары...*

Не къыйындыла аналаны жукъу къачхан жыллары, не жерлеге учады, поэт айтханлай, баласын босагъадан ашыргъан ананы жюреги! Алай ол не жерге учса да, поэманы лирика жигити биледи эр кишиге, бютюнда журтун къорууларгъа атланган эр кишиге не айтыргъа керек болгъанын:

*Къаты бол, сен хомух болма тенгледен,
Жигитликди жигитни сыйлы этген...*

Жанынги сакъла демейди, не болса да, санынги къыйнама демейди. Бек болургъа юйреннген таулу анала энтта да алайлай къалгъандыла. Аланы тюзлюклери, ала не заманлада, къайсы ёмюрледе, къалайлада жашасала да, бирди – Ата журтну къоруулачуланы ёсдюредиле ала.

Бу поэмада халкъны тарыхындан келтирилген юлгюле, поэманы къуралыуызында терк-терк тюрлене тургъан суратла бош жазыучуну мадары болуп къалмайдыла. Ала жаш адамны ёхтемликге, таукелликге, мамырлыкъны къорууларгъа чакъырадыла, чыгъарманы магъанасын а кючлю этедиле.

*Минг жсау чыракъ,
Дуняны минг азабы,
Келип, сюелдиле кёз аллыбызгъа:
Освенцим, Майданек, Треблинка,
Бабий яр, Сонгми, Малкъар!
О, жсау чыракълай, титиреп,
Кюйюп кетген адам улуну
Толмагъан умутлары!
Адам улуну ёсмей, ёчулген
Жашнарыкъ чирчиклери!
Жырчыланы, сабанчыланы,
Музыкантланы, хуначыланы
Жулдуз керуанлары!*

Ата журтну юсюнден айта, назмучу кёп тюрлю эпитетле бла хайырланады. Аны Ата журту, «жулдуздан, булбулдан да байды», «чёплеу топпанлары кюн марагъан кюн бетлерин» толтургъандыла, «халкъ макъамны женгилди гыллыучасы», жанынги тебиретеди.

Светлананы поэмасында малкъар назмучулукъда тюбемеген бир ангылам барды: бусагъатда, компьютерни дунясында, рокну къыяма макъамларына берилген жаш эсине, келлик, бюгюннюгю тёлю да не тюрлю жангылыкъла ачсала да, компьютер къурагъан музыкадан халкъ макъамы ариуду дейди поэт .

*Ауур рокдан зат ангыламагъан,
Алай узакъ ёмюрлени
Мермер тюшлерине батылыучу
Орфейни, Пушкинни, Къайсынны да
Жаратыучу...*

– деп айтады таулу ананы юсюнден поэт.

Моттайланы Светлананы «Ананы тюзлюгю» деген поэмасы малкъар поэзияда энчи жерни алады. Ол, таулу тиширыуну атындан жазылып, аны жюрек жаланлыгъын, ниет байлыгъын да сыйындырып, уллу сурат ишлейди. Тиширыу тилеги толса, ол айтхан болса, жерде сабий жиялмаз, зорлукъ да, тутмакъ да, кюйсюзлукъ да керил болурла. Ата журтун сакъларгъа кетип баргъан жашха поэмада ана сёзю ачыкъды. «Ананы жукъу къачхан жыллары – баласын сакълагъан жыллары». Андан тюз ким айталлыкъды? Поэт, кеси эки улан ёсдюрюп, аланы жашау жолуна эрле этип чыгъаргъан тиширыу, ич дуниясын, ана дуниясын туура этеди. Жашлагъа таукеллик бергенича, кеси кибиклеге жапсарыу сёз да табады. Бу поэманы кеслерине билеклик этдиралсала, кёп тиширыулары, аналаны кёллери тынчайыр эди. Мен алай сунама.

Поэт тиширыуну китапларында жарыкъ назмулары, мудахлары да бардыла. Къайсы оза болур? Тиширыуну жюреги, муну, аны да сыйындырып, теренирек сезе болурму нени да?

«Гёбенекни къанатындан къабыннган ахшам...» – деп жаза эсе назмучу, ол ариулукъ, ол сурат дунияны жарыгъыракъ этеди. Женгил, ариу, учунуулу къанатдан къабыннган ахшам кимге да игиликча келгени, жюрекни жарыкъ этерге итиннгени баямды. Бата баргъан кюн, жумушакъ къучагъын керип, жерни къучакълай эсе, андан юлгю алып, алай кюйсе игиди адам да. Анда уллу магъана барды. Къабыннган ахшамны да уллуду онгу, борчу – адамны ариулукъгъа, игиликге да юйретеди.

Жабалакъгъа махтау сала, поэт:

*Жабыу жая сыртлагъа,
Элте жомакъ журтлагъа,
Жерге жырлай бёлляуун,
Тюеди кюмош бауун дунияны бешигине... – дейди*

Жер – дуния бешиги. Анга келип жатхан акъ къар – жабалакъ – тазалыкъны белгиси, жомакъча, ариу. Аллай жомакъла болмасала, дуния деген уллу магъана бир ариу затындан кем болур эди. Биз а аны да билмей къалыр эдик. Ол а саугъады. Бизге алай бош берилип къалгъан саугъа. Жашауда аллай затла бардыла, биз алай керек сунуп, эс бурмагъан затла. Кюн, жылы жауун, къар, жерни жарып чыкъгъан кырдык, тейри къылыч...

Хар бир таулуну да жашау ызында, миллетни тарыхында да, кюн кезиуча, бир жарыкъ да, жылыу да, ёхтемлик да берген адам Къайсынды. Анга аталгъан назмула, жырла, башха тюрлю чыгъармала да кёпдюле. Поэтни фахмусундан сора да уллу жюреги бар эди. Халкъы бла бирге кюйген, ачыгъан, къууаннган жюреги. Ол андан жууукъду сабанчыгъа, къойчугъа да. Ол дуниядан кетгенди, жюрегибизге жол тапхан къарангылыкъны, чарсны жарытыргъа итиннгенча, назму тизгинле, кюйле болуп айтылдыла.

*Ариу десенг – сейирге,
Алгыш этсенг – мингеге,
Көплеге билек болган,
Жашауу тарых болган – сен эдинг.*

Былай айтылган тизгинле, жүреке жагылган отну келчилери болуп, не уллу халаллыкыга, игилике да тийишли миллет адамыбызга аталып, аны ызындан айтыла, окчуучуна да жүрегин эритедиле. Халкыныгы аллында чыракъ жандырып барган адам дуниядан кетсе, сени да көп затынг кем болады.

Моттайланы Светлананы «Толган ай» деген китабында лирика тизгинле көпдүле. Не десенг да, Уллу Поэзия лирикадан башлана болур деригим келеди. Барган суу жүрегинг излеген жыры жырагъанча, ариу назмула боладыла. Назму жыйымдыкда аллай бир бөлек назму бар эсе уа, ол байлыкды, ниет байлыкъ.

Адам сүймекликсиз болмайды – ата-анага, журтуна, баласына, жол, жашау нөгерине... Бек кертисин айтханда уа – аланы барын да сыйындырган Жашауга. Ол сезимле, тагы суучукълача, бирем-бирем келедиле. Жашау а, аланы бирге жыйышдырып, бир этип, уллу сезимге – сүймекликке жол ачады:

*Минг кюнлени, минг жылланы кыдырган,
Минг отладан, минг азапдан кутулган,
Эки эриним бирге жетсе айтылган – Малкырым.*

Неда башха инсан назму, Ата журтха, Тууган жерге бала сёзю:

*Белгисиз атлада, белгисиз затлада,
Ийнакълы сёздеде, ёчюлмез кёздеде...
Атамдан кьалгъаным, таркьаймаз байлыгъым.
Бир жангыз ёмюрюм –
Сен жеримсе мени,
Сен жырымса мени.*

Бу ненча тизгинге кирген кьадар назмучуга ата ташына уллу сүймеклигини юсюнден толу айтырга онг береди, аны кьалай жаратылганы. Балага сүймеклик кьалай сакъланганы да көрюнюп турадыла. Светлананы назму тизгинлерин айбатлаган бир затды. Аны юсюнден айтылган назмула көпдүле. Башда хапары айтылган «Ананы тюзлюгю» деген поэма аланы бек уллу бийиклеринден бири болур. Андан сора да сабийлеге аталган назмучукъларында «сүймеклик, суюме» деген сёзле кьатланмай, алай толу айтылады.

Миллетибизде не заманда да сыйлылай турган эки зат – кылыч бла урукъдула. Ол алай нек болганы туурады. Дунияны жүрек тебиую, кьайгылы эсе, кьууанчлы эсе да, ол эрликденди, аны тюзлюкге элтген кьучюнден. Ол эрликни оту, жилтини тиширыудан – анадан башланады. Алай эсе уа, анга – ыспас. Моттайланы Светлана «Шартла» деген китабын анасына

атагъанды. Бегийланы Аскербийни кызы Шерифатха. Шерифат – халккыбызны биринчи парашютист кызы, «Ворошиловский стрелок» деген сыйлы атны жюрютген тиширыу, Малкърарны биринчи устазларындан бири эди. Ол уллу тарыхы болгъан, терслик жолу тойген, азап жетдирген адамладан болгъанды. Мен аны таныгъанда, ол жашауу келген адам эди. Алай аны уллу ала кёзлеринде аллай бир сабырлыкъ, огъурлулукъ бар эди, сейир этерча, кырал да ачытхан, къадар да тынчайтмагъан – ол заманны адамлары алай асыллай къалай къала болур эдиле? Алада биз ангыламагъан, бир сейирлик кюч барды. Шерифатда да алай эди, Светлананы «Шартла» деген китабы анга аталады. Дуния неден башланган болур десенг – Анадан. Жер анадан, Кюн анадан, Суу Анадан. Мажюсюлюк динде алайды. Бизни эски бурун заманларыбызда. Жерде жашауу кырагъан, «бутакъ-терек жашната», сабан къайната, ташны ташха тизе, алай келген, чомарт къолу бла эркин узалып, жер юсюнде от тиргизген – ол затланы барын да этген анады. Аны юсюнден кёп назмуларында жазады Светлана.

Китапларындан бирине Моттайланы Светлана «Сад камней» деп атагъанды. Ол ат кёплени сейирсиндиргенди. Аны ангылагъан кыйын болуп, кёпле: «Назму китапха алай атаргъа боламыды?» – деп, дау айтхандыла. Светлананы, мени оюмуна кёре, бу атда тохтагъаныны да бир тасхасы болур. Жаланда ол тасха магъананы ангыларгъа итинирге керекди. Хар таулу адамны тарыхындача, назмучуда жашауунда кёп ныхытлагъа тюбегенди. Андан болур, аны сагъышлары уллу да, кенг да дунияны кёп жерлерине жетедиле. Светлана назму китабына «Сад камней» деп нек атагъанына, мени оюмуна кёре, бу назму тизгинле жууап этедиле:

*Таш дунияны иеси
Жилимукъ да, къан да жуугъан ташларым,
От жалагъан, къаргъыш ургъан ташларым,
Хуналагъа тап тюшюучю ташларым,
Таш дунияны таш иеси Малкърарым.
Ташдан эди сени, эшта, жюрегинг,
Таш татыду болуп турду ётмегинг,
Ташдан эди, айхай, мени тыпырым,
Таш дунияны таш иеси Малкърарым.*

Кертиси бла да, кёп затны ушатханды халкъ ташха: иги затны, керти затны, бёкем затны, адам сезиминден башлап, къая тёзюмюне дери. Чыдамлыгъы ташча, тёзюмлюгю ташча болмаса, чыдаялырмы эди адам, кёп азап жолланы келалырмы эди, тамбласы иги болуруна ийнанып, ариу болуруна, жарыкъ болуруна термилип? Дунияны керти бетин танып, къарайды ол китапдан ана. Аны къарамы адам чыдамазлыкъ бушуу да жокъ, адам чыгълмазлыкъ бийик да жокъ деп, аны айтады, жюрегинге сабырлыкъ сала. Ол ана къарамгъа термилип, жаза эди назмучу былай:

*Гыржын излеп кетсенг Ачисай таба,
Ачдан ёле тургъан сабийлени багъаргъа*

*Термилгенден, жилияп, ёлюрем санга, тоба,
Эки кёзюм кьалыр эди да жолда...*

Светлана халкьыны инсаны кьадарында, анга суймеклиги, жарсыуу да, бири бирин кьууа, алай жашайды. Бу китапда ол сезимлеге аталгъан назмула кёпдюле. Аладан бири хар бирибиз да сынагъан, хар бирибизни да кьыйнагъан жарсыуду.

*Тау элине барып кьайтдым, кьууанмадым.
Тау элини нечик тарды орамлары.
Бийик болуп табийгъатны айбатындан,
Жерге кирдим бу турмушну сыфатындан.
Жилияп бардым узун жолну жилиямукуьсуз,
Нек болдунг деп, ох ариуум, былай учуз.
Жашау такьыр, заман ёте кьазауатда.*

Назму жазгъан тиширыуу былай айтып жарсыйды бизни – таулуланы бир кьуралып бошалмагъан кьадарыбызгъа. Алай болса да, ол терсликни башхалада излемейди. «Иш амалтын, кюч амалтын турамыды?» – деп, ол соруууна жууапмы сурайды огьесе ачымуу этеди? Жашауну жашау этер ючюн керекди тирнеклик. Поэт халкьыны ауузунда жюрюген жарсыууланы назму тизгиннге сала эсе, ол туюнолмюдно сезим деген да, жюрек от да, чакьырыуу да?

Бусагъатлада, атом, компьютер ёмюрде, жангы жорукьла кюн сайын тууа тургъанда, дуня тюрленнгенде, тиширыуну – ананы, эгечни, жашау нёгеринги – сёзю кесин излетгенлей кьалады. Ол тюзлюкню тунчукьдуруу зат жаратылмагъанды жер юсюне.

Минг жарсыуну, минг да кьууанчны бийлеген назму тизгин, сен, тиширыуну кьолу бла жазылып, акь кьагьытха тюшген эсенг, дуня бир кесек жарыкь болгъан болур.

Моттайланы Светлана малкьар, орус тилде да жазады, кеси да бёлек китапны авторуду. Аланы ичинде «Хар кюнде», «Толгъан ай», «Тамгъа», «Шартла», «Ёзденлик», «Эскериуно, сёзлени да бийиклери». Светлана кёчюрмелик иш бла да кюрешеди. Ол Гуртуланы Бертни мардакемлериинден орус тилде китап чыгъаргъанды. Пушкинни, Лермонтовну, Ахмадулинаны, О.Сулейменовну, Такубокуну, кьабартылы назмучуланы – К. Эльгаровну, А.Шогенцуковну, Л.Губжоковну, Б.Кагермазовну дагъыда башхаланы назмулары кёчюргенди.

Моттайланы Светлана кёп статьяланы, очерклени да авторуду. Таулу тиширыуну назмулары окьуу китаплагъа да киргендиле.

Светлана Кьабарты-Малкьарны культурасыны сыйлы кьулукьчусуду, Россейни жазыучуларыны бла журналистлерини Союзларыны члениди.

Бююнлюкде «Кабардино-Балкарская правда» газетни культура редакциясыны корреспонденти болуп ишлейди

ЖАБАЛАҚЫТҒА МАХПІАУ ЖЫР

Женгилкъанат, шош, аппакъ	Келтирме жерге палах. Кёкню, жерни арасын Сени акълыгъынғ алсын! Сагъышлы жырым мени, Энчилиги кюнлени. Женгилкъанат, шош, аппакъ,
Жёбелейди жабалакъ Жарыкъ тьююл Не мудах, Анданмыды Жабалакъ?	Болма жарыкъ, Бол мудах, Жокъду сылтау къууанчха
Тал терекни къуууча, Жангы жайны даууча, Женгилкъанат, шош, аппакъ	Жер жюзю къайгъы чарсха Бёленген сагъатлада. Женгилкъанат, шош, аппакъ
Жёбелейди жабалакъ! Себелейди, сылжырай, Жаш келинча, къалтырай,	Бойсунмайды Жабалакъ, Жабыу жая сыртлагъа, Элте жомакъ журтлагъа, Жерге жырлай бёлляуун, Тюеди кюмюш бауун, Дунияны бешигинде, Тынчлыкъны жюрегинде.
Женгилкъанат, сер, аппакъ,	Жылы бетли, жумушакъ, Мамыр бетли, чыммакъ-акъ! Жер айбаты – Жабалакъ!
Ойнамагъыз, Жабалакъ! Къышны жаздан айыргъан, Ауарагъа къойдургъан: Къышмы кючленир дагъы?	Жазмы къайтыр биягъы? Не да болсун, Жабалакъ,

ЖЕТИ ЖЕРНИ МУХАЖИРИ

Жети жерни сен болдунг мухажири,
 Жети чекни болдунг, сунмай, жесири,
 Тыпыр ташынғ тайды ёмюр жеринден,
 Баш кётюрюп, ажал жетди кёрюнден.
 Жети кёкню кёрдюнг ыспассыз кёгюн,
 Жети жерни жети къатысын кёрдюнг.
 Эсде болмай, чыкъдынғ мухажир жолгъа,
 Атлатдыла, зат алдырмалла къолгъа.
 Мугур сокъур этгенди сени къафыр,
 Санга жетмез бу жер жюзюнде къабыр.

Чыкъ, дедиле, журтунг сени туююлдо,
Уллу Аллахны сизге къашы туююлдо.
Эталмазса бери къайтырча мадар,
Атлан энди артха къайтмаз жолунга,
Къошулмазса, не этсенг да, онглогъа.
Къалды суууп жылы юйде ожагъым...
Кёп чайнап да не табарма сёзледен,
Ангыламаз мен кёргенни кёрмеген.
Узун тартып жырларма жырларымы,
Кёз аллыма къайтарып жылларымы.
Кишиден да уялмай жилярма да,
Журтум, сени башынгы сыларма да.
Къоркъма, жаным, санга да чыгъар бир кюн,
Алайсыз а бошдан киеди бёркюн
Таулу киши, таулу журтну ахшысы,
(Минг жылланы къарындашым жашасын.)
Ол жоймады бетин бийик журтуму,
Тёрде тута жерлешлени тукъумун.
Ух демеди, зорлукъ таргъа тыйгъанда,
Сирнек топча къадар бирге жыйгъанда.
Ёте келди зинданладан, чалдишден,
Ол къачмады жер жюзде къыйын ишден.
Жилямугъун кёргозтмеди жаууна,
Тау журтларын атмады къарамындан.
Кёп арбагъа минсе да жарлы жаны,
Кёп жырлагъа тюзелсе да малкъарлы,
Унутмады, юзмеди жюрегинден,
Тирлик жыйды макъамлы терегинден,
Орайданы ёхтемленди ёнюнден,
Таурухланы ийнакълады кёлюнде...

* * *

Мудахмыды, сен айтханча, отоуунг?
Турамыса от аллында олтуруп,
санай-санай минчакъланы сагъышлы,
амал тапмай тохтатыргъа чал къышны?
Турамыса амалсызны халында?
Мудах оюм сууурулуп халылай,
мыйынг бла жёбелейди, хайырсыз,
ярабий дей, къалалсам дей айыпсыз.
Кесингден сен умутлуса къачаргъа,
минчакъланы санай-санай жашаргъа,
мудах тартхан отоуунгдан чыкъмазгъа,
мени бла ёмюрде жолукъмазгъа.

КЪАНАТЪ БИЛДМЕРГЕН...

Мен сени ызынгдан къанат,
 Къанатлы да болдум,
 Мен сени ызынгдан бёрю,
 Бёрю баласы да болдум.
 Жолну да, къолну да
 Ташламай келдим, айландым,
 Сайбет таланы кыдырдым,
 Жерден жулдузгъа да учдум.
 Къайта да, санга кыууана,
 Санга чулгъана, абындым,
 Дагъыда, санга тартынып,
 Сени къадаргъа сайладым.
 Жютю шинжиле
 Мени жасалла жолуму,
 Ачы ийнеле
 Ийнакъладыла къолуму.
 Озгъанды заман,
 Озгъанча боран, обур,
 Жулдуз жулдуздан да

Ма энди туугъан болур. –
 Жангызды мени жүрегим,
 Жангызды эски тилегим.
 Жанлы
 дарман кырдыгын
 излегенча,
 Излейме сени.
 Тилсизди мени жүрегим,
 Шошха тартына урууу,
 Къыйын жолумда
 Мен кёп палахны бийледим,
 Муну уа бийлерча къайда
 къарыуум!
 Алай а, къургъакъ бутакъда
 Чакъгъанча сансыз чирчикле,
 Чагъады, биле-билинемез,
 Иги умутум,
 Сени сакълагъан къойнумда
 Ёчюлмейди энтта отум.

ГОККА ХАНСЛА

Гокка хансла, гокка хансла,
 Табийгъатха жарыкъ къарсла,
 Аллахны тилеклери,
 Умутну жибеклери.

Кюн чабады, кюн чабады,
 Тёбенден таугъа ёрлей,
 Жол салады, жол салады,
 Умутха къанат тилей.

Мен атлайма, мен атлайма
 Гоккала арасында,
 Кесими бирде алдайма,
 Шайтанны мёлек суна.

Ол шайтан мени жетеди,
 Жолуму кесе бирде,
 Бирде уа къаргъыш этеди,
 Къол булгъай ачы кёрден...

Гокка хансла, гокка хансла,
 Излетмейсиз ырысхыны,
 Табийгъатха жарыкъ къарсла,
 Ёчюлтесиз сиз жарсыуну.

Таулу, дейди, эслемейди
 Гокка хансны ёмюрде,
 Таулу ташланы эгейди,
 Кечинирге таш юйде.

Сууутама ол адетни
 Сансызлыкъны желинде,
 Гокка ханслы кюнлюм бетни
 Ийнакълайма кёлумден.

Алданама, алданама,
 Алданама алагъа,
 Баш урама, баш урама
 Ол алдау кырдыклагъа.

АЛТЫН ГЕБЕНЕК

Агъач кыйыр, кюн туууш,
Жер Ана – чомарт,
Узакъда дуня уруш –
Наныкъ кызара.

Гюрюлдеген макъамында
Къайгысыз илхам,
Гебенекни къанатындан
Къабыннган ашхам.

Кёз къаматхан кёк алам,
Жашил гелеуле,
Мамыр кюнлеге салам –
Алтын гебенек.

Акъ гюлледен, сакъ гюлледен
Ёхтемлен, ойна,
Бийик кёкде гюрюлдеген
Бузмасын жайны.

Табийгъат омакъ нюрюн
Берген кесине,
Жыр такъгъанымда, суйюп,
Алдым эсиме.

Мен да битмеген юйюмю
Ишлеп бошайым.
Къууанч бла ёмюрюмю
Сууун татайым.

Узакъда экибизден
Ёлюм, жарсыу, от,
Таза кёкде къол салады
Къонгур самолёт.

От жагъамда, юйюр болуп,
Туудукъ айнысын,
Алтын гебенек, сенича,
Къайгысыз къалсын.

АНАМ БЛА АПАМА ҚҮЙҮҮ

1

Ариулугъунга сукъланыучу эдиле кёпле,
Ариулугъунг болду дейме жанынгы жауу,
Сабийлигимден окъуна этиучем тилек –
Аллахуталаны болсун деп санга жарсыуу.

Гыржын излеп кетсенг Ачисай таба,
Ачдан ёле тургъан сабийлени багъаргъа,
Термилгенден, жияп ёлюрем санга, тоба,
Эки кёзюм къалыр эди да жолда.

Туркестанны суху жели – къылыгъы.
(Биз тюшген эдик къызгъан арауаннга)
Миллет бла сынадыкъ ит ыйлыгъын,
Аллай кюн келсин о сени жауунга...

Ариулугъунга тенг болгъанды акъылынг:
Жарлылагъа сууаплыкъны аямай,
Алай ариу сыфатынг бла сырынг
Зыраф кетдиле, башынга жарамай.

Олму эди Аллах санга берген юлюш? –
 Атанг жарлыны къазакъла жойдула,
 О нечик къанлы эди граждан уруш, –
 Ачыудан ёлдю ананг. Да къалдыла

Атасыз-анасыз беш сабий бирден...
 Кёкей болду ёксюзлеге таянчакъ,
 Болду ата-ана да, харип, сизге...
 Ууаз бере: «Жашау суюген – жалынчакъ...»

Жалынчакъ деген сёзню жаратмайын,
 Иймей жашагъанса башынгы, анам,
 Мен не бла жанынгы жапсарайым?
 Бу тизгинле болсунла санга салам.

2

Сюймегенле жойгъандыла атамы,
 Ариу атына къара тамгъа салып,
 Аланы да чекгендиле асламы
 Бедишликни, бек аманына къалып.

Бюгюн да турадыла бир-бирлери
 Халкъны налатындан кери кеталмай,
 Берияны кёзбаусуз эгерлери,
 Не жашап да, не ёлюп да къалалмай.

Ийнаныучем тюзлюгюнге, атам, мен...
 Алай бир жарсыудан къутулалмайма,
 Азат болгъанлыкъгъа эгер итледен –
 Мен алагъа бюгюн да кечалмайма.

Ата баласын сатыучу дуняда,
 Бала атадан къачхан жерде,
 Мен кесиме базынганма, таяна
 Тукъумунга, чогуеж болмай ёмюрде.

Жилянтилле, билимсизле, начасла,
 Мен чыкъгъанда, марасилле атаргъа,
 Атам, хата этмегененг сен властьха,
 Этгенсе деп, аямалла къыйнаргъа.

Тюйюлмедим сабийледен таматанг?
 Артха турмадым жаула даулагъанда,
 Ким эди сени атанг деп, биреулен,
 Бетиме жютю къарап, жаншагъанда.

Сабий эдим ол заманда, жарсыугъа,
Билгенимча, жууап берирча анга...
Бушуу кьощдула ала бушууума,
Энди кезиу мендемиди дауларгъа?

Аманлыкъларына тюбей барырла
Бизни ырбыннга жыйып айланнганла,
Алай, медет! тилсиздиле кьабырла,
Кёп болумну жашырадыла ала.

Атам, кёрдюнг сен Карлагны зинданын,
Сынадынг кёмюр журтланы ачысын,
Аманланы кьолундан сыннганынгы –
Кечалмайма бирине да, ахырсы.

ХЫЧЫУУН ШЫБЫРДАУЛА

Унутмайма ол кюнлени,	Кёз аллымда ала мени
Кёзбаугъа саталмайма,	Кёлномю ашайдыла,
Сен келтирген шах гюллени	Къулагъыма сен айтыучу
Чыгъарып аталмайма.	Сёзлеге ушайдыла.

Гюлню къысха ёмюрюне
Эришмесинле ала, —
Мени дайым ийнакълаучу
Хычыуун шыбырдаула.

БИЙЧЕ БОЛСАНГ КЕРЕК ЭДИ

Эгечим Галягъа

Жумушакъ кюйюзлю мекамны
Тийишли эдинг сен болургъа бийчеси,
Ол назик белинге жарашып кямарынг,
Жулдузла жасагъан журтланы иеси.

Эриши затны билмей кёзюнг,
Айбатлы гюлlege къараучу,
Ярабий, не болур деп тёзюм,
Хар нени да анстан табыучу.

Жаннетдеча макъам къулакъланы
Ол турсун ийнакълап, ма алай,

Игилик кергенлей кьучакъны,
Палахны, зарлыкъны да кыстай.

Огъурлу дуняны хур кызы,
Къатапа да, дарий да кийген,
Тауусулмай ахырда жазынг,
Жашауун-ашауун да суйген.

Жумушакъ кюйюзлю межамны,
Жасалгъан, накъышлы журтланы,
Гюняхсыз, ариуён макъамны –
Бийчеси болуп сен дуняны.

САТЪЫШ

Мудах тауларымы тютюн тѣпелери,
Жюрегиме синггенди ол тютюн,
Ачы сагъышларым ачы кюнлерими
Бютюн ачы этедиле, бютюн.
Мен бош заманымы, билип, жашаумда
Кѣралмадым, –
Бош болмады кюнюм,
Тѣздюм ъмюрюмю отлу сылтауна,
Кызыл-ала бола бирде чууакъ кюнлюм.
Озду, аяз озгъанча, бал бетли жайым,
Узун кыыллы жауун, жырлап жырын,
Озду,
Кюзню ачы жели ойнай кьулагъымда,
Татлы кюнлерими татлы тюшюн
Бузду.
Жан сагъайды – кьоркъакъ! Мыллык атып
Умут,
Терс жанына болду таукел
Ийнаныуум,
Обуржюрек, начас тилчиликден, баям,
Тауусулгъанча энди
Къарыуум.
Аууз жаншар да сора – тил тутар,
Терс тобагъа къайтырча бир сылтау
Болур,
Кюзню кѣзлеринде чыкъ тамычы
Чагъар.
Терслик, келип,
Баш аллымда урур.

АКЪЫЛЫМ ЖАУУННГА БЁЛЮНЕДИ

Дауурлу, кьайгылыды жауун,
Жырлагъанмы этеди,
кюлгенми?

Не эте эсе да – элгенеме,
Ол жауунду – тюйюлдю оюн.

Юй жылыды, жауун а – кьаты,
Ишине аясуз кьадалыпды.
Жанымы душманы –
кьатылыкьды,
Кьатылыкь кёргеним да – татлы.

Мурсасын да, гююн да тюйген,
Кишиден да жунчумай келеди,
Акьылым жаууннга бёлюнеди –
Ол сууукьду, сенлей, келепен.

Ол, айырмай, сайлайды жолун,
Кьолундан аны кёп зат келеди.
Арсарсыз саркьыуда ёчуледи,
Тёгюле, айтдырады атын.

БИР КЁКСЮА ПЛААНЫ ИЗЪЕТЕНМЕ

Узакьдан кьарагъанча тюйюлсе,
Жулдузгъа ушатдым узакьдан,
Сен башха кьадарны ёкюлюсе,
Башханы дуниясын жарытхан.

Тюбешдим, тюнгюлдюм, жангылгъанма,
Саркьдыла бушуулу чапыракьла,
Жалындан, мугутдан да толгъанма,
Алдаулу умутха узала.

Кёкюрек суууду, жарытырча
Бир жилтин, бир жангыз урходук
Табылырмы, жюрек алданырча?
Ачылырмы дагьыда буйрукь?

Узакьдан кьарагъанча тюйюлсе,
Тёзюмсюздю сени жарыгьын,
Башханы ийнагьыса, юйюсе,
Олду энтта санга жангыллыкь,

Жангылсын, ол алай юйренгенди.
Мен омакъ журтланы кёбюнден
Бир кёксюл таланы излегенме,
Не болсун, аманны кебинден.

Излегенме тауну да, кёкню да,
Жангызлыкь жылларым таралта,
Ётгенни-сётгенни — ма бошну да,
Сен сунуп, ма санга ушата.

Аязгъанма, чоғъежме, билгенме:
Жокьду шо умутдача бир жан,
Сен билген кюнлени кюйдюргенме,
Бирине да тюйюлма кьурман.

* * *

Кетмейсе,
 кеталмайса,
 кетмезсе,
Кесинден къачхан а
 тынч
 болмаз,
Сен кьургъакьса,
 сен кызыгу
 юзмезсе,
Суусапдан
 юзмез а
 къаналмаз.
Айтма бош,
 кёралмайма алгъынча,
Къыш да,
 жаз да
Сылтаугъа
 чыгъа,
Дуниядан,
 ма бек уллу даунуча,
Мен сени таукелме дауларгъа.
Мудахлыкь,
 менден ачыу алгъанча,
Къабына турады, ёчюле,
Жюрекден кьууанч нюрю
 къачханча,
Дум къара чагъалла кечеле.

* * *

Атынгы да сыйырдыла,
Къалдынг тарых къыйырында,
Бетинг чыкъмай, онгмай насыбынг,
Жер юлюшонг жер къан болду,
Жахамим да сенден толду,
терге ёталгъанда душманынг.
Аланларым, уланларым,
Алан демей, сёз башламагъан,
аланлыкъны тас этдигиз,
аман чеклеге жетдигиз,
къадар чыкъды сиз сайламагъан.
Не юй, не жер демедиле,
жерингде онг бермедиле.
Хыйла шүёхлукъгъа ийнана,
«жаланжюрек, тюзбоюнла»,
этдиле санга оюнла,
турдунг, аманынга таяна.

Кюйдюрдюле тау журтланы,
суюдюрдюле тыш журтланы,
этдирдиле алагъа къуллукъ.
Мангылай теринг баргъанлай,
сен урундунг, иш багъалай,
излемединг сен бийик къуллукъ.
Кёчгюнчюлюк такъды бугъоу,
урду санга дерт къонгуроу,
Жахамимден хапар келтире.
Аманларынг къарс къакъдыла,
кеслерин, биле, жакъдыла,
турдула, дайым санга юре.
Къарыулугъа къарауашла,
юйреннгенле хазыр ашха,
жюйюсханларын сыйладыла.
Сен а турдунг, сакълап тангны,
туурангда кёрюп жауланы,
атдыла, сени марап, ала.

* * *

Тау элине барып къайтдым, къууанмадым,
Тау элини нечик тарды орамлары.

Бийик болдум табийгъатны айбатындан,
Жерге кирдим бу турмушну сыфатындан.

Жиляй бардым узун жолну жилямукъсуз,
Нек болдунг деп, ох ариуум, былай учуз.

Нек эндинг деп, бийик тауум, бийик төрден?
Нек къарайса бу дунягъа къара кёрден?..

Жашау такъыр, заман ёте къазауатда,
Къаллай бирни турлукъса, тау, бу сыфатда?

Эсим кетди озгъанланы черегине,
Шашхын ырхы бизни алып кетгенине.

Элте барып, тирегени сары тюзге,
Ач бёрюлей къадалгъаны бушуу бизге.

Жер къан этип, айнытдыкъмы аулакъланы?
Жиляуубуз кюйдюрдюмю тамакъланы?

Терс жанына бурулдуму жашау чархы?
Къан тырмысы жасадымы тауну сархын?..

Иш амалтын, кюч амалтын турамыды?
Ариу бетни сууукъ жауун жууамыды?

СЮЙМЕКЛИК

Эски сёзле, эски оюмла,
Дунияча, эскиди суймеклик.
Къарслары кёкге баргъан тойла
Азнымы этгендиле тели!

Мен да аллай тойну кефчиси,
Татдым, жутлай, аны чагырын!
Бал дамыча, татлы ийиси
Кимни къыймады борбайларын?!

Дуу жандыргъан аны ёртени,
Кимни кюйдюрмеди къанатын?!
Шаптал татыу берген эрттени,
Ингири къарангыгъа батып.

Ийнакъ къоллу, илячин къарамлы,
Кёкге алып кетиучю жыры,
Къалай эриусюздю ашхамы,
Эриусюздю аны тик тары.

Къобуз ауаз, къобуз жүреккли,
Макъамын жүрекден суургъан,
Ол жүрекни бир жаны – Лейли,
Бир жанын а Межнун сыйыргъан.

Ойнай-кюле, жырла такъдыла,
Кюню-кечеси да жаз чилле,
Жулдузламы чагып саркъдыла?
Жетдилеми хычыуун желле?

Кече болуп, къарангы кече,
Дуниясын азнымы къурутду,
Адам, жангыдан санга кече,
Жюрегинде дагъы булжутду.

О, суймеклик, жылы тёшегинг
Азап тахтагъа айланыучу,
Бирде сени чагып терегинг,
Бирде къуру бутагъынг жунчуп.

Эски жырым, эски ийнагъым,
Эски бушуулагъа бёлеучю,
Жашауумда бек уллу жауум,
Жашауумда уллу тутхучум.

Жерми ийди кёкге саламын,
Кёкмю жерге саламын айтды,
О суймеклик, сени къарамынг
Жюрекледен танг болуп атды.

ФАХМУЛУ ЖУРНАЛИСТ

Орта Азияда ёсюп, окъуп, анда жаза башлап, Ата журтха алай къайтхан малкъарлы журналистледен бири Занкишиланы Хаждаутну жашы Хусейин – орус тилде, ана тилде да бирча жетишимли ишлеп келеди. Аны статьялары, очеркleri, литература хапарлары бир бири ызларындан басмаланадыла. Анга 70 жыл болгъан эсе да, ол бюгюнлюкде хайт деп ишлеп тургъан жазычуладан бириди.

Занкишиланы Хусейин 1938 жылда Огъары Малкъарда туугъанды. 1939 жылда, Огъары Жемтала эл къуралгъанда, Занкишиланы Хаждаут ары кёчюп келген юйюрледен бири болгъанды. Уллу Ата журт урушну жылларында Огъары Жемтала бир ауукъгъа немецли аскерлени къолларына тюшюп да тургъанды. Жемталачыла ол палахдан къутула келгенлей а, 1944 жылда, халкъны башына кёчгюнчюлюк тюшюп, хатасыз таулу юйюрле Орта Азиягъа атылгъанда, Занкишилары къыйын жерге – Туркестан жанында Чимкент областьха тюшгендиле. Андан а, къалай-алай болса да, Хаждаут, амал табып, жууукъланы-танышланы болушлукълары бла Къыргъызстаннга кёчгенди. Хусей анда Сынташ деген тау элде ёсгенди, школгъа да анда баргъанды.

Хусей окъургъа талашхан жашчыкъ болгъанды. Сынташда жетижыллыкь школну бошап, алайда Юрьевка деген хоншу элде орус школгъа баргъанды, орта школну уа Ата журтха къайтхандан сора, 1958 жылда Огъары Жемталада тауусханды.

Хусей Къабарты-Малкъар къырал университетни тарых-филология бёлюмюн тауусуп, халкъны басма, окъуу, литература, жамауат ишлерине тири сюелген биринчи тёлуден болгъанды. Басма ишни, къырал жумушну, школ дерслени аны бла тенг башлагъанла Хусейинни юсюнден улуу ыспас этип айтадыла.

БОРИС КАГЕРМАЗОВ: «Хусейин бла мен бирге ишлеген жылларыбыздан кёп затны эсге тюшюрюрге боллукъма. Сейир туююлдо – шуёлугъубуз отуз жылдан артыкъ заманны юзюлмей барады. Ол а бек сейир башланган эди.

60-чы жылланы башында «Советская молодежь» газетни редакциясына жангы литература къуллукъчу келеди. Алаша бойлу, бёкем жаш. Занкишиланы Хусейин бла анда танышдым. Мен бу редакцияда ишлегенли юч жыл бола эди. Ишге окъуй тургъанлай келгенин билдик. Жашау амалсызлыгындан болур эди – Хусейин андан ёксюз жаш эди. Ол заманда белгили журналистле Евгения Белгорокова, Юрий Егин, Александр Махотлов, газетни баш редактору Чамал Кясов – Хусейинни

кьадарына эс буруп, фахмусуна бюсюреп, ишге берилгенине да ыразы болуп, болушурдан аямай эдиле. Хусейин кеси да ишге жетгенде жунчумай, жарашдыргъан материалларын кёл салып этеди, орус тилни алакат биледи, жазса да, суйюп окьурча жазады. Хусейин жазгъан материалгъа башха адам кьол жетдирир, тюзетир кереклиси болмай эди.

Кёп турмай Хусейин коллективни ичинде намысы жюрюген ышангылы адам болду. Аны баш редакторну экинчисине да, жууаплы секретарьгъа да бирча айырдыла. Эки ишин да ол сылтаусуз бардыра эди».

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ: «Хусейин мени бек суйген, ишине, чыгъармачылыгына хурмет этген адамларымдан бириди. Орта Азияда сабийлигибизден бери таныйма. Кесин кёргюнчю мен аны кьыргъыз газетледе макъалаларын окьуучу эдим. «Кьыргъызстан пионери», «Ленинчил жаш», «Советтик кьыргъызстан» деген газетледе. Андан сора да Хусейин орус тилде да жаза эди. Мен кесим да жазаргъа кюрешиучюм себебли, газетледе алай басмаланган таулу жаш болгъанын билгенимден сора уа, аны табып, таныгъынчы тынчлыкъ тапмагъан эдим.

Бизни Орта Азиядан кьайтхан тёлубюз, тюрлю-тюрлю окьуулану бошاپ, ишге сюелген заманыбызда, бизни арабызда Маммеланы Далхат бла Занкишиланы Хусейин бек айырмалы эдиле – билимлери, фахмулары, окьуулукълары, анга кёре уа оюм этиу даражалары бла. Хусейин орус тилде, ана тилде да бирча уста жаза эди. Мен сейир этмейме – Кьабартыны да, Малкьарны да айтхылы адамларыны юслеринден китап жазуу ишге ол биринчи болуп жол ачханына! – Совет Союзну жигити Байсолтанланы Алимни юсюнден «Таулану уланы – Балтиканы илячини» – деген китапны жазып, ол жаны бла бирси журналистлени, жазуучуланы да аллай ишле этерге кёллендиргенди.

Аллай фахмулу адам жашауну бек алакат файдалы кезиунде сакъат болуп кьалгъанына бек жарсыйма. Алай а Хусейинни адамлыгы, жашау таукеллиги, тутхан ишине суймеклиги аллай кьыйынлыкъда бютюн да туура болгъанды. Бюгюнлюкде аны сау адамладан эсе да кьаты ишлегени – кёплеге юлгю болурчады».

Хусейинни иги таныгъан, ишине, жашауна шагъат бола келген дагъыда бир адамны статьясындан юлгю келтирмей болмайма. Ол – ЗУМАКЪУЛЛАНЫ БОРИСДИ. «Соль земли нашей» деген китапда ол былай жазады: «Хусейин мени жашаума, жинк чартлагъанлай киргенди, андан ары жолларымда биргеме болгъанлай кьалгъанды. Бизни, бирге окьугъан студентлени, арабызда Хусейин кесини ачыкълыгы, халаллыгы, хыйласызлыгы бла айырмалана эди. Хатчорлугу да бар эди. Хар заманда жарыкь, оюнчу, хапарланы алакат айтыучу – ол терк окьуна бизни бек татлы тенгибиз болду.

Манга Хусейин бла биргелик хар заманда иги эди, аллай кюнлерибиз да болгъандыла – ёмюр жолубузну бир бирден айырылмай барыргъа ант этген! Аллах мени комсомол ишге байлап, Хусейинни уа – журналистикагъа, жолларыбыз айырылсала да, биз бир бирни атмай келебиз. Мен аны жазгъанларын сакълап, кьууанып окьуйма. Ма, сёз ючюн, хорламны 50-жыллыгына аталып, Москвада чыкьгъан «Живая память» деген

китапта Хусейинни аты Константин Симонов, Юрий Бондарев, Александр Твардовский, Борис Полевой кибик, кыралны бачама адамларыны атлары бла тенг айтылады. Бу китапны 1-томунда Хусейинни «Атла бла Берлинге жетгенле» – деп, Ностуланы Магометни сейир кыдарыны юсюнден очерки басмаланганды. Кёп болмай а «Военный вестник Юга России» деген газет Хусейинни Черкесланы Сарбийни юсюнден статьясын басмалаганды. Ол анда Черкес улу Уллу Ата журт урушда душман бла жигит сермешген батыр жашладан бири болганын, Совет Союзу Жигити деген атха кёргюзтюлюп, халкыгъа жетген сюргюн зарауатлыкыны хатасындан ол анга берилмей кыалганын кёргюзтгенди.

Хусейин кыйынлыкыгъа тюшген заманында да, жолундан ажашмай, ишлеп, жазычулук ишни бардырып турганы ючюн биз анга бек ырабыз. Ол, сёзсюз, бизни хайт деген тынгылы жашларыбыздан бириди».

Занкишиланы Хусейинни орус тилде, малкыар тилде да басмаланган затлары жюзле бла саналадыла – очеркле, статьяла, рецензияла, ёмюр баянла... Алай аны китаплары да аз туююдюле – хапарла, новеллала, документли эм суратлау повестыле...

Аны биринчи уллу китабы – документли повести «Тауланы уланы – Балтиканы илячини» орус тилде, малкыар тилде да бир ненча кере басмаланганды. «Ол китапны жазылганына, басмадан чыкыгъанына Кыайсын да бек кыуаныгучу эди, – деп эсгереги Хусейин. – Атын да алапат тап атагъанса, кертиси да алайды – кёп таулу жашла Балтиканы да, башха совет жерлени да чынтты илячинлери болгандыла...»

«Сен кесинг а Кыайсын бла кыалай эдинг?» – дегенибизде, «Мен бюгюн да аны бла ол сау замандача сёлешеме», – деди.

Кертиси да, кёпле Кыайсын бла Хусейинни шуёхлуклары унутмагандыла. Шахарда аланы бирге айланганларын кёрюючю эдиле. Бош заманында Кыайсын, Хусейинни фатарына барып, аны бла олтурургъа, ушакъ этерге бек суююп болганды. Хусейин кыйынлыкыгъа тюшген заманда уа бизни закий поэтибиз аны кёз жарыгын кыайтарып ючюн Москваны клиникаларына дери иш да жетдирмеген жери кыалмаганды. Ол анга бек жарсыи эди. «Аллах айтса, кёз жарыгын кыайтыр, экибиз да Чегемге кёп кере барыбыз!» – деучю эди.

Москваны кёз дохтурлары аны кёзлерине операция этип, ала кёре башлар сагыатда уа, Хусейин жангыдан кыйын ауруп кыалып, врачла аны жанын зор бла кыалдыргъанча этгендиле. Ол заманда кыатында болган адамланы – тенглерин, жуууклары, врачланы Хусейин уллу ыразылык бла эсгереги. Зумакъулланы Борисге артыкыда уллу ыразылыкын айтады.

Аллай кыйынлыкыладан сора да чыгъармачылык ишге кыайтып, жазыу ишин кёрген заманындан кем кыалдырмай бардыргъаны – аны керти да таукел адам болганын, адамны билими, фахмусу болса, ала бир заманда да кёлсюзлюкге жол бермезлигин кёргюзтеди.

Кимге тюбеп сорсанг да, Хусейинни уллу иш кёллюлюгюню, адамлыгыны, кертилигини юсюнден айтадыла. Кертиси да, кыайда, не тюрлю иште ишлегенде да, Хусейин этген ишине жууаплы кыарайды, айт-

хан сёзюне иелигин эсде тутады. Аны себепли газетде не журналда Занкиши улуну материалы чыкьса, хар ким да аны окьургъа ашыгъады.

Уллу Ата журт урушну жигитлерине, анда малкъар халкъны юлюшюне аталгъан дагъыда кёп хапарлары, очерклери бардыла. Кёп болмай а «Литературная Кабардино-Балкария» журналда орус тилде «Начальник болгъан къалай къыйынды», «Уллу жауунну тауушу», «Энди мен бёрк къалай киерикме» деген хапарлары чыкьгъандыла.

Хусейинни китаплары Уллу Ата журт урушда болунган хорлам бла бюгюнню кюнню жетишимлерин бирикдиредиле. Урунууда болдурулгъан хорламла да урушда болдурулгъан хорламладан кем туююдюле. Аны себепли урунуу жигитлерин да Хусейин бийикге салады, жүрек тазалыгъы бла суратлайды. «Огъурлу муратны жарыгъы», «Урушну эм да мамырлыкъны кюнлеринде», «Туудукъланы къанатлары», «Жигитликге къартлыкъ жокъ», «Жигитликден таймазма» – была Хусейин чыгъаргъан китапланы атларыдыла, аны бла бирге авторну ниетин ачыкълагъан, жашау къарамларын кёргюзтген баянладыла.

Хусейин жашау толкъунланы бюгюнню халларына кёбюрек эс бургъан жазычуду. Бирде, аны басмаланган чыгъармаларын окъуй, сюзе келгенинде, алай да кёрюнеди – автор халкъны жашауна, даражасына юлюш къошхан адам болуп, сагъынмай, аны суратын ишлеп, халкъгъа кёргюзтмей къояма деп къоркъгъанча. Аны бла бирге, Занкиши улу жигитлерин жалаңда ёз халкъыны ичинден сайлап турмайды. Аны статьяларында, очерклеринде тюрлю-тюрлю халкъланы ёкюллери кёрюнедиле, алагъа да, кеси халкъыны адамларынача, Хусейин уллу хурмет бла къарайды, ишлерине къууанып, алай жазады. Ол шарт да Хусейинни кенгжюрек, жарашыулу адам болгъанын кёргюзтеди.

Къайда болгъанында, не иште ишлегенинде да, къууанчында, бушуунда да Хусейин жемталачы болгъанлай къалгъанды. Къагъанакълай келип, узакъ сюрдюледе ёсюп, дагъыда акъылбалыкъ бола, анга къайтып, школну бошагъан эли – жүрегинде бек сыйлы жерча асыралады. Сейир туююдю, ол бусагъатда Огъары Жемталаны эл болуп къалай къуралгъаныны, ёгенини юсюнден китап жазаргъа кёлленип, ишлей тургъаны. Китапха «Ташдан мирзеу къалай чыгъады» деп аталлыкъды. Къабарты-Малкъарны жетишимли, ариу эллеринден бири Огъары Жемтала, аны иш кёллю ахшы адамлары кёрюнюрюкдюле ол китапда.

Россейни жазычуларыны, журналистлерини да союзларыны члени, халкъны культурасына, басмасына иги къыйыны кирген, жашау кёллю, жарыкъ адам – Занкишиланы Хусейин, бюгюнлюкде 70-ге чыкьгъан сынаулу сабыр киши, ишлейди, тенглерине, жууукъларына жарыкъ сёлешеди, заманга таукел къарайды. Энтта да кёрюр игилиги кёп болсун.

АНСАР НАЗИР

ЖАШАУ БЛА ЁЛЮМНЮ БАЗМАНЫ

АЛ СЁЗНЮ ПРУЧУНА

Биз Уллу Хорламны 60-жыллыгын кыуанчлы белгиледик. Ол жарык байрамны келтирер ючюн совет адамла 1418 кюн бла кечени бёлюнмей ишлегендиле. Фронтда да, тылда да, сагъатларына кырамай, солуу, жукы деген затланы унутуп. 27 миллиондан аслам адамыбыз а жерибизни душманлары бла ачы кызауатлада жанларын бергендиле. Кырк бешинчи жылда Хорламыбызны багъасы алай уллуду, байрамыбыз андан сыйлыды, ёмюрлюкдю.

Биз жигитлени ёлгенлерин да, сауларын да эсибизде тутабыз. «Жигитле» деб' а фашистлеге кыаршы сюелген хар бир совет патриотха айтама.

Кыабарты-Малкыарны батыр уланлары гитлерчи малгунла бла деменгили Совет Союзну кёп жерлеринде сермешгендиле. Аланы жигитликлери сауланы эслеринде турадыла, Ата журтубузну чексиз сюерге чакыра. Хорлауну болдургъанланы юслеринден сёз баргъанда, ленинградчы поэт Ольга Бергольцну айтханы эсиме тюшеди: «Бир киши да унутулмагъанды, бир зат да унутулмагъанды!»

Анга 2005 жылны 27-чи майында халкыбызны кёчгюнчюлюкде жоюлгъан адамларына ишленген мемориалда болгъан иш да шагъатлыкъ этеди. Тюрлю-тюрлю чурумланы хатасындан кезиуюнде уруш саугъаларын алалмагъан юч батыр уланыбызгъа Святой князь Александр Невскийни биринчи даражалы орденлери берилгендиле. Кыуанчлы жыйылыуну миллетибизни «Алан» организациясыны башчысы, отставкадагы генерал-лейтенант Беппайланы Юзейирни жашы Суфиян ачханды. Саугъаланы Кыабарты-Малкыарны Президентини атындан республикабызны аскер комиссары Сосланбек Хажисмелович Бетровов бергенди.

...Цаколаны Мустафа аты битеу дунягъа белгили тасхачы Николай Кузнецовну взводунда кыуллукъ этгенди. Аны бек магъаналы, кыоркыуулу буйрукъларын толтура, кёп кере ёлюм бла бетден-бетге тубешгенди. Бир кюн а хауа сермешде агъызылгъан самолётну пулемётун алады, жан-жанындан гитлерчиле кыадалып атханларына да кырамай. Сауутну да кётюрюп, агъачха ташаяды. Пулемётну ат тачанкагъа орнатып, душманнга кёп заран салады. Малкыарны батыр жашы Совет Союзну Жигити деген атха 1942 жылда кёргюзтюлген эди. Алай миллети туугъан жеринден кёчюрюлгени бла байламлы кесини бийик кырал саугъасын алалмай тургъанды. Энди ол анычалагъа берилиучю Святой князь Александр Невскийни 1 даражалы ордени бла саугъаланды. Аны кесин да Россей Федера-

цияны кьоркьуусузлугьуну проблемаларыны кьоруулауну эм права низамны академиясы тохташдыргьанды. Андан келген академик Нелля Платонова Цаколаны Мустафаны жюрекден алгьышлагьанды, анга Сыйлы грамота да, кесини «Солдаты Победы» деген китабын да бергенди.

Тауларыбызны башха ёхтемлиги - гвардияны майору Османланы Дадашны – жашауу 1945 жылны 26-чы апрелинде Берлинде юзюлгенди. Жигит атаны саугьасын кьызы Жаннетге тапдыргьандыла. Ол, кесини эки жашын да биргесине алып, 1982 жылда узакь жолоучулукьга атланады. Германияны жеринде асыралгьан атаны, аппаны кьабырына ол жаныча кёрген Малкьарны топурагьын да сепгендиле.

Ёргеракьда белгилегенибизча, халкьыбызны кёп жигит фронтчусу кьырал саугьаларын бюгюнлюкде да сакьлап турадыла. Аладан бири – Залийханланы Кьаншауну жашы Магометди. Кетген ёмюрнү кьыркь бешинчи жылында энчи буйрукьну толтургьаны ючюн ол Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлген эди. Энди аны ёшюннде Святой князь Александр Невскийни ордени жылтырайды.

Залийханланы Магомет Уллу Хорламгьа Берлинде тубегенди. Аны фашизмни ууатыугьа салгьан кьыйынына тийишли багьа бичилгенди. Ол Кьызыл Жулдузну, Кьызыл Байракьны, Ата журт урушну биринчи даражалы орденлери бла саугьалангьанды. Дагьыда алгьыннгы фронтчуну ёшюнюн «За отвагу», «За взятие Берлина», «За освобождение Праги», «За Победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг» деген майдалла накьышлайдыла.

Белгилисича, Донда, сал черекни жагьаларында, фашист танкля бла сермеше, 115-чи Кьабарты-Малкьар атлы аскер дивизия ууатылады. Аны сау кьалгьан бёлюклери Сталинградны тийресинде кьазауат этген башха дивизиялагьа кьошуладыла. Аланы санында малкьарлы жаш Залийханланы Магомет да болады. Кесини тенглеринден айырылгьан аскерчи генерал-майор Шаймуратов башчылыкь этген 112-чи Башкир атлы аскер дивизияны тизгинлеринде сермешеди. Ол кесини «Минги тау» деген ажири бла 1943 жылны ючюнчю январында танг атаргьа душман аэродромгьа чапханды. Магомет, кьылычы бла учаргьа кюрешген истребительни, кьуйругьун кесип, лётчикни жесирге алгьанды. Сталинградны тийресинде, Чернышковский элни кьатында, немецли аэродромну алыуда батырлыгьы ючюн генерал-майор Шаймуратов яникойчу жашны кьырал саугьагьа кёргюзтеди. Ол жесирге алгьан душман истребительни уа «Залихановну энчи самолётуна» санагьан эди.

Магомет Волганы, Донну жагьаларында гитлерчиле бла кьаты кьазауат этген кюнледе аны 21-чи жылы бара эди. Алай хайт деген жашны, туугьан журтубузну чынтты кьоруулаучусуну, сабийлиги да, алгьа талпындыргьан ахшы умутлары да болгьандыла. Алайды да, хапарыбызда озгьан жыллагьа, батыр аскерчини туугьан тауларына, суйген элине кьайтайыкь.

Биринчи башы

НАЛЬЧИКДЕ ЗАЛИЙНИ ПРАМЫ

Бурун заманладан бери тауларыбызда тукъумну, журтну дебери бийикде тутадыла. Ол сыйлы затны, кеслерини бетлерин, адамлыкъларын сакълагъанча, тазалай жюрютюрге кюрешгендиле бизге дери жашагъанла. Малкъарны жалынчакъсызлыгъын, эркинлигин, ёхтемлигин, энчилигин, адетин, тёресин, къолларына сауут алып, кёп душмаладан къорууларгъа тюшгенди алагъа. Къанлы сермешледе жоюлгъан батырларыбызны атлары, миллетни кесича, ёлюмсюздоле. Аны келлик кюню, жарыкъ жашау ючюн жанларын бергенле жырлада, таурухлада жашайдыла. Халкъыбыз, кесини жигит уланларына хурмет эте, аладан юлгю ала, – ма алай жетгенди бюгоннгю жарыкъ кюннге.

Бизни атыбызны айтдыргъанла, аны башха халкъланы арасында даражасын кётюрген адамла хар таулу элде, хар тукъумда да бардыла. Малкъарыбызны, аз санлы болгъанына да къарамай, уллу халкълагъа тенг этген жашлары. Ол жаны бла биз Залийханланы тукъумгъа баш урабыз.

Бек алгъа мени тёлум иги таныгъан, къыралыбызны къаячыларына, тыш къыраллы спортчулагъа да белгили болгъан Залийханланы Чокканы атын айтайыкъ. Тегенекли элде жашагъан, кийик саулукълу акъсакъл жюзню аудургъанында да къоймагъанды Европаны тёппесине саналгъан Минги таугъа ёрлегенин. Чокканы юсюнден ара газетле, журналла кёп кере жазгъандыла. Кесини заманында анга радио, телевидение, кинохроника аслам эс бургъанларына биз шагъатбыз. Бу чынтты таулуну кёп жазыучула, поэтле кеслерини чыгъармаларына кийиргендиле. Анга аты битеу дунягъа айтылгъан Къайсыныбыз да кесини назмусун жоралагъанды.

Мен да келип тюшген эдим,
Айранындан ичген эдим.
Кёрген эдим чалгъы чала
Тургъанын, эшгенин чалы.
Жюз бла оналты жылны
Жашады, кюннге жылынды.
Кёрчю жашап аллай бирни,
Анча танг бла ингирни,
Анча бир чыкъ Минги таугъа!
Кёплеге жокъ аллай саугъа.
Чокка бу таулада ёсдю,
Бу мен суйген жерни суйдю.
Бу назмуну андан этдим,
Кёргениме баш уруп кетдим.

Чокканы жашлары Хусейин бла Михаил да айтхылыкъ къаячыла боладыла. Ала дуняда бек бийик таулагъа ёрлегендиле, СССР-ни, башха кёп къыралланы чемпионлары деген сыйлы атланы да алгъандыла.

Михаил окъууну ызындан тюшеди. Академик Залийхан улуну илму

ишлери кёп кыраллада басмалангандыла, ол талай миллет академияланы сыйлы членине айырылады. Арт кезиуге дери Михаил Чоккаевич Нальчикде геофизика институтну генеральный директору болуп турганды. Социалист Урунуу Жигити Залийхан улу Россей Федерацияны Кырал Думасына депутатха ючюнчю кере айырылганды. Ол анда комитетлени бирине башчылык этеди. Чокканы жашы бир ненча китапны авторуду. Кёп болмай аны Москвада «Моя Россия» деген жангы чыгармасы басмаланганды.

Халкыбызны тамата тёлюлеринде Залийханланы Жюнюсю жашы Жанакъайытны танымагъан, андан бир болушлукъ тапмагъан, аны ариу сёзюн эшитмеген адам азды. Бийик партия, кырал кюллукулада ишлей, ол миллетине жараганды, аны насыбы ючюн кючюн, билимин аямаганды. Залийни, – Жанакъайыт Жюносевичге, кюбултуп, алай айтычу эдиле – огурулу ишлери Кыбарты-Малкърны халкларыны эслеринде квалгандыла. Нальчикни орамларындан бири ахшы кишини атын жюрютеди.

Фашистле кыралыбызгъа уруш бла киргенде, бирси малкърлылача, Залийханланы тукъум да кесини бек ахшы жашларын аскерге ашырады. Ачы сермешледе унутулмазлыкъ жигитликле этгендиле ала. Юлгюге батыр танкчы Залийханланы Ибрагимни жашы Магомет къалай къазауат этгенин келтирейик. Ол эки да урушну жигитиди. Финляндия бла сермешледе кишилиги ючюн Залийхан улу Кызыл Байракны ордени бла саугаланганды. Гитлерчиле бла къазауатда да ол кёп бийик кырал саугалагъа тийишли болганды.

* * *

Яникойда да жашайды Залийханланы Магомет деген бир жигит фронтчу.

Алай бир атны жюрютген тукъум къарындашланы жашауларында уа башхалыкъла бардыла. Магомет Ибрагимович Минги тауну этегинде ёсгенди, Магомет Къаншауович а Яникойда кёргенди дуния жарыгъын. Бири бирин танымагъан Залийхан улула башха-башха аскер бёлумледе, фронтлада сермешгендиле кыралыбызны жаулары бла. Айтханыбызча, Магомет Ибрагимович жигит танкчы болганды. Магомет Къаншауовични уруш жолу уа 115-чи миллет атлы аскер дивизиябызны сатырларында башланганды. Артдаракъда ол тасхачылары кяуумнда кюллуку этеди кыралына. Ата журтубузну чексиз соймеклик, аны жаулары бла жан-къан аямай уруш этиу кирик хар совет патриотха бек керекли затла бирикдиргендиле Залийханланы жашларын.

Халкыбыз сюрюнден къайытхандан сора Магомет Ибрагимович жангыдан чыгып тебреген «Коммунизмге жол» газетибизни редакциясында ишлегенди. Унутмагъан эсем, письмоланы бёлюмюню башчысы болганды. Энди ол керти дуниядады, Аллах жаннетли этсин.

Магомет Къаншауович бла уа къалай танышханбыз? Алгыннгы батыр аскерчини юсюнден газетледе кёп окыгъанма, радио бериулеге тынгылагъанма. Аны бла тюбеширге, хапарын эшитирге итингенлей тургъанма. Алай, жарсыугъа, бу жууукъ элге жол чыкъмай турду. Жашауда

болуучусуча, миллетибизни махтаулу адамы бла эсде болмай тургъанлай тюбешип къалдыкъ.

Иш былай болады. Журналист тенгим Къудайланы Исхакъ атасы Исмайыл къыркъ экинчи жылда Донда гитлерчиле бла сермешде ёлгенин айтады. Аны толуракъ хапарын билир муратда Биринчи Чегемге келебиз. Ветеранланы район советини секретары Ахкёбекланы Исхакъгъа тюбейбиз. Ол партияны Чегем райкомуну пропаганда эм агитация бёлюмюню алгъыннгы башчысы Къудайланы Жюнюсюню жашы Исмайылны Исхакъны атасын иги таныгъанын айтды. «Атанг 115-чи миллет дивизияны санында урушха кетгенин билеме, – деди Ахкёбек улу, – аны къалай ёлгенин а Яникойда жашагъан алгъыннгы фронтчулагъа сорургъа керексиз. Чинг алгъа Залийханланы Къаншауну жашы Магометни табыгъыз...»

Залийхан улу бизге жарыкъ тюбеди, алай тенгими соруууна жууап бералмады. «Атанг харипни урушха дери бир да кёрмегенме, – деди Магомет акъсакъал, – анда уа бир аскер бёлюмге тюшмегенбиз. Артда чегемли жашла Къудайланы Исмайыл, жигитча ёлген хапарын айтхан эдиле...»

Ол кюн юйню иесини узакъда къалгъан фронт жолларыны хапарын диктофоннга жаздырабыз. Магомет уста, сейирлик сёз нёгер болуп чыкъды. Аны эси хар затны, компьютердеча, болгъанын болгъаныча сакълагъанды. Мындан алтмыш жыл алгъын болгъан ишлени хапарларын бюгюн, шёндю, кёз аллыбызда бола тургъан затланыча, къошмай-къоратмай, суратлайды. Анга тынгылай, кюн къалай батханын да эслемедик. Фронтчу кинооператор, тасхачы Залийханланы Магометни биргесине айланчп алгъан документли кинофильмге къарагъанча, Малкъарны батыр жашыны узун да, ныхытлы да жашау жолу манга туура болду. Болсада сексенден атлагъан акъсакъалны юч сагъатдан ары «башын аурутургъа» дурус кёрмедим. Нек? Улуу Ата журт урушну палах кюнлерин суратлай, алгъыннгы солдатны эси, жюреги, кёзлери къан сууча баргъан уруш майданлагъа, сууукъ окоплагъа, бир ётмекни сау взводха юлешген ач кюнлеге къайтадыла.

Яникойгъа келгеним сайын Залийхан улуну жашаууну жангъыдан-жангы бетлери ачыладыла манга. Ол, жаланда озгъан урушну жигити болуп къалмай, бизни кюнлени да тутуругъуду, алчы инсаныды, жашаубузну юлгюсюдю. Магомет акъсакъалны юсюнден уллуракъ зат, документли повесть, жазаргъа да андан таукел болдум...

КЪУШНУ КЪАНАТЛАРЫ УЧУУДА КЪАТАДЫЛА

Билесиз: къушну къанатлары уяда битедиле. Залийханланы Магометни уясы уа аппасы ишлеген юй болгъанды. Ол мында «баппу», «амма» деген сёзлени биринчи кере айтханды. Былайда жашчыкъ атларгъа, арбазгъа чыгъаргъа да юйренгенди. Къышхыда кюннге жылына, жай жайлыгъын этгенде уа терек салкъынына ташая, – ма алай башланнганды Магометчикни орамгъа, школгъа элтген жоллары. Ала, жолла, артда, кёп жыл озгъандан сора, аякъ тиреген, менме деген таулу жашны кёзкёрмезге алып да кете эдиле. Алай ол къайры барса да, неге тюбесе да, кесини ким болгъанын, къайдан чыкыгъанын унутмагъанды. Узакъ жолоучулукъда,

кыйын ишлени тынгылы тамамлап, ата юйоне, туугъан элине бет жарыкылы кыйтады, тукъумну деберин бийикде сакълай.

– Таматала айтханнга кёре, бизни тукъум Минги тауну тийресинден жайылганды, – дейди Магомет Къаншауович, – мени аппам Баюкку Чегем ауузунда Гюдюргю элине кечеди. Мында юйдегили болады. 1911 жылда Гелястанланы Шимаил, гюдюрючю, шёндю Яникой орнашхан жерде юй мурдор салдырады. Аппам Баюкку жангы жерде журт ишлегенлени биргелерине болады.

Гелястан улу юй орунну оруслуладан сатып алады. Баюкку, къарындашлары Хаджидауут бла Хажимурат, атам Къаншау да бери кечедиле. Мында юй-журт саладыла. Чегем ауузунда жашагъан башха юйюрле да кёпден-кёп жыйыладыла бу жангы жерге. Алгын мында жашагъан орусула, башха миллетлени келечилери сууну бирси жанына кечедиле, бара-бара Каменка эл да кьуралады.

Чегем ауузундан келгенле, мында жашау журтла салып, аякъ юсюне болгъунчу, кёп кыйналыргъа тюшгенди. Башха тапсызлыкълагъа ичерге таза суу болмагъаны да кьошулады. Ол кезиуде адамла Чабакълы черекни сууун хайырланып тургъандыла. Алай андан ичгенле, безгек болуп, кёп кыйналгъандыла. Жангы кьурала келген элни адамлары, илипин къазып, Чегем черекни сууун Яникойгъа келтирирге оноулашдыла.

Алай бу ишге черек бла элни арасында сюелген уллу кыя ташла чырмау эдиле... Аланы атдырыргъа тюшеди. Залийханланы Къаншау бла Трамланы Мырзакъул, ушкоч от салып, тёрт уллу ташны атдырадыла, бешинчиси уа чачылмай кылады. Аны чурумун билирге барадыла Залийхан улу бла Трам улу. Ол сагъатда, таш атылып, къаншау да, Мырзакъул да жаралы боладыла.

Трам улуну жаралары терк окъуна сау боладыла. Залийхан улун а Орджоникидзе (энди Владикавказ) шахаргъа элтеди къарындашы Хаджимурат. Аны саусузла юйюнден чыгъара туруп, врачла былай айтадыла Хаджимуратха:

– Биз кьолубуздан келгенни этдик. Къарындашынгы башында жараларын сау этерге онг жокъду. Энди бек жашаса, юч жыл жашарыкъды...

– Атам, врачла айтханча, юч жылдан сора дуниядан кетди, – дейди Магомет, – ол кезиуде, 1926 жылда, манга жаланда тёрт жыл толгъанын анабыз Букъминат айтыучу эди. Алай атабыз неден ёлгенин ол бизден жашыргъанды. Къазахстандан кыйытханыбыздан сора, атамы кылай ёлгенини хапарын аны биргесине ишлегенле айтхан эдиле.

Жыйырма жетинчи жылны сууукъ кышында атабыз, ёле туруп, анабызгъа осуят этгенди: «Сабийлеге сакъ бол, окътургъа кюреш. Киши арбазында кёрюнемсинле, башха сабийлеге сукъланмазча эт...»

Къара бушууну ызындан кьууанчлы иш болады: манга къарындаш туады. Атына Ахмат атайдыла. Анабыз кесини ёксюзлерин ач, жалангач этмегге кюрешеди, кечеси-кюню юй жумушлада ёте.

Кесими юсюмден айтайым. Окъууда тенг жашларымы жеталмагъаныма жарсыйма. Кюнлерим отун ташыугъа кетип, кечеле бла дерслерими хазырлайма. Таудан ауур жюкню тьобюнде келе, чабырларым чачылып, юйге алай жетеме. Къургъакъ отунла, печьде чыкьырдап, терк окъуна отоу жылыннганда уа, кыйналгъанымы унутуп кьоюучу эдим. Устаз-

ларым, мени болумуму ангылап, атасыз жашчыкыгъа онг тапдырыргъа итине эдиле. Мен а аланы айтханларындан чыкъмазгъа кюрешгенме.

Бек суйген биринчи устазым Айтекланы Кесамны (алгъаракъда дуняндан кетгенди, жаннет ахлусу болсун) тюз тамата эгечимча кѳргенме: менде кыйыны уллуду. Кеси да бизден арлакъда жашагъанды. Арадан заман не кѳп озса да, сабий садха жюриюген кюнлерими унуталмайма. Ол кеси да Ахматланы межамында орналгъан эди. Айтхылыкъ къобузчу Анахаланы Фердаууз мени сабий садха аркъасына кѳтюрюп элтир эди. Ингирде уа, юйюбюзге жетдирип, анамы кюлуна тутдуруучусу кѳз аллымда турады. Кесини бир сабийине жарсыгъанча жарсыучу эди манга.

«КЪЫМЫЖА БРИГАДАДА»

Отуз тогъузунчу жылда, жетинчи классны бошап, Магомет кесини тенг жашы Дебайланы Хасан бла Нальчикде Ленинчи окъуу шахарчыкыгъа келеди. Алай алты кюнден сора аланы юйлерине ашырадыла. Нек? Узакъда къалгъан сабийлигин эсине тюшюре, Залийхан улу былай айтады:

– Ленинчи окъуу шахарчыкыда ишлеген Энейладан бир киши манга былай ангылатады: «Мында ѳксюз сабийле окъуйдула. Сени уа, ананг, къарындашларынг, эгечлеринг колхозда ишлейдиле. Сен бир затдан да кыйнамайса. Шуѳхунгу да атасы, анасы саудула, хайт деген къарындашлары, эгечлери...» Сора, столдан бир къагъытны чыгъарып, былай къошду: «Ол мен сизге айтхан шартла мында жазылыпдыла. Кесин да сизни иги таныгъан яникойчула жибергендиле. Алайды да, ахшы уланла, биз берген кийимлени да къоюп, элигизге къайтыгъыз... Не этерик эдик, кеси кѳлекчиклерибизни да, чарыкчыкларыбызны да кийип, юйюбюзге атландыкъ...

Билим алыргъа Нальчикге баргъан жашла, санлары тюшюп, жюреклери кыйналып къайтадыла Яникойгъа. Учаргъа хазырланган къушланы къанатлары кесилгенча боладыла ала. Табийгъатха жашил кийим кийдирген жаз да, тѳгережни алтын нюрге бѳлеген кюн да, терек бахчада безиреген булбулну жыры да, къызыл, сары, акъ, кѳк гюллени башлары эмип айланган чибинлени зууудлагъанлары да жашланы кѳллери кѳтюралмайдыла.

Болсада Яникойда Магомет кибиклени бирикдирген иш чыгъады. Элде жетинчи классны бошагъан жашладан «Къымыжа бригада» къуралады. Эки сѳзю магъанасын ангыламай, Залийхан улуна соруулу къарайма. Ол, мени оюмуму билгенча, былай ангылатады:

– «Къымыжа бригада» деп жай каникулланы кезиуонде школчу жашланы мал аш хазырлагъан къауумуна айта эдиле. Биз, мурсаны, башха хансланы чалып, силос урулагъа къуябыз. Къысхасы, жашла окъудан бош заманларында туугъан колхозларына болушадыла. Бир ай чакълы заманны ишледим мен силос хазырлауда...

Кюнлени биринде Залийханланы арбазгъа ючюнчю сабанчы бригаданы башчысы Сарбашланы Исмайыл келеди. Ол, чалгъысын тишей тургъан Магометни къатына жууукълашып, былай айтады: «Сен жети классны бошамай да болаллыкъ эдинг чалгъычы, Магомет. Билиминги хайырлан. Манга эсепчи бол... Таматаланы сѳзлерине къулакъ салыучу жаш, бригадирни тилегине угъай демеди.

Жай кюнле кызыудан-кызыу бола, чалгы чалыу, силос, бичен этиу кирик ишлеге сау эл кыатышады. Магомет а колхозчуланы тизмесин бригадир айтханча толтурады. Чаллыкыгъа заманында келгенлеге бир ишчи кюн (трудодень) жазса, жумуша кечирек табылганлагъа уа – 0,75 тарих салады. Акылы жазыугъа берилген жаш кыатына атасыны кыарындашы Хаждауут келгенин да эслемейди. Ол, кыарындашдан тууганны онг жанында сюелип, эсепни кыалай бардыргъанына кыарайды. Сора, инбашындан кыагып, былай айтады:

– Иш кыолай болсун, Магомет! Кыуру «трудоденьле» салып бараса да... Жашла ненча соток чалганларын а нек жазмайса?!

– Мени тилим айланмай кыалды, – деп эгереди уруша дери болган ишни Залийхан улу, – не айтырык эдим? Таматам чалынган жерни ёнчелеуно юсюнден жукъ да айтмаган эди. Олсагыт ата кыарындаш кыулакъ тюбюме жетдирди. Жетдиргенде да алай жетдирди, жеримден чартлап, жыгылыргъа аздан кыалдым. Алай ол кюн манга дерс болду. Таяк да, тырман да жаш адамгъа болушханларын ангыладым. Сюйсенг агъач, сюйсенг биченлик, неда тёш болсун, чунгур болсун, – не тюрюл жерни да тап ёнчелерге юйретген эди ата кыарындаш.

...Уазы деген жерде бичен этебиз. Кюндюз жашла чалгы чаладыла, кыызла дырын жыядыла. Ингирде, кюн салкын болганда, батанланы гебенле этебиз. Андан сора уа ненча гебен салыннганыны, ненча гектар чалыннганыны эсебин колхозну конторуна жетдиреме. Таудан жаяулай келип, отчёт бергинчи, кёзюме жукъу кирмейди.

Ол ингирде контора парткомну секретары Мусукаланы Исмайыл бла жыл саны келген колхозчу Кыойчуланы Жашау олтура эдиле. Кыабыргъада немецли самолётланы суратлары тагылыпдыла. Алагъа кыарап, Жашау сорады:

– Была не затладыла?

– Ала уа бизни шуёхларыбызны самолётларыдыла, – дейди парткомну секретары.

– Ол самолётла бизни башыбыздан бир кыоргъашин жауун жаудурмагы эдиле, – деди Жашау.

Кыол сала билмеген, алай акылы жеринде болган таулу кыарт Гитлерни хыйлачы ишлерин кыалай тюз ангылагъан эди! Ол, Германия бизни кыырал бла этген мамыр келишимге ийнанмай, боллукъ ишлени алгъадан окыуна кёргенди...

Кёп бармай, жарсыугъа, Жашау айтханча, Гитлерни аскери кыыралыбызны чегинден ётдю. Залийхан улуну, аны эллилерини, битеу совет адамланы мамыр жашаулары бузулду. Ата журт кесини уланларын кыанлы душман бла кыазауатха чакыарды. Магометни тамата кыырандашы Хайнутдин да патриотланы тизгинлерине кыошулду.

– Мен да бардым военкоматха, – дейди Магомет Кыаншауович, – алай фронтха атланырыкъланы сатырындан чыгырып кыойдула, жыл санынг толса келирсе деп. Экинчи кере чакыргъанларында уа, жол азыкчыгымы да, кружкамы да, жан жаулугъуму да, тиш щёткамы да, жолоучугъа керекли башха затланы да алдым биргеме. Алай биягы мени фронтха барлыкъланы тизгинлеринден чыгыардыла. Дагыда бир чегемли жашны алмадыла аскерге. Мени, тенглеримден айырып, кыанлы душман

бла сермеширге онг бермегенлерине жюрегим бак кыйналды. Аягъым басханны кезюм кермей, орамны энишге барама. Районда Советлени Юйюню кьатында Залийханланы Хашмайылгъа тубейме. Нек мудак болгъанымы билгенде, ол сорду:

– Аскерге барыргъа уа сюемисе?

– Оллахий, негерлеримден айырылмазгъа уа бек сюеме, – дедим мен.

– Сюе эсенг, биргеме кел, – деп, Советлени Юйюню экинчи этажына элтди. Башында кексюлдюм ызлыгъы болгъан бир кьагъытны толтурду. Не жазгъанын да билмей, кьол салдым. Сора кьагъытны биринчи этажда олтургъан Мастичге – военкомну тукъуму алай эди – береме. Комиссияны членлери мени кьагъытымы бирден бирге ётгередиле. Анда мени иги таныгъан Наршауланы Сакинат, Атакуланы Хафисат эм ёмюрюмде биринчи керген врач тиширыу, башхала олтурадыла. Сакинат манга былай айтды: «Ёлор гебенек отха секиргенча, къайры мыллык атаса?! Биз айтханнга эс бурмай бараса да, бар! Сен да бир окъ сууутурса»...

Эртте болгъан ишни кез аллына келтире, Магомет былай хапарлайды: «Мени сау кьалырымы суйген тиширыуну айтханын ангъласам а! Уруш майданда ёлорге боллугъуму юсюнден сагъыш этерча акъыл табылса уа?! Кесими ойнаргъа баргъан суна эдим!...

Мен военкоматда тургъанда, хар атламымы элге билдиргенлеринден а хапарым къайдан боллукъ эди?! Жашынг аскерден кьалды, – деп, анамдан суйюнчю аладыла. Экинчи кере уа элге былай селешдиле: «Жашынг, тохтаргъа унамай, аскерге кетип барады»... Ингирде, юйюбюзге къайтханымда уа, анам былай айтып тохтады: «Къайры суйсенг, ары бар! Бери келме! Менден эрикген эсенг...»

Анам бла даулаша турмадым. Киеуюм Геграланы Аубекирни юйюне барып, ишни болушун ангълатама. Тёзалмай, кече ортада анам ызымдан ары келеди. «Ана кёлю балада», – дегенлери ол болур. Ана ёлгюнчю, аны татыуун хазна киши биле болмаз...

Экинчи Башы.

ДОН 1942-чи ЖЫЛ: БОЛЬШАЯ МАРТЫНОВКАДА ИССИ ЖАЙ ЖОЛДА

Ушагъыбызда Магомет, жашлыгъына къайтып, былай эсгереди:

«Ахырында мени аскерге ашырадыла. Яникойну жангыз «полторкасы» кьыркъ биринчи жылны сентябрь айында бизни Докшукиннге жетдиреди. Биз мында, Кахун элде, сегиз ай юйренебиз. Кьыркъ экинчи жылда биринчи майны кьууанчын Нальчикде байрамлайбыз. Андан сора аскер парад болады. Миллет кийимлерин кийген кьабартгылы эм малкьарлы жашла, атлагъа да минип, республикабызны оноучу кьауумуну аллары бла ётедиле. Андан сора фронтха атланабыз.

Биргеме баргъан бир-бир жашланы атларын эсигизге салыргъа сюеме. Бизни ючюнчю эскадроннга Чеченланы Жабраил башчылыкъ этеди. Взводну командирине Чистяковну, аны экинчисине уа Хуртуланы Далхатны саладыла. Мени бёломге командир этедиле. Биргезигге Гуртуланы Атлы да бар эди. Кеси да кёп болмай Акъ-Сууда асыралгъанды, жаннетли болсун.

Мени бёлюмюмде бизни элли жаш Байсолтанланы Сафар да кьууллукь этгенди. Ол аш-азыкь жюкленнген вагонну таматасы эди. Поезд бизни Ростов таба элтеди. Ол тохтай-тохтай барады. Кавказская станцияда бир кесек мычыйбыз. Олсагыатда биз баргъан жанындан келе тургъан аскер поездни эследик. Жаралыланы тылгъа алып келгенлерин ангыладыкь. Мен Сафаргъа былай айтдым: «Таматалагъа кёргюзтмей, аскер вагонланы терезелеринден махоркала атаргъа кюреш. Жунчуп келген жаралылагъа ол бек керекди...» Станцияда поездни акъырын баргъанын хайырланып, Сафар мен айтханча этди. Башлары, кьоллары байланган жашла, вагонланы терезелеринден кычыра эдиле: «Сау бол, къарындашыбыз!»

Кечени бир заманында биз Батайск шахаргъа келдик. Андан сора, атларыбызгъа да минип, кюнчыгыш жанына, Ростов таба, атландыкь.

ТАСХАДА

Эсгериулерим мени къыркь экинчи жылны июнь айыны ахыр кюнлерине къайтарадыла. Донда кюн кызыу тийипди. Жерибизни жаулары бла къаты сермешле барадыла. Алай алыкъа душман бизни миллет дивизиябыз тургъан Большая Мартыновка деген элге жетмегенди.

Бир кюн Чеченланы Жабраил манга былай буорады:

– Бек ышаныулу жашларынг бла, тасхагъа барып, Дон сууну ары жанындан душманны кьаллай кючу болгъанын билип келигиз. Кесигиз сууну бир жанына ётгенден сора, кёпюрню атдырысыз.

Онеки жаш жолгъа чыгъабыз. Байсолтанланы Сафарны атлагъа къараргъа кюяма. Къалгъанларыбыз къайыкь бла сууну онг жагъасына ётебиз. Гитлерчиле болмагъан жерге чыгъабыз. Жашла, къауум-къауум болуп, фрицле тургъан жерге кетедиле. Буйрукъну толтуруп, кёпюрге жууукълашабыз. Къарангы болгъунчу, жерк тереклени ичинде жашырылып турабыз. Кёзюбюзню уа ол биз бузарыкь кёпюрден алмайбыз. Аны эки жанында сакълайдыла къалауурла. Ала ары-бери жюрюйдюле. Кече белинде, тегерек шошайгъанда, шыбыртсиз барып, къалауурланы ол дунягъа ашырдыкь. Сапёрларыбыз а кёпюрню атдырдыла. Аны ачы тауушу фрицлени жукъуларын бёлдюрдю, чамландырды. Къарангы кечени прожекторла бла жарытып, ол битеу сауутларындан от ачады.

Залийхан улу, окъ-топ тауушла тохтагъынчы, чырпыла ичинде солуду. Къарангыда, эсин жыйып, Сафар къалгъан жер таба барады. Алай аны тапмады. Кесибизникиле болган жанына бара, бир къарелдиге тубеди. Ол, жюгени аягына илинип, чырмаудан кьутулургъа кюрешген ат эди.

– Анга минип, – деп эсгередиди Залийхан улу, – кесибизни штабха келдим. Сафар анда эди. Ол, бизни ёлген сунуп, сакълагъандан эригип, штабха къайтхан эди. Буйрукъну толтургъаныбызны мен ючюнчю эскадронну командири Чеченланы Жабраилге билдирдим.

...Залийхан улу да, Байсолтан улу да энтта да атла бла тасхагъа тебирейдиле. Иги кесек жол кьоратхандан сора, бичен тишлеге жетедиле. Магомет, аланы бирини башына ёрлеп, кёзюлдюреуюклери бла фашистле келлик жанына къарайды. Ала Дон черекден ётгенлерин кёредиди. Кырдык иги жерде гебенле кёп боладыла. Тюз ол халда сюеледиле душман танк-

ланы улуу кѳаууму Дон черекни жагъасында. Берлакъда уа бизни ыхтырылып келген аскерчилерибизни низамсыз тизгинлери тасхачыны жюрегин кѳайгъылы этедиле. Кими ушкогун кѳтюрюп, кими сюйреп, кими сауутсуз жалан кѳелеклей, жалан аякълай, жалан баш, – алай келедиле бизни элни биринчи аскерибизни тозурагъан бѳлюмлери, гитлерчи танкладан кѳутулургъа кюреше.

Магомет кѳргенин Сафаргъа айтады да, кѳзюлдюреуюклени анга узатады: «Мачы, сен да бир къара, Сафар» ... Бюгюн, арадан алтмыш беш жыл озгъандан сора, Магомет былай эсгереди:

– Биз алайда тургъанлай, башыбызда бир атылгъан таууш чыкъды. Ол шрапнельни тауушу болгъанын билдим. Кеси да, кѳкде атылып, кесек-кесек болуп, тѳгерекге алай чачылды. Ол душманни жууукълашып келгенини белгиси эди. Аны керекли жерге айтдык.

Дагъыда бизни кирпич заводха жибердиле. Ол штабдан эки километр чакълы узакълыкъда орналып эди. Аны быргъысына минип, тѳгерекге кѳз жетдиреме. Фашист танкла, мотициклле бизни жаяу аскерчилерибизни ызларындан кѳуууп келгенлерин кѳреме. Сора Сафаргъа береме кѳзюлдюреуюклени. Ол, жау келлик жанына къарап, былай кычырады: «Бир къара зат энип келеди сыртдан энишге»...

Ол кезиуде заводдан юч кызыл аскерчи чыгъадыла. Командир алайда къалады, бирси экиси уа, ол белгисиз машинагъа жууукъ барып, от ачадыла. Къара машина, терк окъуна артха бурулуп, ызына къачады. Ол душман тасхачы болгъанын ангыладык.

Немецли машина сыртдан аугъанлай, аллай кюн келсин мени жаума! Башыбыздагъы кѳк къара «юнкерследен» толуп къалады! Большая Мартыновкагъа бомбала тѳголедиле, тѳгерек къатыш-кѳтуш болады. Кюйген юйлени тютюню кѳкге кѳтюрюледи, тѳгерек адам, ат ѳлюкден толады. Жаралыланы ачы ынчаулары, тѳгюлген къанны, атылгъан топ-ланы, окъланы ийислери, – барысы да бирге кѳошудула. Хурметсиз урушну азабын чегедиле адамла.

Алай Къабарты-Малкъарны 115-чи атлы аскер дивизиясыны бѳлюмлери кючлю сауутланган гитлерчилеге къаршы уруш этедиле. Ала, кыйын болумгъа тюшгенлерине да къарамай, Большая Мартыновка ючюн сермешледе 38 фашист танкны ууатадыла. Болсада душман бла биринчи тюбешиуде республикабызны кѳп жашлары жоюладыла.

Залийханланы Магомет да кѳп ахшы тенгинден айырылады. Кыйын сермешден сора ол Байсолтанланы Сафарны ѳлгенин-сауун билмей къалады. Магомет, кесини тенглерин излей, килисаны къатына келеди. Ол такъыйкъада мотоцикл таууш чыгъады. Анда келген немецли офицер, автоматы да боюнуна тагъылып, килисаны къатында тохтаиды. Ол юйню арбазына бурулгъанда, таулу жаш, мюйюшден чыгъып, эрлай жютю кылычын ойнатады, гитлерчи малгъунну башын тайдырды. Былайда, дончу къазакъланы элинде, фашист танкланы, бомбаланы тюбюнде жоюлгъан жерлешлери ючюн къан алыуну алай бацлады яникойчу жаш.

Кесини кѳпден бери хазырлагъан кылычын биринчи кере хайырланып, тыш кыраллы уучлаучуну харам къанын тѳкдю Магомет. Ёмюрюнде кишиге хатасы тиймеген, бир жанны да жюрегин кыйынамагъан таулу жаш аны адамлыгъына, миллетине келишмеген иш этди. Кеси да суймей тургъанлай, мурдарлыкъ этди.

Ол ат башындан къарап туугъан оюмду. Алай малкъарлы улан къаллай болумда, не ючюн тыш къыраллыны дуниядан кетергенин эсге алсанг а, бизни бир жерлебизни душманын ёлтюргенден башха амалы, онгу болмагъаны шарт кёресе. Магомет Кавказны къонагъын, неда алай бош айлана-жорюй тургъан адамны ашырмагъанды ол дуниягъа замансыз. Ол аны немисли болгъаны ючюн да тёмеди къанын. Бир сёз бла айтсакъ, таулу жаш жерибизге ие болургъа, халкъыбызны уа кесине къул этерге келген гитлерчи малгъунну кир ниетлери толмазча этгенди. Алайсыз фашист ненча аман иш этер эди къыралыбызгъа, халкъыбызгъа! Яникойчу жашны тирилиги, ётюрлюгю, терк къымылдауу аны кесин да, кёп тенгин да, башха адамларыбызны да къутхардыла палахдан, ёлюмден.

Былайда сёз жаланда Магометни батырлыгъыны, Ата журтуна чексиз суймеклигини, немецли уучлаучулагъа къаршы суюеле билгенини юслеринден бармайды. Малкъар таулада къаячыланы, уучуланы, халал кёллю малчыланы, сабанчыланы жеринде ёсген, къыралын, миллетин къоруллай, жанын отха атхан, ёлюмню кёзюне абызырамай къарагъан, хорламгъа таукеллиги дайым биргесине болгъан таулу патриотну кишилиги палах сагъатда шарт ачыкъланады.

Дагъыда Магометни бир ишини юсюнден. Кахунда аскер юйрениулеге къатышхан жашлагъа къылычла (уллу бичакъла) бередила, алай аланы ауузларын саулай билерге къоймайдыла. Ол тюз оноу болмагъанын билгенликге, командирни айтханларындан чыгъаргъа жарамайды солдатлагъа. Къыралны сейирлери уа неден да багъалы эдиле Залийхан улуна. Ол Докшукинде юйрениулени кезиуюнде, башхаладан жашырынлыкъда, бир къабартылы устадан тилейди: «Мени къылычымы ауузун саулай биле. Эталгъанынгча жютю эт. Чархны уа кесим бурайым...» Огъурлу къарт таулу жашны тилегин толтурады. Жютю къылыч аскерчиге къалай жарагъанын а энтта да бир кере эсигизге салама: Магомет бир силдегенлей тайдыргъан эди гитлерчи офицерни башын.

Залийхан улу, фронтха дери Кахунда жашауун эсгере, былай хапарлагъанды: «Чыганлыла. Къолунга къарап, келир заманда не затлагъа тюберигинги юсюнден айтханларына чыртда ийнанмай эдиле. Алай бир жол Докшукинни (энди Нарткала) къатында, Кахунда, аскер юйрениуле бардыргъаныбызда, бир сейирлик кишиге тюбейме. Мени жокълагъан эгечим ючтюменлик къызыл къагъыт къоюп кетеди. Къызыу кюн суусап болуп, бир сырачыкъ уртлайым деп, казармадан чыгъама. Спирт заводха жетеме. Андан чыкъгъан суучукъну юсю бла кёпюрчюк – жангыз бир къангачыкъ салыныпды. Аны къатында тохтап, солдат чурукъларымы сыйпайма. Олсагъатда, къолунда да таягъы бла, мени таба келген къарт кишини эслейме. Бир жанына туруп, анга жол къояма. Кёпюрден ётгенлей, ол, манга салам берип, къолун узатады. Саламлашабыз. Ёмюрюмде биринчи кере кёрген адаммы къолуму къолу бла къысханлай, былай айтады: – «Мен сени къайры ашыкъгъанынгы билеме. Бошунакъгъа бараса, сен этген умут толлукъ туююлду. Кесинг да аскерге барлыкъса. Кёп къыйналлыкъса. Юч-тёрт кере ёлюмден къутуллукъса. Фронтдан сау келликсе. Туугъан элинге уа теркден къайтырыкъ туююлсе»...

Ётюрюкден не асыу, акъылыма былай келеди: «Бу ахча жыйыучу кишиден, излепенин берип, теркирек къутулайым.» Алай, жангыз ючтю-

менлик кьаггытымы анга узатсам, сырсыз кьаллыкьма. Кьолуму кеси кьолу бла кьысханлай, ол былай айтады: «Бош жарсыйса, манга сени ахчанг керекмейди. Тамата эгечинги сол кьолунда бармакьлары жокьдула. Ол анасындан алай туугьанды»...

Бу адам, ичиме киргенча, биргеме жашагьанча, хар затны болушун-болушунлай айтханы мени сейир-тамашагьа кьалдырды. Санларым кьалтырадыла, чач тюклерим ёрге турдула, башыма тюрлю-тюрлю сагьышла кирдиле... Сыраны да унутуп, ол киши кетген жанына барама. Алай тапсанг, кьойма. Кьарап-кьарагьынчы кёзден ташайды.

Башында айтханымча, мен алгьадан хар затны билирге боллугьуна ийнанмаучу эдим. Алай, кесигиз кёргенден, жашауумда мен сансыз этген билгич киши айтхан затланы барына да тюбедим. Урушдан сау чыкьдым. Кёп жылыны сюргюнде туруп, туугьан элиме кьайыгьтым...

* * *

Бизни атлы аскерчилерибизге душманны самолётлары, танклары уллу заран саладыла. Ачыкь аулакьда бир ненча тюбешиуден сора бек аз адамыбыз кьалады.

... Мен ючюнчю эскадронну командири Чеченланы Жабраилни юсюнден хапар сорама Залийхан улуна. Ол былай эсгереди: «Большая Мартыновкада полкнуну болуму кьыйындан-кьыйын бола барады. Кёлсюзле, абызырагьанла, кьоруулау ыздан чыгьып, башларын кьютхарыргьа кюрешедиле. Ол сагьатда ючюнчю эскадронну командири Чеченланы Жабраил битеу кючюн салып кьычырады:

«Кьайрысыз?! Тохтагьыз, тохтагьыз!»...

Кёкде гюрюлдеген ауур бомбардировщиклени, жерде танкланы, топланы тауушлары командирни сёзюн тунчукьдурадыла. Ахырында Чеченланы Жабраил былайны кьояргьа буйрукь алады. Болсада ол жеринден тепмейди. Нек десегиз, Баш Командующий Сталинни буйругьу болгьан газет командирни хуржунунда эди. Анда уа былай жазылып эди: «Бир атлам да артха кетмезге!» Уллу бачаманы айтханы Чечен улуна полкнуну командирини буйругьундан эсе минг кере магьаналы, кьыйматлы болгьанына не сёз?! Окопда энишге чёгюп, Жабраил ашыгьышлы халда бир кьауум сёз жазды. Аны конвертге сугьуп, манга былай буюрду: «Бу кьаггытны хоншу элде тургьан штабгьа жетдирип кьайт»...

«Минги таугьа» – ажириме минип, жолгьа чыгьама. Эки элни ортасында, атымы жоргьалатып баргьанымда, башым бла, манга тиерге аздан кьалып, бир гитче самолётчукь учду. Ол тёгерек айланып, мени таба келгенин эслеп, мыллыгымы жол жанында ёсген бийик кендраш бахчагьа атдым. Сол аягьымы ёзенгиден чыгьарып, онг жаныма аудум, башым жерге тиерге аздан кьалып. Бу такьыйкьада биягьы самолёт башым бла учду. Алай немецли мени атып кюрешмеди: ёлген суннган болур эди...

Полкнуну штыбында мен излеген адам жокь. Мында олтургьан бир лейтенант былай айтды: «Манга ышаныргьа боллукьса пакетни. Мен 51-чи Аскерни келечисиме...» Алай кьаггытны бермедим танымагьан офицерге. Бир кесекден полкнуну тасхачыларыны таматасы Аубекир Хатукаев келди. Чечен улуну кьаггытын анга бердим.

Хатукаев Жабраилге жазган кыргызтны да алып, эскадронума кыйтдым. Алайда эки ууатылган кыра жорлу танкны кёрдюм. Бирини гусеничалары чачылып, экинчиси уа жана тура эди. Былайда манга тюбеген Гыжгыланы Хызыр бла шалушкачы жаш Курашевха (атын унутханма) сорама:

– Танкланы сизми бузгансыз?

– Угъай, аланы Чеченланы Жабраил гранатла бла ууатханды.

– Кеси уа кыйдады?

– Ауур жаралы болуп, алып кетгендиле командирибизни...

– Андан сора мен урушда Чеченланы Жабраилге тюбегенме, – дейди Залийхан улу, – аргда дивизиябыз ууатылды, сау кыалганларыбыз башха-башха аскер бёлкюледе уруш этдик. Былайда бир затны чертиригим келеди. Бизни 115-чи атлы аскер дивизияны атына «Дикая» деп, душманны кыоркытууп, бек улуу кыюн Кавказ сермешге бурдургандыла. Ол бери деменгили техникасын, кёп аскерин ийгенди. Алай бла биз кыйын болумга тюшгенбиз. Атлы аскерчилерибиз танкла бла ачык аулакылада кыалай уруш эталлык эдиле?! Атла мында жаланда бир жерден экинчи жерге солдатланы элтирге жараган болмаса, уруш майданда аладан хайыр жоккылугына кесим шагъатма. Андан болду алай ажымлы дивизиябызны кыадары! Скороход эм башха командирле жууапкыдыла фашист машиналары тюплеринде ёлген жашларыбыз кыюн.

...Кыуршоудан чыккыгандан сора хоншу элде мен эки хасаниячы жаш бла танышам. Ала кыарындашла эдиле. Озган сермешде жашланы бирини буту кетеди. Сау кыарындашы жаралысын бир юйге кийиреди. Мен да кыарап турганлай, бутсуз былай тилейди: «Бир суу алып кел. Кыйно кыалама...» Биз эшикке чыккыганлай, отоуда ушкоч атылды. Жаралы кеси кесин ёлтюрюп кыйган эди...

Эрттенлик болады. Жауун ууак шулу этип жауады. Сау кыалган атлы аскерчилени кыядыла. Бир алтмышдан аслам адам атларыбызга минебиз. Сабанланы желден сакылар кыюн ёсдюрюлген агъачны кыйырына келебиз. Биз элли Османланы Темир солдат котелоклагы азык салады. Ол кеси Малкыар ауздан болганлыкыга, жашаган а Яникойда эте эди. Мени бла саламлашып, тегерек солдат котелогума чабак жау бла ётмек бурху салды. Алай чабыуулга буйрук алган аскерчини кыйгысы азыкмы эди! Котелогуму алайда акация терекни бутагына тагып, атыма минеме. Мени тасхагы жибердиле...

Ючюнчю башы.

ЖАШАЙДЫ ЖИГИТЛИК ВОЛГАНЫ ЖАГЪАСЫНДА

КЪАРЛЫ КЕЧЕ БОРАНЛА СЫЗГЫРГАНДА...

Тасхачыла 316-чы полкнун штабына кыйтадыла. Алай ол жеринден кетип эди. Жашла, кеслерини бёлмлерин табыудан умут юзюп, бир жаяу аскерчилеге кыошулдула. «Кыйда да башхамыды, душманны кыра барсанг», – деп, Залийханланы Магометни кёлуне алай келеди.

Кырык экинчи жылны декабрь айыны биринчи кюнлеринде Залийхан улу юч нёгери бла 112-чи Башкир атлы аскер дивизияга кыошулады. Башкир эм Кыбарты-Малкыар дивизияла бир кезиуде кыуралган эдиле.

Ала экиси да кеслерине буюрулган борчланы намыслы толтурургъа кюрешгендиле.

Башкир миллет дивизиягъа генерал-майор Мингалей Миназович Шаймуратов башчылыкъ этеди. Ол Залийханланы Магометге жарыкъ тубейди, анга бек жууаплы ишлени ышанады. Селешген да ала ана тиллеринде этедиле, бир бирни тилманчсыз ангылап.

* * *

... Къыяма къыш. Агъач ичи. Терен кьар суу боюнунда ишленген окопланы жашырады. Тап, жер юйлени окъуна къатларына бек жууукъ келмесенг, эслерик туйюлсе. Тегерекде уа алдаулу шошлукъ. Бизникиле да, немециле да былайда бир бирлерин марлайдыла, сакълайдыла.

Полкнун командири, Магометни кесини блиндажына чакъырды да, былай айтды:

– Сержант, хал къалайды? Сау-эсенмисиз?

– Жолдаш полковник, хатабыз жокъду. Командованияны буйругъун сакълайбыз. Аны толтурургъа хар заманда хазырбыз, – деди Магомет.

– Бек ахшы, сержант. Алай айтырыгъынгы биле эдим. Хазыр эсегиз, бир беш адамны сайла да, тасхагъа атланыгъыз. Эрттенликге дери, душманны бир адамын да тутуп, кесигиз да сау-эсен къайтырыгъызны сакълайма. Командир, картаны ачып, къайры барыргъа кереклисин ангылатды.

Магомет негерлери бла бирге жолгъа чыкыгъанлы сау эки сагъат болады. Ала командир айтхан жерге жууукълашхандыла. Ма алда фашистлени топ батареясы эленеди. Бир, эки, сегиз топ. Къалауур, автоматын да къолуна алып, ашыкъмай, алгъа-артха барады. Бир кесекден жер юйден биреу чыкъды да, агъач къыйырына жанлады. Къалауур, анга кез жетдирип, арлакъгъа кетди. Ол, тышына чыгып, агъач таба къарагъан адам а, олсагъат, аякълары юзюлгенча, баурундан кьаргъа къапланды, тап къынкъ да эталмады. Эс жыйгъынчы уа, кимле эселе да бирле аны, машокну сюйрегенча, сюйреп баргъанларын ангыладым. Къычырыргъа тебирегенинде уа, ауузуна буштукъ этилип тургъанын сезди. Залийхан улуну тасхачылары уа «тилни» штабха жетдирдиле.

Шаймуратов, столда жайылган картада бир точканы кьргюзтюп, былай айтады:

– Ма бу Чернышковский деген элни къатында орнашхан аэродромдан учадыла Сталинградха бомбала атхан самолётла. Аны тегерегинде фашистле къаты орналыпдыла. Ол кюнню ууатхынчы, аэродромну алалыкъ туйюлбюз. Сизни борчугъуз буду: Бюгече, ары барып, Чернышковскийни тийресинде болумну билирге. Аны къалай бла алыргъа боллугъуну юсюнден кесинги оюмунгу артда манга билдирирсе. Биргенге бек тынгылы жашланы ал. Жолугъуз болсун, къарындашчыгъым...

Къыркъ экинчи жылны декабрь айыны сууукъ кечелеринден биринде Залийхан улуну къаууму тасхагъа атланды. Боран улуйду, сызгырады, бетинги, къолунгу «чимдийди», кюйдюреди. Быллай сууукъ кече ач бьрюле окъуна куркаларындан чыкмайдыла. Магомет кибики саулукулу, чыдамлы тасхачылары барлыкъ жолларындан артха къайтаралмайды табийгъатны

«чаллиую». Ала кеслерини кьоркьуулу да, бек магъаналы да борчларын быллай кыйын болумда тамамларгъа юйренип кьалгъандыла. Къар терен тюшгенде, орус аулакьда боранла иелик этгенде, тасхачылагъа кёбюрёк кыйналыргъа тюшсе да, ала жетишимли «ишлейдиле». Нек десегиз, аллай сууукь кечеледе немецлиле жылы жерлеринден чыгъаргъа суймеучюдоле. Аны юсюне урушну биринчи кезиуонде болдургъан жетишимлери аланы уллу кёллю этип, бизни аскерчиледен хазна кьоркьмай эдиле.

Залийхан улуну тасхачылары, баргъан жумушларын тынгылы толтуруп, сау-саламат ызларына кьайтдыла. Магомет кёргенин, билгенин эм жауну аэродромуна чабыуул этиуню юсюнден кесини оюмун Шаймуратовха айтды. Тасхачыны хапарына уллу эс буруп тынгылагъандан сора, генерал былай буюрду:

– Тюзсе, кьарындашчыгъым, аэродромну алыр ючюн иги хазырланыргъа керекбиз. Энтта да бир кере тасхагъа барыргъа керексиз, Магомет...

– «Ашыкьгъан суу тенгизге жетмейди», – дейдиле малкьарлыла, Мингалеи Миназович, – айтыргъа да базынмайма сизге бир затны, айтмай да болалмайма...

– Кьоркьма, былайда тыш адам жокьду, кьарындашчыгъым.

– Бир такыйкьагъа мен Сизни, тамата, шуёхугъуз болайым да, ююрегими жарсытхан затлагъа эсигизни бурайым. Мингалеи Миназович, Чернышковский элни алыу операциягъа иги хазырланымай, ашыгъышлы бардыргъаныбыз себепли, керексиз кьоранчларыбыз кёп болгъандыла...

– Тюз айтгаса, кьарындашчыгъым. Мен заманында ол затны таматарыма айтхан эдим. Алай ала буйрукьларын тюрлендирмедиле. Уллу бачаманы туугъан кюнюне – жыйырма биринчи декабрьге – элни азатларгъа керекди дегенни айтып. Ол «халкъланы атасына» бизни саугъабыз боллукь эди.

– Адам кьаны азыракь тёгюлюп, Чернышковский артхаракь азат этилсе иги эди да...

– Мындан арысында жангылмазгъа кюрешейик, кьарындашчыгъым. Аэродромгъа чабыуулгъа иги хазырланайыкь...

ЗАЛИЙХАН УЛУНУ ЭНЧИ САМОЛЁТУ

Отуз биринчи декабрьде гитлерчиле жангы, кьыркь ючюнчю жылгъа, тюбей эдиле. Орус аулакьлада иелик этген желле Балтиканы жылы хауасына юйренген немецпилени от этилген юйлеге, кёп кьатлы палаталагъа, блиндажлагъа жыйгъандыла. Гитлерчи офицерле жангы жылны байрамын этедиле. Печь тегерегине басынган, кёллерин шнапс кётюрген фашист малгъунла таба терен кьарны жырып келе тургъан совет аскерчиледен хапарлары уа жокь. Табийгъатны тюрлю-тюрлю кезиулеринде чыныкьгъан, кеслерича тири, чыдамлы, желча терк баргъан атлагъа минген жашланы жолларын кесер кюч кьайда!

Тасхачыланы алларында Залийхан улу барады. Аны «Минги тауу» белине дери кьаргъа бата, терк аякь алады, кесини иесин алгъа таукел элтеди. Бу аламат ат, чынтты тенг жашыча, Магометге кёп кере жара-

гъанды. Жерни къалын туман басып, кёзню кёзге урсанг да кёрюммеген сагъатда, «Минги тау», ажашмай, кесини иесин барлыкъ жерине жетдирип тургъанды. Ма бюгече да бу къарыулу, тили сёлешмегенликге, хар затны адамча ангылагъан ажир тасхагъа баргъанланы алларында чабады, душманла аякъ тиреген орус «уча». Дивизияны озгъан сермешде тозурагъан бёлюмлери да болушурукъдула Залийхан улуну къауумуна. Алагъа элли ючюнчю номерли механизацияланган бригада да къошулду. Аскерчилерибизни бирикген кючлери Чернышковскийни тийресинде аэродромну къолгъа этерге таукелдиле, аны ючюн жанларында аярыкъ тюйюлдюле. Мындан учхан къара жорлу самолётла Сталинградны къоруулагъан совет аскерчилени башларындан бомбала къуядыла, аланы топладан, пулемётладан атадыла. Аны кибик Сталинградда къуршоуда тургъан фельдмаршал Паулюсну аскерине сауут керекле, аш-азыкъ да ташыйдыла гитлерчи лётчикле.

Кечеги сермешде бизникиле «Оберстни» командасы тургъан элчикни къолгъа этедиле. Аны таматасы полковник Штагель да, лётчикле, аэродромда тюрлю-тюрлю жумушланы тындыргъан жюзге жууукъ адам да, жесирге алынадыла. Залийхан улу эм аны батыр тенглери дагъыда багъалы штаб карталаны, радиостанцияланы, жюзден артыкъ жюк ташыучу автомашинаны, аш-азыкъ, дарманла сакъланган складланы жаудан сыйырадыла.

– «Алай битеу ёмюрлени эм халкъланы бек уллу аскер башчысына» жангы жылда хорлау рапорт берирге тюшмеди. Танг жарыгъанлай, Чернышковский табадан келе тургъан онбешге жууукъ душман танкны кёрдюк, – дейди Залийхан улу, – кёкню «Юнкерсле» къара чаукалача бийледиле. Бизге къаршы жаяу аскер да жибердиле. Бу сермешде хорлялмазлыгыбыз баям болду. Керексиз къоранчладан сакълана, артах ыхтырылып, кючюбюзню жангы чабыуулгъа аядыкъ. Жангы жылны биринчи кюню да озду. Экинчи кюню да бизге къууанч келтирмеди...

...Солдат урушда хар затха ёз кёзю бла къарайды, неге да кесича багъа бичеди. Фронтда сержантла, кичи чынлары болгъан аскерчиле ёлгенде, алай уллу къайгы этмейдиле: адамла жоюлмагъан уруш болмайды да. Оночу къауумладан къорап башлагъанда уа, аскерде иш оюлуп, жашау ахыр чегине таяннганын биледи солдат. Нек дегенде, энчи службаланы, штабланы иелери аскерни ёзегидиле, тутуругъудула, къыйматыдыла. Аладыла аскер жашауну чархын бургъанла.

Сексен тёртюнчю атлы аскер полкну командири майор Кухно ма алай офицерледен эди. Аны кесине да дивизиядагъыла былай айтыучу эдиле: «Бизни кюзгюбюздю, бетибизди». Ол, Чернышковскийни ала туруп, батыр жанын береди. Ючюнчю январьда аэродромну алыргъа баргъан атлы аскерчиле андан къычыра болур эдиле: «Кухно ючюн жаудан къан алайыкъ!» – деп. Ол такъыйкъада жашла «халкъланы аталарыны» атын сагъынган окъуна этмедиле.

Кесини къаууму бла Залийхан улу аэродромгъа жетеди. Жашла жанжанына чабышадыла. Шёндю ала алгъындан жарашдырылгъан план бла тындырмайдыла жумушларын: быллай операцияны къалай тап боллугъун жаланда иш кеси кёргозтюрюгю хакъды. Магомет тёрт аякълы шуёхун

гитче тасхачы самолёт таба нек бургъанын кеси ангылатыр. Анга энчи эс бурурча бир чурум да жокъ эди. Жаланда аны къатына келип къалгъанда, штурвалны артында лётчик кёрюндю. Ол, къадалып, моторгъа от алдырыргъа кюреше эди. Шёндю Магометни сагъыш этерге заманы жокъду. Немецли, эсин жыйып, битеу мыллыгын Магометге атхынчы, ол гитлерчини къапларгъа керекди. Алай тасхачы къылычы бла самолётну къуйругъун кесерге мурат этеди. Къарыулу жаш, битеу кючюн салып, уллу бичакъны бийикден келтирип ургъанда, самолётну къуйругъу кесиледи. Ол акъкъалайдан (алюминден) ишленген эди. Бу такъыйкъада абызырагъан лётчик, кабинадан чыгып, эки къолун да желкесине кысып, самолётун учмазча этген Залийхан улуну аллында сюелди.

Арадан кёп жыл озгъандан сора, Магомет Къаншауович ол кече болгъан ишни юсюнден былай хапарлайды:

– Немецли айтханыма боюн салгъаны ючюн жанын сакъладым. Керексизге къан тёкгенлени да аз кёрмегенме фронт аулакълада. Жесирге алынган душман къол къайтарыр неда ычхынып кетер деп къоркъгъандан, аны къаплап къойгъанларына аз кере шагъат болмагъанма! Ол кече да алай бла бир къауум немецлини жойгъан эдиле жашла.

Болсада эки адам сыйынган тасхагъа барыучу истребительни юсюнден хапаргъа къайтайыкъ. Залийхан улу былай айтады:

– Уллу бичакъ бла самолётну къуйругъун кесгениме бирле бюгюн да кюледиле, ийнанмайдыла. Элли жылны ичинде ол кечени хапарын мен кишиге да айтмай турдум. Уллу Хорламгъа жарым ёмюр болгъанда, Чернышковский элде жашагъанла манга, адресими къалай тапхан эселе да, къагъыт иедиле. Аланы тилеклерин толтура, башда айтылгъан хапар халкъгъа жайылып къалады. Мен ол болгъан ишни къоратмай-къошмай айтханма. Иги сагъыш этип къарагъыз. Ауурлугъу жаланда жетмиш алты килограмм болгъан самолётну алюминий къуйругъун отуз алты килограмм ауурлукъ бла ургъанда – мени къылыч силдеуюмю кючю аллай бир эди – машинаны бузулгъанына нек ишекли бола болурла?!

Фронтчула айтханнга кёре, жигитлик этген жашны, бир сылтау табып, штабха жиберип болгъандыла. Штабны сыйы не къадар бийик болса, ары чакъырылгъаннга берилген саугъаны даражасы да анга кёре болгъанды. Залийхан улу да келеди дивизияны штабына. Генерал Шаймуратов тасхачылары командири Залийхан улуна жүрек кётюрююлюкде тюбеди, анга ыразылыгъын билдирди: «Аперим! Аперим! Аперим! Душман истребительни учмазча этгенинги манга билдиргендиле. Энди ол самолёт сени энчи эсебингде турлукъду»... Сора ол ючюнчю январьны кечесинде жаудан сыйырылгъан затланы санады. Былай къошду: «Къолгъа этилген онеки складда мингге жууукъ авиабомба барды. Энди Сталинградда бизни аскерлени къырыргъа хазырланган сауутну гитлерчилени кеслерине къаршы хайырларыкъбыз».

– Совет Союзгъа къуллукъ этеме, жолдаш генерал! – деп, сержант жеринден къопду, онг къолун къулакъ тюбюне кысып. – Мени жумушума бийик багъа бергенигиз ючюн сау болугъуз. Алай мен аскерге саугъала, махтаула алыргъа келмегенме. Мен туугъан къыралымы жаулары бла къазауат этеме. Аны къоруулай ёлсем да, ёлейим.

МОСКВАНЫ КЪАТЫНДА, МИНСК ТАБАДА ГОСПИТАЛЬДА

Уллу орус черек Волганы жагъасында сермешле тохтаусуз барадыла. Алай ара шахарыбыз Москваны тийресинде да къазауат селеймейди. Къыркъ ючюнчю жылны январь айыны ахырында, сууукъла кысханда, Залийхан улу мында къуллукъ этип башлайды. Вязма шахарны къатында, командованияны энчи буйругъун толтура, Магомет ёлжорге аздан къалады. Аны юсюнден алгъыннгы тасхачы былай айтады:

– Темир жол бир бирге къажау сюелген аскерлени экиге бёледди. Кюнбатыш жанында немециле орналыпдыла, кюнчыгыш жанында уа – бизникиле. Фашистле, сауутларындан атып, тынчлыкъ бермейдиле. Биз душманны къалайда къаллай кючю болгъанын тохташдырыргъа буйрукъ алабыз. Кесибизни эслетмей, немециле тургъан кёп къатлы юйге жетемиз. Эшикни къагъама – жууап жокъ. Тюртюп да кёрдюм, алай эшик ачылмады. Немециле баш этажлада болгъан сунуп, ыргакъны экинчи этажны балконуна сыздым. Ол бир затха илингенде, жипге тагъылып, ёрге кётюрюлюп тебиредим. Мен жерден айырылып-айырылмаз, эшик ачылып, керох атылды. Андан арысын билмейме. Тёртюнчю кюн Москвада, госпитальда, кесиме келдим. Кёзлерими ачханымда, башымы сылай тургъан сарычач медсестраны кёрдюм. Ол оруслау кызычыкъ манга не болгъанын ангылатды.

Былайда Магомет хапарын бир кесекге бёледди. Эштада, ёлжорге бла жашауну арасында тургъан сагъатларын кёз аллына келтирген фронтчуну кёп зат эсине тиюшген болур эди. Аны сол къолтугъундан тийген фашист окъ онг къолтугъундан чыккыганыны юсюнденми ойлады? Неда госпитальда эки аягъы да кетген полковник бла танышхан кюнжюмю эсине тиюшдю?

Иш а былай болады. Урушда бутлары кетген полковникни элтирге Москвадан «кукурузник» келеди. Аны самолётха салгъандан сора, арлакъда, кымылдамай, ёлгени, сауу да белгисиз сержантны – Залийхан улун – эслейдиле. Аны «кукурузникни» арт жанына жюклеп, ким эсе да былай айтды:

– Госпитальгъа бир жетдирейик да... Жаны ичинде эсе, дохтурла багъарла. Ёлсе уа, Москваны къабырларында асырарла, туугъан журтну къоруулаучусуна берилиучю намыс бла.

Ол хапарны бизге айта, озгъан урушну ауур жюгю бюгалмагъан, ёлжорге къабыргъа хоншусу болгъанда да кишилей къалгъан, Хорлауну Берлинде байрамлагъан таулуну кёлю толады, бетин мудахлыкъ басады. Тирилип, кеси кесине кёл этдире, Магомет хапарын бардырады: «Бир Аллахдан сора, жаралыланы жанларын аскер врачла, медсестрала сакълагъандыла. Къолумдан келсе, аланы хар бирине Совет Союзну Жигити деген атны атар эдим. Жукъуну, солуну унутуп, къарылары ашдан тоймай айланган назик, энди акъылбалыкъ болгъан оруслау кызычыкълада къаллай бир кюч, тёзюмлюк, халаллыкъ болгъанын ангылатырча сёзлени къайдан табайым?! Мени жюлюнмеген, зыбыр бетими кесини назик къолчуклары бла сылай, медсестра жюрегими жапсара, быллай жылы сёзлени айта эди: «Миша, сен, сёзсюз, сау боллукъса. Анда мен сени ёмюрлюк шуёхунг болурма. Биз сабийле

да ёсдюрюбюз...» Алайды да, госпитальда бизни кьуру дарманла сау этмегендиле. Анда ишлегенлени ариу сёзлери, жарыкъ ышарьулары бизге таукеллик да, кюч-кьарьу да бергендиле, жаныбызны сакьларгьа болушхандыла.

Кюнден-кюннге жаралыны саулугьу орунуна кьайта, аскерчи тенглерине кьошулур сагьаты жууукьдан-жууукь бола барады. Башында кьайгьылань, жарсыулань орунуна иги, алгьа талпындыргьан ахшы умутла жьыйладыла. Алай, билмей тургьанлай, мамыр кёкде элия атылгьанча болуп кьалды. Магометни татарлы жолдашы, госпиталь низамны бузуп, кече тиширьулань палатасына киреди. Артда, аны жууапха тартханларында уа, жамауатны аллында жангыз сюелмез ючюн, былай айтады баш врачха: «Сержант Залийханов элтгенди мени тиширьулагьа»...

– Мени бир терслигим болмагьанын ангылатыргьа кюрешдим, – дейди Залийхан улу, – алай аскер дохтурлагьа суйсенг айт, суйсенг кьой. Ала кеслерини оноуларындан чыкьмаучу эдиле.

Бизни, «госпитальда жорукьну бузгьанланы», фронтдан тышында, запасада тургьан полкга жиберирге оноу этдиле. Алай, тенглерибизге кьошулургьа асыры итингенден, аскер жорукьгьа чойре келген иш этебиз. Кесибибизни бёлюмюбюзге кьайтыргьа оноулашабыз. Бизни полк Минскеге элтген жолну жанында, агьач ичинде, орналгьаны эсимдеди. Москвадан Минский таба баргьан машиналагьа кьол кётюребиз, алай ала тохтамайдыла. Жол низамны сакьлаучу кьыз (регулировщица) бизге былай айтады: «Кёз байлангьандан сора сиз барлыкь жанына машина табыллыкьды. Мен автомобильни тохтатханлай, арт жанындан тагьылырсыз. Палаткасында бугьарсыз...» Биз ол айтханча этдик. Кёп жол кьоратхандан сора, автоколонна бир терен агьачда тохтады. Тёгерекде сёлешген аскерчилени ауазлары бизге таныш кёрюндюле. Кьатларына барсагь' а – кесибизникиле! Насыбыбыз тутуп, аскерчи тенглерибизге ма алай кьошулгьан эдик, кесибибизни 23-чю полкубузну табып.

ЖАШАУ БЛА ЁЛЮМНЮ БАЗМАНЫНДА

Бир ай бла жарым чакьлы заманны Залийхан улу жууаплы да, сыйлы да жумушну толтуруп турады. Полкку Кьызыл Байрагьыны кьатында ётгередеди кечелерин, кюнлерин ол. Командир полковник Шаповалов таулу жашха былай айтады:

– Кесинг алгьыннгы ишинге кьайтыргьа уа сюемисе, жолдаш сержант?

Магометни бети жарыды, кёлю кётюрюддю. Нек десегиз, сёз тасхачылыкьны юсюнден бара эди. Кьыйын, кьоркьуулу, алай ол кёл салып, жаны-кьаны бла тамамлаучу, бек керекли аскер жумушну юсюнден барады сёз.

– Алай бир затны эсинге салама, – деди Шаповалов, – озгьан сермешледе полк бек седирегенди. Сынаулу тасхачыларыбыз да жокьну орунундадыла, душман алгьан жерибизде ишлей. Кьара да, жангы келген жашладан кесинге команда кьура. Юйрет. Сени сынауунг, энчи юлгюнг жашлагьа керекди...

Магомет биргесине саулукьлу, кьарьулу, тютюн ичмеген солдат-

ланы алмаса, командирни буйругъун толтуралмазлыгъын ангылайды. Ол аскерге кѣп болмай келген бийик ёсюмлю, мазаллы жашдан тютюн тилейди.

– Тютюн бла кюрешмейме, жолдаш сержант, – деди оруслу жаш.

– Мен излеген да ол эди, – деди Залийхан улу, – сенде тасхачыгъа керекли илишанланы барысы да бардыла: жашса, къарыулуса, тютюн ичмейсе. Жарата эсенг, бизни командагъа къошама. Алай эсгертип къояма: тасхагъа барсанг, андан буйрукъну толтуруп, сау-саламат къайтырынгы бла душманны тылында жоюллугъуну билмейсе...

– Мен Къызыл Аскерни тизгинлеринде уруш этерге келгенме, – деди оруслу жаш, – къыралымы жауладан эркин эте, жанымы берирге да хазырма. Сизни бла, жолдаш сержант, къайры десегиз, ары барлыкъма...

Магомет аллай багъыр, Ата журтун жанындан эсе бек скойген, душманны кѣрюп болмагъан, кючлю жашладан дагъыда он адамны биргесине алады.

* * *

...Германлы фашистле Белоруссияны жеринде бийлик этедиле. Ол шѣндю Залийхан улу болгъан орус агъачдан алай узакъ туююлдо. Ары элтген жолну хар атламы жау бла тюбешдирирге боллукъду. Къыралы-бызны азатларгъа къаст этген патриотла, жигитликни жолун сайлагъанла уа ёлюрбюз деп къоркъмайдыла. Ма шѣндю, 23-чю жаяу аскер полкнуну командирни Шаповаловну буйругъуна тынгылап, Залийхан улу башчылыкъ этген тасхачылары къаууму душманны тылына кетеди.

Алыкъа къыш да кетмегенди, жаз башы келип да къалмагъанды. Бири бийликни алыргъа ашыкъгъан, экинчиси уа оноуну къолундан ыч-хындырыргъа суймеген заманы эди табийгъатны. Чегетде къар тургъанлыкъгъа, кюн бетледе жер къаралып башлагъанды. Бу суратны кѣз аллыгъызгъа келтирирге нек кюрешеме? Табийгъат бла къаты байламлыды тасхачылары ишлери. Залийхан улуну къаууму, жюз километр чакълы жол жюрюп, Орша шахарны тийрисине жыйылды. Тѣгерек фрицледен толупду. Онгда да, солда да, кюнчыгъышда да, кюнбатышда да немец тилде сѣлешгенлерине эс бурадыла тасхачыла. Былайда, Минскеге элтген чайыр жолда да, жауну аскер машиналары чепкен сокъгъанча жюрюйдюле. Тасхачыларыбызны гитче отряды барлыкъ агъач юй да былайдан 200–250 метр арлакъда, сыртда, суюеледи. Ол жууукъда болгъанлыкъгъа, анга баргъан къоркъуулуду. Клевер кырдык былтыр, чалынмай, жерге жатып къалгъанды. Энди къар жарты эрип, тѣгерек буздан толгъанды. Залийханланы Магомет бла аны аскерчи шуѣху Василий Верещагин бирер-экишер атлам этгенлей, жарты бузлагъан кырдык аякъ тюплеринде чыкыярдады, тасхачылагъа эс бурдурургъа аздан къалып. Жашла бир кесекни сабыр суюелдиле. Сора барлыкъ жерлерине, тѣгерек айланып, клевер ёсмеген тѣшню чыкъдыла. Магомет терезени къакъды. Андан тиширыу ауаз эшитилди:

– Кечегиде не айланасыз? Кимсиз?

– Доброволецлебиз. Бери жибергендиле...

Эшикни ичинден салынган агъач къылыч къыйналып ачылды. Босагъада суюелген оруслу къызгъа Магомет былай сорду:

– Командир мындамыды?

– Ол тынчайып турады. Аны уятыргъа жарарыкъ туююлдою...

Тасхачыла олсагъат тиширыуну ауузун да, къолларын да байладыла. Магомет командир хурулдагъан отоугъа кирди. Анда ич кийимлери бла жукълагъан фельтфебельни кёрдю: аны чынын къабыргъада тагъылгъан кийимлеринден билди. Муююште пулемёт, автомат, гранатла, окъла... Алай аланы бири да болушмадыла татлы жукъудан тюзюнлей ол дунягъа кетген гитлерчиге. Магомет бла Василий, керекли сауутланы, къагъытланы да алып, эшикге чыкъдыла. «Агъач операцияны» биринчи «сериясы» алай бошалды.

Болсада этиллик ишлени бек магъаналылары, къыйынылары алдадыла. Душманны сауутлары сакъланган складланы къайда орнашханларын тохдашдырыргъа керекди. Ала Белорусь элни къыйырында, былайдан эки къычырым узакълыкъда, турадыла. Кечени къара жамычысына кирген элде тасхачыланы не сакълайды? Ала, аскер борчну толтуруп, ызларына сау къайтырламы? Огъесе, командованияны буйругъун тамамлай, жигитлеца, ахыр окъларына дери сермешип, туугъан жергеми кирирле? Ол соруулагъа жаланда заман, жашау кеслери жууап берликдиле.

Элни къыйырында тасхачыланы къалауурла тохтатдыла. Нарат чыракъны жандырып, кечеги къонакъланы бетлерине тюрслеп-тюрслеп къарап, сордула:

– Кимсиз? Къайдансыз? Къайрысыз?

– Биз доброволецлебиз. Башындан келебиз. Командир сизге ийгенди, – деп, Залийхан улу, абызырамай, сырт башында фельтфебель харам мыллык болуп жатхан юй жанына бурду башын...

Тасхачыланы таукелликлери, кеслерин жюриоте билиулери, юс кийимлери ала Власовну аскеринден доброволецле болгъанларына ийнандырдыла къалауурланы. Магометни тилегине кёре, элде «жангы властьха» оноу этгенлени атларын айтдыла, жашагъан жерлерин билдирдиле. Бир-бирден эллиле былайгъа жыйылып башладыла. Андан арысында Залийхан улу батырлыкъны, эслиликни, жауну тылында ишлеуню бийик илишанларын кёргозтеди. Элни полицайына, немецпилеге къуллукъ этген башха оноучулагъа айланып, ачыкъ айтады:

– Биз барыбыз да совет адамлабыз. Уллу Державаны сабийлерибиз. Халкъыбыз къыйын кюреш бардырады тыш къыраллы ууучлаучула бла. Немецпилеге жесирге тюшгенсиз. Кимибиз суйюп, кимибиз амалсыздан алагъа ишлейсиз...

Магометни сёзлерин жаратмай, биреулен къычырды:

– Жаныгъыз саулай былайдан кетигиз!..

– Биз башыбызны кечиндиребиз. Немецпиле да, сиз да бизге керекмейсиз! – деп чамланды башхасы.

– Думп болугъуз, юсююзге автоматны бургъунчу! – деди ючюнчю киши.

Ол кезиуде Магомет къычырды, къычыралгъаныча:

– Иш сауутха-сабагъа къалса, бир такъыйкъаны ичинде сизни саламбаш, агъач юйлеригизге ёртен салырбыз. Къартларыгъыз, юй бийчелеригиз, сабийлеригиз да ол отда кюерле... Андан эсе бизге болушугъуз.

Эштада, Залийхан улуну ахыр сёзлери къажау сюелгенлени къанларын сууутхан болур эди ансы, даулаш алай терк тохтамаз эди. Кечеги

тюбешиуоде жыйырмадан артык жаш Магометни кыауумуна кыошу-
лурга сёз бердиде. Дагыда ала былай билдирдиде:

– Арлакыда, агыач ичинде, быхчы завод барды. Анда жесирликге
тюшген оруслула, украинлыла, кызахлыла, азербайджанлыла, юзбек-
лиле, башха кёп миллетни жашлары ишлейдиде. Онг тапханлай, аланы
асламысы сиз жанлы боллукыларына ийнандырабыз...

Танг атады. Бюгечеги жашла Залийхан улуну эм аны тенглерин
быхчы заводха ашыра чыкдыла. Жолну эки кыалауур сакылайдыла: бир
немецци, бир да власовчу. Биринчи кыалауурла бу элли жашла бла келген-
леге эс бурмадыла, аланы документлерин тинтип да кюрешмедиде. Алай
алда кёп тинтиу сакылай эди совет тасхачылары. Магомет немеццилеге
кыуллук этгенлени барысын да алдаргы, хорларгы онг болмагынын
ангылайды. Жалыннгандан хайыр чыкымазын да биледи. Башы тохтау-
суз ишлейди. Ахырында ичинден былай айтады: «Тапдым! Тапдым! Бу
бизни жанлы жашланы да биргеме алып, немецци кыалауурлагы ачык
айтайым: «Жашаргы сую эсегиз, бизге чырмау болмагыз!»

Кыыралыны, аскер командованияны аллында борчун жашауундан да
магыаналыгы санайды малкыарны жигит уланы, кесини гитче отрядын
душманны тылына элтип, аны кыадарын ёллом бла жашауну базманы-
на салып! Алай оруслула жырда айтычуларыча болады: «Жигитлик
шахарланы алады!» Кыалауурла батыр совет тасхачыладан, ала жанлы
болгыан жамауатдан кыоркыдула, сауут-сабагы узалмай. Залийхан улуна
«агыач операциясын» ахырына дери бардырыгы кыойдула. Бийлик
кечени кыолуна ётгенде, тизгинлери да юч кереге ёсюп, тасхачыла юй-
лерине тебиредиде. Залийхан улу сепге тюшюрген душман сауутланы
уа Кызыл Аскерни бёлюмлери кыолгы этген эдиде.

* * *

Кыырк ючюнчю жылда Белорус агыачлада айланнган кюнлерин
эсгере, Магомет акысакыал былай айтады:

– Жашлыгынгда эсинге келмеген, тюшонге кирмеген затла боладыла!
Немецци кыалауурланы, полицайланы ырыннга тыйып, жесирликде тургыан
кызыл аскерчилени кесибизни полкга кыошаргы акылыбыз жетгенине,
кыолубуздан келгенине сейирсиннгенлей жашайма! Аллай улуу, огыурлу
ишни тамамларгы бизге онг, эс берген Сыйлы Аллахха минг махтау!

Белорус халкыны чынтты жашлары бизге дайым болушханлай, немецци
башкеслени хыйлалы планларын билдиргенлей тургыандыла. Фашистлени ты-
лында ишлеген инженер Залийхан улуна былай жарсыды: «Минскени кёпюрюне
минала салгыандыла. Артха ыхтырыла туруп, аны атдырыгы айтадыла. Душман
ол огыурсуз ишин этгинчи, кёпюрюно миналадан тазаларгыгы тилейме...»

Командования бла келишип, сапёрланы да биргесине алып, мал-
кыарлы жаш тасхачылары бла белгиленнген жерге келеди. Кёпюрю бир
жанында эки немецци солдат тохтаусуз ары-бери айланадыла. Экинчи
жанында да ол формада. Дагыда черекни жагыасында да биришер пу-
лемёт орнатылгыанды. Транспорт асыры кёп жюрюгенден, кече арасына
дери тасхачыла кыалауурлагы тиерге базымадыла. Артда, машиналары
жюрюулери селейгенде, «залийхановчула» ишлерин этдиде. Кыалауур-

ланы кьайгысыз-тауушсуз «кетердиле». Ызы бла сапёрла кёпюрню миналадан тазаладыла.

Бу жерли патриотла арлакьда бир белгили мекамьга да эс бурдурдула. Ол юйде салыннган минала, атылычу затла Минскени правительство-суну Юйюн чачдырлыгьын белорус патриотла заманында билдирдиле бизникилеге. Тасхачыларыбыз, сапёрларыбыз гитлерчилени хыйлалы планларын буздула. Ол иште Залийхан улуну кьауумуну да кьыйыны болгьанын ёхтемлик бла билдереме.

– Биз буздурмай сакьлагьан правительствону Юйю бюгюн да сауду, Минскеге кьууат береди, – дейди Магомет Кьаншауович, – ол тарых магьанасы болгьан уллу мекамны мен телевизорда кёре-кёре турама. Ол такьыйкьада озгьан кюнле, жигит жашла кёз алыма келедиле, алагьа хурметим уллуду, ёмюрлюкдю!

Магометни тасхачылары Витебск, Псков шахарланы тегерегинде да кёп ишлегендиле. Ала Смоленск областьны жеринде да бермегендиле тынчлыкь фюрерни башкеслерине.

– Анда, жипиледе, бизге кёп кьыйналыргьа тюшгенди, – деп эсгереди кесини жашлыгьын Магомет, – кёп жарсыулу затланы да кёрюрге тюшгенди. Кьалай чанча эди жюрегим, жипиге батып, быргьылары кёкге айланып тургьан деменгили «КВ» танкланы кёргенимде! Кьалай ачуулана эдим аскер техниканы хайырлана билмегенлеге, аны сансыз этгенлеге! Душманны жерибизден кьыстай, кьанлы сермешлеге кире, Залийхан улу кесини тенглери бла кьыралыбызны чегинден ётеди.

Бешинчи башы

БЕРЛИНГЕ БАРА

Сюйген кьыралыбызны шахарларын, эллерин немецли ууучлаучуладан азатлай, Залийхан улу Прибалтикагьа жетеди. Алай душманны ызындан болгьан аскерчилеге солур кюн кьайда! Магометни тасхачылары жауну кьалайда кьаллай техникасы, аскери болгьанын командованиягьа билдиредиле. Алыкьа уллу кюч барды гитлерчиледе, хыйлалы, аман ишлени этериклери хакьды. Кьанлы душманны тылында ишлерге базыннганла энтта да бир буйрукьну тамамларгьа атланадыла. Энтта да тасхачьланы алда эки зат сакьлайды. Салыннган борчну алжаусуз толтуруп, аскер бёломге кьайтыу, неда, анасынча сюйген жери ючюн жанын кьурман этип, аны жылы, огьурлу кьучагьында жукьлау. Алай бла Прибалтика республикаланы фашистледен азатлагьынчы, Залийханланы Магомет, Василий Верещагин, Николай Безруков «жанларын кьолларына алгьанлай» айландыла. Уллу Аллахны игилигинден, Ата журтубузну кьоруулагьан жигит жашларыбыз кьан тегюлген уруш майданладан саулай чыкьдыла, анда тапхан ууакь жараланы эсге алмасакь.

Алда уа – кюнчгыгыш Пруссия ючюн кёпге созулгьан кьанлы урушла. Кьутургьан Гитлер кесини аскерлерине бир атлам да артха кетмезге, немецли жерни хар кьарышын кьоруулай ёлюрге буюрады. Алай тёрт жылны арымай-талмай келген совет патриотла да алгьадан-алгьа барьуларын тохтатмайдыла. Хар атлам, хар юй, хар орам ючюн сермешледе адам кьаны кёпден-кёп тегюледди. Хорлауну багьасы алай уллуду. Совет

патриотла фашизмни бийлигин тайдырыр ючюн, тюзлюкню, мамырлыккыны кьоруулай, келир тёлюле зауукьлу жашар ючюн жаш жанларын кьурман этедиле.

...Залийхан улу болгъан 23-чю жаяу-аскер полк Хайлингбайли деген немецли шахаргъа жууукъ жерде тохтады. Тюзю уа, тегерекден-башдан чыкьгъан гитлерчиле бизникилени жолларын тыйдыла. Полкнуну болжаллы штабы бийик сыртны этегинде орналды. Бир кесекден а командир Левин, тасхачыланы кесине чакьырып, былай айтады: «Жашырмайма, сизни бек кыйын борчну толтурургъа иеме. Бу аллыбызда сыртны, мычымай, душмандан сыйырыргъа керекбиз. Башында кьаты бегинген фашистле бизни алгъа барыргъа кьоймайдыла. Ары бек жигитлени, ётгюрлени, сынаулу тасхачыланы кеслерини ыразылыкларына кёре иерге оноу этгенбиз. Алайды да, ары барыргъа суйгенле кьол кётюрюгюз»...

«Мен», – деп, Залийхан улу жеринден кьопду. Шуёхлары Василий Вещагин, Николай Безруков эм башхала да анга кьошулдула. Магометлары, онг жанына тарга, сырт этегинде кьаралгъан агъачны ичине кирдиле. Мылы жерге бауурланып, тегерекге кьулакь салдыла. Шошлукъ. Не адам ауазы, не кьанатлыланы жырлары, ол угъай, чапыракыланы шууулдагъанлары окьуна эшитилмейдиле. Совет тасхачыла былайгъа келирле деп фашистлени эслеринде да болмаз эди. Сора бу шёндю жашланы аллында суюелген темир буруу чакьырылмагъан кьонакыланы жолларын кесерине ийнана болур эдиле аны ишлетгенле. Алай Хорлауну Кьызыл Байрагъы рейхстагны башында жууукъ заманда ёхтем чайкьаллыгъына ийнанган аскерчилерибизни тыяргъа кишини кьолундан келмез! Магометни сол жанында жатхан тасхачы, кьарап-кьаракъынчы, кесини кьыптысы бла темир жипни кесип, буруугъа «эшик ачды». Жашла, жаяу жолчукгъа тюшюп, сырт башына ёрлеп тебиредиле. Бираз баргъандан сора, тохтап, тегерекге кьулакь саладыла. Аякь тауушну эшитип, терек артына букьдула. Кьолунда чоюнчугъу, аркъасында ушкогу болгъан узун бойлу немец солдат, бизникилени эслемей, ёрге озду. Тасхачыларыбыз аны ызындан тюшдюле. Бирлери гитлерчини байладыла, кьалгъанлары тегерекден алдыла. Кьапаханнга тюшгенин ангылап, немецли армау болду, асыры кьоркьгъандан, тили бюлдюрюгю этип, санлары кьалтырап кьалдыла. Бир кесек эс жыйып, орус, немец тиллени да кьатышдыра, жалынды:

«Тилейме, жанымы сау кьоюгъуз... Юйде ууакъ сабийлерим, кьарт атам, анам бардыла... Мени урушха зор бла жибергендиле... Гитлерге налат болсун!.. Билгеними айтайым...»

Солдат немецли офицерге азыкь элтгенин билдирди. Ол бу сыртда кимле тургъанларын, ары кьалай барыргъа боллугъун да айтды. «Бизни ары элт. Алай, кесигизникилеге ауузунгу ачханлай, ёлтюрлюкбюз, аны билип кьой», – деди Магомет.

Тасхачыла, жюз метр чакьлы баргъанлай, окоп кьатында жукьлап тургъан офицерге тюбедиле. Дагъыда арлакьда юч солдатны кёрдюле. Магомет эки нёгери бла, шыбыртсыз барып, офицерни ауузуна буштукъ сукьду. Эрлай эки кьолун да байлап, «тилни» хазыр этдиле. Юч гитлерчини уа кьайтмаз жолгъа ашырдыла. Олсагъатда Залийхан улу немецлилени телефон жиплерин да кесди. Андан сора тасхачыла, сюркелип, сырт башына чыкьдыла, тегерекге-башха кьарадыла. Магомет кеси кесине былай айтды: Ма терек тюплеринде жашырылгъан жер юйле! Ма эки пулемёт!

Къатларында эки танк! Да была башындан, самолётдан, кёрюнюрюк туйнол эдиле. Кёп сагъыш этерге заман жокъду: танг белги бере башлагъанды»...

Залийхан улу, белги бергенлей, тасхачыла бир зат да сезмей тургъан немцли къалауурну къапладыла. Ызы бла жер юйлени эшиклеринден гранатла къуйдула. Сырт титиреди, тегерек къатыш-къутуш болду. Былайда бегинген гитлерчиле, татлы жукъуларындан уянгынчы, харам мыллыкла болдула. Германияны «Сыйлы жеринде» къабырсыз, белгисиз къалдыла. Сора Магомет ракета атды. Полкга алгъа барыргъа жол ачылгъаныны белгиси эди ол.

* * *

Залийханланы Магомет кюнчыгыш Пруссияны жеринде болгъан дагыда бир сермешни суратлайды: «Къазаут эте, бийик тешню этегинде, жол бурулгъан жерге жетдик. Башында, чырпыла ичинде, орналгъан душман пулемётчу, къоргъашин жаун жаудуруп, алгъа барыргъа къоймайды. Юслерине жангы аскер кийимлери ариу келишген эки субай жаш – тамата лейтенант бла старшина – чабып, жолну бирси жанына къутулургъа умут этдиле. Алай, кёзню жумуп ачхынчы, экиси да сойланып тюшдюле. Полкну командири полковник Левин къатыбызгъа келди. Ол, манга къарап, былай айтды:

– Не этебиз, жигитле? Душман пулемётну «ауузун жапдырыргъа» къайсыгъыз барасыз?»

...Залийхан улу, аш-азыкъ ташыучу арбадан солдат фуфайканы алды. Аны таякъга кийдирип, жолгъа сызды. Гитлерчи пулемётун анга бурганлай, малкъарлы жаш, чапханлай, душман огъу жетмез жерге ташайды.

Ол кюнню Магомет блай эсгереди: «Ичинде адамы болмагъан, къар басхан къоншу къолгъа кирдим. Аны башына чыкъгъанымда, арлакъда эки быргъылы, уллу окъла жерлениучю пулемётну энишге буруп, бизни жолубузну кесип тургъан гитлерчини кёрдюм. Аны арт жанында экеулен пулемёт лентала салынган ящикле бла кюреше эдиле. Акъыллары, эслери тешню тюбюнде тохтагъан совет аскерчиледе болгъан фашистле мени жаныма къарамайдыла. Автоматымы юслерине бурдум... Ючюсю да жыгылдыла. Къарда учуп, къолну тюбюне тюшдюм. Юсюмю-башымы къагъып, тап этип, полкну командирине буйрукъну толтургъанымы билдирдим. Аскер башчы, къолуму къаты къысып, къучакълап, былай айтды: «Аперим, сержант Залийхан улу! Жигитлени да жигитесе! Сени энтта да бир бийик къырал саугъагъа кёргюзюрлюкбюз...»

...Терен къарны тыпхыт эте, жаяу аскерчилеге жол сала, танкла, аскер автомашинала алгъа барадыла. Эки жанындан атханлагъа жууап къайтарыргъа да тюшеди. Энтта агъачдан атдыла. Аскер бёлном тохтады. Магомет, биргесине беш хайт деген жашны да алып, окъ келген жанына барады. Жол жанында къазылгъан чунгурну ичи бла бауурланып бир кесек барганлай, къатларында мина чачылады. Алай, насыпха, жашладан бири да ачымады. Тегерек шош болгъанда, Магомет арлакъда, терекле ичинде, агъач юйню кёрдю. Аны аллында тегерек столну жан-жанында шинтикле салынып эдиле. Юйден берлакъда «тигр» деген танкны эследи. Фашистле андан атханларын билди. Ол кеси кесине былай айтды: «Немециле тигрны» ичиндедиле. Гранатланы сызсакъ, ала машина бла бирге гунч боллукъдула. Алай бизге «тил» да керекди. Андан бу тийреде

жашырынлыкыда тургъан гитлерчилени юслеринден хапар билирбиз. Жашла танкны тюп тешигинден чыкыгъанланы атарла, Коля Безруков бла мен а люкню илишаннга алырбыз».

Тасхачыла, душманнга кёрюнмей, бауурлары бла жумушакъ къарны жыра, алгъа барадыла. Хапарны узуннга созмай, бу операция жетишимли бошалгъанын билдирип къояйыкъ.

АРКЪАН

Дагъыда бир тыйгъычдан къутулду полк. Дагъыда бир атлам алгъа барды ол. Дагъыда бир кыйыын борч сюелди аны аллында. Душманны Берлин таба къууа, Залийхан улу болгъан аскер бёлюм бир черекге тирелип тохтады. Кёпюр бла ётгенни къой, аны къатына да жууукълашдырмайдыла душман минала, окъла. Магометни аскерчи тенглери, женгил сауутларын да биргелерине алып, кёпюрден узакъда, немецлиле болмагъан жерде, суугъа кирип ётерге оноулашдыла. Алай терк баргъан черек эки-юч жашны жыкыды, бир кесек элтди. Ала кючден-бутдан жагъагъа чыкыдыла. Залийхан улу, юслери жибиген жашланы къатына келип, былай айтды: «Тохтагъыз, жолдашла! Башха амал табайыкъ. Бизде, Къабарты-Малкъарда, къутургъан тау черекледен аркъандан тутуп ётебиз. Алай анда суула тар ауузлада саркъадыла, эки жагъаны арасы отуз-отуз беш метрден кенг болмай. Бу аллыбыздагъы черекни эни уа, кесигиз кёргенден, элли метр болур...»

Аркъан тапдыла. Аны бир кыйырын терекге къаты байлап, къалгъанын бирге къысып, онг инбашына салды Магомет. Сол инбашына уа автоматын такыды. «Бисмилляхийни» айтып, Уллу Аллахдан болушлукъ тилеп, суугъа кирди. Аны башы сюзюлюп, акъырын баргъанлыкыгъа, энишгеракыда ол, толкъунланып, терк саркъып, черекден ётерге базыннган аскерчини алып кетерге кюрешеди. Алай ёсюму 175 сантиметр болгъан, пелиуан малкъарлыны хорларгъа кючу жетмеди огъурсуз черекни. Сууну сууукълугъуна да чыдады чыранладан, бугъейледен акыгъан тау черекледе жууунуучу Магомет. Душман жагъагъа жетип, аркъаныны экинчи кыйырын эрлай терекге къаты байлады. Андан тутуп, жашла суудан чыкыдыла. Кийимлерин къургъакъсытып, аскерчиле бир кесек эс тапдыла. Сора, арлакъ барып, немецилени тылындан чыкыдыла. Фашистле сакъламагъан жерден чабыуул этилгени аланы абызыратды, онгларын алды. Орус «ура» тегерекни къалтыратды. Гитлерчиле, башларын сугъар жер тапмай, ары-бери чабадыла. Къазауат баргъан майданда кёп фриц сойланды. Сау къалгъан фашистле, хорлатханларына женгдирип, бизникилени алларында сюелдиле.

Алай бу сермешде Магометни да кёп тенги жоюлду. Рейхстагны алыргъа аз заман къалгъанда батдыла аланы жарыкъ жулдузлары. Залийхан улу, аны бек ышаннган, къарындашларынча сюйген тенглери Василий Верещагин, Николай Безруков, Николай Чистяков бу жол да уруш майдандан сау чыкыдыла.

Артда Ата журтну къоруулачуланы къырал саугъалагъа кёргюзтедиле.

Батырланы атларын санай, полкнун командири Левин былай чертди: «Тасхачыланы командири гвардияны сержанты Залийханланы Къаншауну жашы Магометни уа Совет Союзнун Жигити деген атха кёргюзтгенбиз»...

КЪАЛАЙ ИГИДИ ЖАШАГЪАН!

Кесини бек бийик къырал сауугага кёргюзтюлген жарыкъ сагъатын кёз аллына къайтара, Залийхан улу былай башлады:

– Арадан юч кюн да озгунчу, мени «особый отделге» чакъырдыла. Бир капитан манга былай сорду: «Къайсы миллетни келечисе, сержант?» Мен малкъарлы болгъаным билдирдим. Капитан, кёзюме тюрслеп къарады да, былай айтды: «Сержант, сен ёз военкоматынга барлыкъса»... Ол такъыйкъада эшик ачылды. Босагъада полкубузну командири полковник Левин кёрюндю. Манга бурулуп, ол былай айтды: «Залийхан улу, сен мында не этесе?» «Чакъыргъандыла да, – келгенме», – дедим мен. Полковник, капитанга да, манга да кезиу-кезиу къарай, буюрду: «Бар. Мени автомобильде сакъла...»

Магометге таматаны кёп сакъларга тюшген эди. Аллай бир заманны ичинде оноучу офицерлени нени юсюнден ушакъ бардыргъанларын солдат къайдан биллик эди?! Ол кюнню эсине тюшюрюп, Магомет Къаншауович былай айтады: «Левин «особый отделден» жарыкъ чыкыгъан эди, манга да ариу сёзюн кызгъанмай. Эштада, ала репрессияга тюшген миллетлени жашларын фронтдан кетируню юсюнден сёлешген болур эдиле. Мени аскерден къыстмадыла. Аллай огъурсуз, терс законнга бачама Сталин къол салгъанын да биле эдим»...

...Залийхан улу, Хорлауну аллында кюнлерин эсгере, былай айтады:

– Не десенг да, жан татлыды. Тюз акъыллы, жашауну тап къурай билген, Сыйлы Аллах кёргюзтген жолдан таймагъан, къыралыны, халкъыны аллында ёз борчун сезген, ангылагъан инсан жашарга сюйгенине не сёз. Жаланда эслерин жыя билмегенле, «башлары кынгырла», къарыусузла, эригедиле жашагъандан.

Аскерчини борчу ол командирлени буйругъун сёзсюз толтурууду. Битеу эсинг, акъылынг, кюнчюнг, ангылауунг, кымылдауунг баргъан жерингден буйрукъну толтуруп къайтыуга бурулупдула. Хар солууунг, жүрегинги хар тебиую, хар атламынг, сен кесинг саулай да санга къаршы келген къанлы душманны хорлауну къайгысындадыла. Санга къырал кесини кюнчю сауутун ышанганды. Сен а туугъан къыралынгы дебери, намысын, сыйын къоруулай билемисе?! Къазауатха кирирни аллында эки зат башында турадыла. Биринчиден, душманны хорларга борчлуса. Экинчиден, ёлмей, жаралы болуп, не фронтда, неда мамыр жашауда жараусуз болмай къаллыгъынгы къоркъуу ёлюмню къайгысын унутдургъаны.

Кесимчала, уруш майданлада жашлыкълары кетгенле, бир затны эсигизге салама. Тёрт жыл чакълы заманны, жай-къыш, кече-кюн, ачма-токъма демей, сен бар къыйын жолладан ётдюнг. Сора урушну ахырын кёргюнчю, къанлы душман хорлатханына женгдиргинчи, топла атылыу тохтагъынчы, Уллу Хорламыбызны къууанчын этгинчи, дуниядан кете-

рингиг келмейди. Не десенг да, жашагъан игиди! Жер юсюнде андан татлы зат жокъду!

Немецли жерге жаз башы келгенди. Ол төгерекни кесини низамына бойсундурургъа кюрешеди. Алай уруш жаз башына, айбатлыкъгъа хурмет этмейди. Кёп тюрсюнлю гул талада ёлген солдатланы апрельде чыммакъ чакъгъан тереклени топлеринде асыраргъа тюшеди. Алайды да, ёлюмню юсю бла атлай, жарыкъ жашауну жауларын къууа, алгъа таукел барабыз.

Ала, гитлерчиле, ахыр кючлерин салып кюрешедиле, бойсунургъа унамай. Биз, а Берлинни алгъынчы, фашизм жокъ болгъунчу, уруш этерге таукелбиз. Мамыр жашаугъа теркирек къайгырыгъым а келеди.

Мен 45-чи жылда онтогъузунчу апрельни ингиринде киши кёгюню тюбюнде, сыртгымдан жатып, толгъан ай жарытхан кёкге сукъланып, сейирсинип къарайма, тамбла къзауатха барлыгъымы да эсиме алмай. Бийикде кёп тюрсюнлю булутла, тенгиз толкъунларыча, бир ариу жүздедиле, зауукълу кюнлерими эсима сала. Тамбла эрттенликде уа, сагъат алтыда, артподготовка боллукъду.

«Артподготовка», «чабыуул» деген сёзлени магъаналырын фронтчула иги ангылайдыла. Тамбла къзауатха барлыкъ аскерчиге жукъу кирип ким кёргенди?! Ала эрттенликге дери, эслеринде жазылып къалгъанча, жашауну жарыкъ кюнню бла жаханымни къара кечесини араларында тургъанча, – алай, къайгъылы, мутхуз, мудах сагъатланы ашырадыла, артподготовканы башланырын чыдамсыз сакълай. Кеслерини къара уяларыны – Берлинни – төгерегине фашистле ахыр кючлерин жыйгъандыла. Биз а гитлерни аскерин гунч этерге келгенбиз бери. Миллионла бла саналгъан совет патриотла жашауларын бергендиле хорламны келтирив ючюн. Мен да, суйген къыралымы жаулары бла къзауат эте, Кавказдан Берлинге дери келдим. Герман фашизмни ахырын кёргюнчю, Хорламны Къызыл Байрагъы рейхстагны башында ёхтем чайкъалгъынчы, манга жашау беририн тиледим Уллу Аллахдан. Аскерчи нёгерлеримден да уялмай, ана тилимде Бизни Жаратхандан дагъыда тиледим: «Топла атылмагъан, зорлукъ болмагъан дуняда, мамыр кёкню тюбюнде жалаңда он кюнчюкню жашама къой, Сыйлы Аллахым». Оруслу тенглерим лакъырдагъа бурдула мени сёзлерими: «Не кёп жалынсанг да, сени оноунг уруш майданда этилликди. Душман огъу къаплап, мында, Берлинде, кимибиз къарындаш къабырда къаллыгъыбыз белгисизди...»

Мен жашла бла даулаша турмадым. Аскерде биринчи кюнден бери жюрегими къатында, солдат кёлегими хуржунунда, жюрютген Къуранны бек сыйлы суралары жазылгъан «Хамайылымы» къол аязыма къысдым. Аны къоншуда жашагъан Газаланы Исмайыл эфенди берген эди, мени фронтха ашыра туруп. Дууаныча, сыйлы кёрюп жюрютгенме биргеме аны. Къзауатха киргенимде да, госпитальда жатханымда да, жукъласам, турсам да, – дайым мени бла эди ол. Алай жарсылулу иш болады. 1946 жылны сентябрь айында аскерден башыма эркин этедиле. Юйюме кетер кюн жангы кийим кийдиредиле манга. Анама жол ачылгъанына асыры къуаннгандан, «Хамайылымы» эски солдат кёлегими хуржунунда унутуп къояма.

Джамбул областны Мерке элине къайтханымда, фронтчу шуёхум Василий Верещагинден къагъыт алама. «Хуржунунда айландырыучу

китапчыгъынг мендеди, – деп жазгъан эди шуёхум, – жарсыма, Миша. Ёлмесем, тапдырма...» Киши жеринде къайгъым, ауарам кёп болду. Ётюрюкден не файда, артда, сюрдюнде баш кечиндириуню жарсыулу жылларында, «хамайылны» ызындан сюралмай къалдым. Бу гюняхым ючюн Сыйлы Аллахдан кечгинлик тилейме...»

БАЙРАМ КЮНДЕ СЕРМЕШ

Урушну къанлы жоллары бла келгенди Германияны жерине Залийханланы Магомет. Ол Дон, Волга череклени жагъаларында ачы къазауат этгенди Гитлерни башкеслери бла. Смоленск, Минск, Орша, Молодечно эм башха шахарланы азатлагъанланы биргелерине болгъанды. Аны аскер жашауна «Белосток», Хайминбайлы, Торунь, Данцихь, Кёниксберг эм башха шахарланы атлары да бошундан кирмегендиле. Хорлаугъа бара, ол Днепр, Висла, Одер черекледен да ётгенди. Берлинни алгъанланы сатырларында сермешгенди. Дрезден шахар ючюн къазауат этгенди. СССР-ны Саутланган кючлерини Баш командующийси Сталин, Залийхан улуна кыркъ бешинчи жылны май айыны экинчи, сегизинчи, тогузунчу кюнлеринде буйрукъларына кёре, юч кере ыспас этгенди. Аны фашизмни кыласын тайдырыргъа, кыралыбызны душманларын ууатыргъа салгъан кыйынына тийишли багъа берилгенди. Айтханыбызча, байрам кюнледе, Магомет Къаншаевич, кесини аскер саугъалары тагъылгъан костюмун кийгенде, ёшонюнде Къызыл Жулдузну, Къызыл Байракны, Ата журт урушну биринчи даражалы орденлери жылтырайдыла. Энди алагъа Святой князь Александр Невскийни ордени да къашулгъанды. Ол саугъа 2005 жылда, Уллу Хорламны 60-жыллыгын байрамлагъанда берилгенди. Ол «За отвагу», «За взятие Берлина», «За освобождение Праги», «За победу над фашистской Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг» деген майдалла бла да саугъалангъанды.

Кыркъ бешинчи жылны кыуанчдан толу, жарыкъ майын эсгере, урушну ветераны Залийхан улу былай айтады: «Дунияны халкълары байрам этгенде, бизни аскер бёлюм Чехословакиягъа къайтады, Карпат тауларында жашырылып тургъан фашистле бла сермешеди. Анда онг аягъымдан жаралы болама. Госпитальда бир кесек жатама. Артда Австриягъа келтиредиле. Мында бир аз бакъдырама. Сора биягъы Пруссиягъа къайтады бизни полк. Мамыр жашау башланады. Алай анама тансыкъдан ёлеме. Таматаладан отпускагъа иерлерин тилейме.

Залийхан улу талай заманны ахлуларына, тенглерине, танышларына кыгъыт жазмай тургъанды. Кюнлени биринде уа сау дефтерни жазып бошайды, дуня бла бир письмону почтальоннга береди. Ол, ышара-ышара, былай айтады:

– Бу ауур жүкню кыалай жетдирейим почтагъа!...

Яникойда Гилястанланы Хашмайылны юйюнде тургъан бир къарт тиширыудан кыгъыт къайтады. Бу эри болмагъан ана юч сабийге кыарай эди. Тамата кызы Вера мени бла тенг эди. Экибиз да бир партада олтурагъанбыз. Ол бек иги окъуучу эди. Мени уа «ючледен» башым ёрге кётюрюлмей эди. Къыз дайым тырман эт-

генлей туруучусун унутмагъанма: «Къуру отунга жюриуп тураса... Окъуугъа кёл сал...» Мен, агъачха барып, отун этип, аякъларым да чакъмакъ болуп, чабыр саламларым да бери чыгып, суйюп айланмагъанымы ангыламай эди Вера. Къыш сууугъунда сени жауунг отунсуз къалгъы эди!

Вераны анасы мен Яникойгъа жазгъан къагъытымы Жамбул областьда Мерке элинде жашагъан анама жибергени ючюн бюгюн да ыразылай турама. Андан хапар алгъанлай, посылка жибереме. Почтада он килограммдан кёпню алмай эдиле. Мени аскерчи тенглерими Безруков бла Верещагин да анама онушар килограмм саугъала ийдиле. Алай жашланы посылкаларын бермедиле. Аны полкнун командири Боковха билдиреме, иш тап болады.

ОТПУСКАДА

Гвардияны сержанты Залийханланы Магомет 1946 жылны июнь айында анасы, къарындашы, эгечлери жашагъан Жамбул областьны Мерке элине келди. Бийик ёсюмлю, чырайлы, уллу кёк кёзлери да къара кирпичклерини тюбюнден ышара, кенг ёшюнюн да орденле, майдалла накъышлагъан аскерчиге узун бараклада жашагъанла эс бургъанлары сейир туйюл эди. Солдат ючюнчю номерли юйню ючюнчю эшигин къакъды. Ол акъыртын ачылып, босагъада анасы Букъминат сюелди. Ана, кёз жашларын тьялмай, баласыны боюнуна тагъылады. Сыйлы Аллах Букъминатны тилегин къабыл этди, урушдан аны Магомети саусаламат къайытды. Жууукъну-тенгни, къоншуну-тийрени насыплы анагъа алгъышлары бир эди: «Жашынг къаллай огъурлу кюнде къайытхан эди фронтдан дерча болсун! Аллах суйген балангдан айырмасын энди!» Бети кюнча жарыгъан ана да къонакъларын ыспас сёзле бла ашырады: «Сау болугъуз! Хар заманда да сизни да къууанчыгъызгъа бара турайыкъ!» Залийхан улуну бу жерли жамауат бла жарыкъ тюбешиую, алгъышла, жюрек ачыкълыкъны, къазах кёкню тюбюнде биринчи кюнлери алай оздула.

Болсада ананы кёз жашлары тахтамайдыла. Ол, ёлетден-ёлюмден Аллах сакълагъан жашыны тобукъларына башын салып сарнайды: «Сен жаман зат эдинг, башынгы кечиндирлигинги биле эдим. Хайнютдюн а бир жууаш зат эди. Къайтмазлыгъын мен биле эдим... Аллахны буйругъу алай болур эди...»

– Жарлы анабыз эки жашын ашыргъан эди къазауатха, – деп эсгереди Магомет, – тамата къарындашым Хайнютдюн бла бирге миллет атлы аскер дивизияда къуллукъ этебиз. Большая Мартыновкада болабыз. Ачы сермешледен сора бир бирибизден айырылабыз. Хайнютдюнню сауун-ёлгенин билмей турдукъ арт кезиуге дери. Мындан алда уа къарындашым Большая Мартыновкада ёлгенин урушда аны биргесине болгъан Гыжгыланы Хызыр айтханды: «Экибиз да къырк беш миллиметр топла бла кёпюрню сакълай эдик. Хайнютдюннге мина тюзюнлей келип тийгенин ёз кёзюм бла кёргенме. Окопда юсюне топуракъ къуюп кетген эдим, къабыр къазаргъа онг болмай. Мен айтхан адрес бла барсанг, табарыкъса къарындашынгы жатхан жерин...» Кеси Меркеге отпусакъа баргъаныны юсюнден а Магомет Къаншауович былай хапарлайды:

– Анам бла гытычыкъда олтуруп тургъаныбызлай, къолунда да пиала айраны бла, бир къзахла жаш кирип келеди. Сорады:

– Сен мени таныяламыса? – Бетине не тюрслеп къарасам да, бу адамны эндиге дери кёргенме деп билалмадым. Хапарны жаш кеси айтды. Иш а къыркъ экинчи эм къыркъ ючюнчю жылланы сууукъ къышында, Москваны тийресинде болады. Ким эсе да биреулен бизни блиндажда азыкчыгыбызны алып кетеди. Къарда аякъ ызлары бла барама да, бир окопха тирелеме. Анда бу жашха тюбегеним эсине тюшдю. Кюлдюк, бир бирни къучакъладыкъ.

Къзах жеринде кёп жууукъ-тенг бла тюбешдим. Алай заманымы асламысын а анамы къатында ётгердим. Анга печь да ишледим. Тюзюн айтыргъа суююучюме. Бу тийреде эки эгечим жашаганлыкыгъа, ала амалсызла, кеслерини ууакъ сабийлерине окъуна къараялмай эдиле. Гитче эгечими жашчыгы уа къабыр юлюшон мында табады.

Бир затха эсигизни бурама. Мындан бир ненча кюн алгъа манга, бели бюгюлюп, гуппур болуп, аякъларындан эсе башы алда болуп тюбеген анамы бели тюзелип башлайды, жашы къатында болгъанына асыры къууаннгандан. Киеуюм, башха жууукъ адамларым манга айтадыла: «Къыралынг ючюн уруш эте, Берлинге дери бардынг. Ол сени бийик орденле бла сауғалады. Энди уа аллай бир заманны, кёз жашлары да бетин жууа, сени чыдамсыз сакълагъан анангы кёлюн ал. Мында къал да къал»...

Ангыларгъа суюмегенлеге ангылатыргъа кюрешгенден къыйын, магъанасыз иш болурму?! Алай айтырымы уа ачыкъ айтдым: «Тёрт жылны окъла тюбюнде айланып, къыралымы аллында борчуму толтуруп, сора мамыр кюнде дизерттир къалай болайым?! Аны юсюне биргеме айландыргъан керохуму да штабда къалдырыргъа керекди да...»

Аскер низамны, халкъыны намысыча, къаты сакълагъан таулу жашха айтханларын этдиралмагъандан сора, аны жол къагъытын къолундан тайдырадыла. Бу жерли комендант да Залийхан улуну ызындан болады: «Не аскер къуллугъунга къайт, неда бизде учётха тюш»...

Аскерчини къысха болжаллы отпускасы бир кюнча тауусулду. Онг тапханына кёре, теркирек къайтыргъа сёз берди Магомёт анасына, андан айырыла туруп.

Полкнун командири уа башхача оюмда эди: «Залийхан улу, келир жашауунгу юсюнден къайгъыр. Биз сени окъургъа жиберликбиз. Сен офицер боллукъса. Сенлай жашладан къуралады аскерибизни кючю, дебери. Шёндю уа азыкъ складны санга ышанабыз... Алайды да, къада-рынг ёз къолунгдады».

Ол унутулмазлыкъ кюнлени кёз аллына келтире, алгъыннгы фронтчу хапарны бардырады: «Командирими манга тюз кёзден къарагъанына да, аскерде тийишли жер табыллыгына да бир ишегим жокъ эди. Алай жарлы анамы ыразы этгенден багъалы зат болмагъанын а ангылайма. Кесигиз къарагъыз. Тамата къарындашым Хайнютдюн Донда белгисиз къабырда жатады, анасын насыпсыз этип. Гитче къарындашым Ахматны уа Сибирьге агъач кесерге жибергендиле. Башда чертилгенича, ууакъ сабийлерини оноуларын да эталмагъан эгечлеримден а не хайыр анабызгъа?!»

Залийхан улу рапортну ызындан рапорт жазады таматаларына, аны аскерден эркин этерлерин тилеп. Ахырында былай айтдыла: «Анангы да, къарындашынгы да бери чакъыртайыкъ...» Алай Ахмат тамата къарындашына келирге хазыр болганлыкыгъа, аналары кызыларындан айырылыргыа суймейди. Артда мураты толгунчу тынчая билмеучю Магометни аскер къуллугъундан эркин этдиле...

Алтынчы башы

КЪАЗАХ ЖЕРИНДЕ

Хорлауну солдаты аскер кийимлерин тешип, мамыр жашаугъа къайтады. Мында, Мерке темир жол станцияны къатында, бал туз заводда ишге тохтаиды ол. Былайгъа жууукъ жерде, Чистопруд элде, анга жашар юй да бередила. Чынг алгъа колхозладан келген бал туз чоюнюрню эсепге алычуланы къауумунда урунады. Артдаракъда аны бал туз элеген бригадагъа кёчюредила. Иш хакъы алай иги болмаса да, Магомет анга ышанылган жумушну кереклисича тамамлайды. Заводну оноучулары да, биргесине урунганла да Залийхан улуну ишине ыразыдыла.

Жаланда Магомет кесини бек багъалы адамыны – анасыны – тилегин толтуралмай турады. Букъминат жашындан излегени уа буду: «Теркирек келин келтирип, юйюбюзню, жашауубузну жарыт, балам...» Кесини биринчи борчуна анасыны кёлюн алыуну санаган жаш ахырында юйдегили болады. Анга сабий да тууады. Атына Хусей атайдыла. Букъминат ынна кесине къанатла битгенча, жашлыгы ызына къайтханча айланады, туудугъун кююнуна кысханлай. Келин да, тау адетлени жоругъундан чыкмай, келген юйюнде башын жарашдырыргъа кюрешеди.

Болсада жангыдан тириле келген отха суу куйдула. Ким? Магометни къайын анасы! Кюнлени биринде ол кызына былай айтады: «Мен сенсиз болалмайма. Эринги да, Хусейчикни да биргенге алып, ата юйюнге къайыт, кызым!» Залийханланы келинлери экили болду. Ол барган жашы бла жашаргъа суйгенликге, анасыны айтханын этмей, аны къалай жилиятсын?! Залийхан улу да хуна тешикден чыкмагъанды. Ол тукъум адамыды, башына бёрк киеди. Минги тауча, бийик ёхтемлигин жер бла тенг этгенча, айыплы болур эди, ёз анасын кююп, къайынлары турган элге кёчсе ол!

Залийхан улу, юйюрню чачылырын суймей, тенгликни, тюзлюкню, бир бирни ангылауну мурдорунда сёлешип да кёрдю. Не медет, къайын анасы бюгюлмеди, жаш юйюрню чачып, уллу гюняхлы иш этди! «Тюйюш жокъ, уруш жокъ. Ары жокъ, бери жокъ, – деп эсгереги биринчи юй бийчеси бла айырылыгуну мудах кюнлерин Магомет, – кёп бармай, жангы юйюр къурайбыз. Хапаланы Бекмурзаны кызы Люба бла къадарларыбызны ёмюрге байламлы этебиз».

Люба бла Магомет кюншу къазах элдеде жашагъандыла эндиге дери. Къыз «Красный интер» колхозда бал туз чоюнюр ёсдюрген звеногъа башчылыкъ этгенди. Бу гитче коллективни бай тирлик алыуда жетишимлери битеу Жамбул областъха белгили боладыла. Къызла, айырма

уруна билгенлерича, таулу намысны бийикде сакълай эдиле. Тиширьуларыбызны иш кёллюлюклериде, жигерликлериде кьутхаргъандыла бизни ачлыкъдан, кёчгюнчюлюкню башха жарсыларындан.

– Хапаланы кьызгъа тюбегеним насыбым эди, – дейди Залийхан улу, – ол кьуру сабийлени анасы болуу бла чекленмейди. Люба чынтты таулу тиширьуду, жашауумда огъурлу жол нёгеримди. Андан кёп ахшы затха юйреннгеними несин жашырайым. Юй бийчеме къарай, андан юлгю ала, мен намаз этерге юйрендим. Орамы тутдум, юг Къазахстанны узун, исси жай кюнлеринде, суусапдан эринлерим бирге жабышханына да къарамай. Байрым кюнледе уа Гергокъланы Юсуф эм Геграланы Аубекир бла бирге жума намазгъа жюрюгенме. Меркеде коммунистлени кьан къайнатхан заманында да межгитни ишине киши чырмау болмагъанды. Кесими юсюмден айтсам, не кьоркьуулу, кыйын сагъатымда да бизни Жаратханны атын жюрегимде тутханма. Андан кюч-къарыу тилегенме, себеплик сакълагъанма.

Мени сёз нёгерим аны жарсытхан дагъыда бир затны юсюнден хапарлайды: «Сюргюнде бизге аманлыкъны кьуруда Берияны адамлары этип турмагъанларын чертирге сюеме. Бир-бир танышларынг, ышанган адамларынг санга болушур орунуна хаталарын тийдиргенлерине шагъат болгъанма. Сёз ючюн, Хапаланы кьызны келтирирге баргъаныбызда бир ахлум ишибизни ояргъа кюрешген эди. Мен жюк ташычу автомобильни кабинасында олтурама, кьызла, киеу нёгерле уа аны тегенесинде сюелип келедиле. Манга жууукъ жетген жаш Любагъа былай айтады: «Магомет кьатыны кьойгъанды, жашчыгъын ёксюз этип. Сени да насыпсыз этер. Жангылма»... Сёзюнден чыкьмаучу кьыз былай жууаплайды: «Жангыла эсем да, энди юйюме къайталлыкъ туюлюме. Буйрукъдан кьутулмабыз...»

Толгъан айча, хар заты биргесине болгъан кьызгъа кёзю къарап, ахлусуну сюйгенин кесине юй бийче этерге кюрешген жашны кир умуту толмады. Жашау, заман Любаны жангылыч атлам этмегенин кёргюзтдюле. Сюймеклик жангылмайды! Залийхан улу ол эсинде тургъан кюнню былай эсгереди:

– Таулу кьызны эслилиги, тюз акъыллылыгы, сайлагъан жашына чексиз ийнанылулугъу, Аллах Уталаны буйругъу бла юйюк кьурайдыла. Андан берисинде, жашаудан да кьууана, тюбеген чырмауладан да кьутула, – ёмюрюбюзню алай ётдюре келебиз...

АЛ САТЫРДА

Магомет, кюн узуну бал туз заводда кьадалып ишлегенликге, алгъан ахчасы экинчи айгъа жетмейди. Дагъыда аны бир жарсыуу барды: таулу юйюрге сабийле сютсюз-айрансыз кыйналадыла. Залийхан улуну ийнек сатып алыргъа кьолундан келликди. Алай бал туз заводну тийресинде мал отлатыр, бичен этер жер жокъду. Юй бийчеси анга былай айтады: «Сен да тракторгъа кир. Колхозда ишле...» Магометни ёмюрлюк шуёху, сабийлерини анасы юйдегини кыйын болумдан чыгъарыуну жолун кёргюзтдю. Урушха дери жетинчи классны бошагъан Залийхан улу Меркеде механизация училищеге окъургъа киреди. Тракторда, башха машиналада ишлерге эркинлик кьагъыт алады. Аны «Эпкинди» колхозгъа жибередиле. Энди таулу жаш жашагъан жеринден отуз беш километр узакълыкъда урунады сау жылны. Къыш айлада техникагъа ремонтну элде этгенин айтмасакъ. Жер сюреди,

урлукъ салады, тирлик жыяды. Сабанлада кърны сакълауну амалын этеди. Ишни суйген таулугъа хар заманда да жумуш табылады.

Май айда, билмей тургъанлай, «Къара кър» деген жерде терен кър тюшеди. Колхозну жайлыкъгъа чыкъгъан кърлары жылы орунсуз, ашсыз къаладыла. Алагъа къарагъан кърарайлы кърчула кърларындан келгенни аямагъанлыкъгъа, малланы къртарыргъа битеу колхоз кърюледи.

Бек алгъа бери Залийханланы Магомет жетеди, кесини жангы «ДТ-75» деген трактору бла чананы да суйреп. Ол бирси колхозчула бла бирге кър тюбюнде къралгъан къриланы излейди. Кърбулуракъларына аш бердиле, кърбусузларын а, чанагъа жюклеп, жылы жерге элтирге оноулашадыла.

Алай терен кърда кърчю машина чананы тарталмай къалады. Магомет, чанасыз кърны малтатады, жол салады. Сора тракторгъа чананы тагъады. Бир аз баргъанлай а, тракторну мотору кързады, аны сууутургъа суу а жокъ. Магомет кърчагъы бла уллу кър тугулланы ташыйды. Ол тракторну радиаторун сууутады, мотор тап ишлеп башлайды. Залийхан улуну ызындан колхозну башха механизаторлары да барадыла.

Ара мюлкню малын ёлмуден къртхара, Магомет кесини эски аскер жараларын ашландырады. Къркър экинчи-къркър ючюнчю жылланы кършында Москваны тийресинде Вязма шахарны къртында, душман окъ Магометни сол къртугъундан кирип, онг къртугъундан чыкъгъанын айтхан эдик, Сууукъда, боранда, кързах колхозну кърларын къртхара, асыры кър кърешгенден, кърлары къралып, кърбууу кетген эди. Болсада Малкърны курт тауларында ёсген, гитчелигинден ишлерге юйренген Магометни саулуугъу ызына терк окъуна кърйтхан эди.

Ол кезиуде битеу эл мюлк машинала МТС-ни кърлунда эдиле. Залийхан улу эки жерден хакъ алады. Машина-трактор станция анга ахча, колхоз а мирзеу бердиле. Дагъыда таулу жаш малын отлатыргъа, анга бичен хазырларгъа онг табады кеси ишлеген колхозда. Суу жагъаларында, жол кърыйларында ёсген кърдыкланы трактор косилка бла чалады. Магомет былай эгереде: «Аталарыбызны журтуна кърйттыр жыл бизни арбазда эки сауулгъан ийнек, эки да кърнажин, бузоула бар эдиле. Сабийлени сют бла жалчытханны кър да, ахлуланы да, кърншуланы да акъсыз этмей эдик».

Алчы механизаторну иш хакъы ёседен-ёсе барады. Туугъан жерибизге кърйттыр кър артында уа колхоздан алгъан будайы кърфге сыйынмай эди. «Самандан ишленген юйюбюзню эшиклерин, терезелерин бегитирге тюшген эди, – дейди Магомет Кърншауович, – чардакны кетерип, будайны юйню башындан кърйтгъан эдик».

АЗАТ ЖЕЛИ УРГАНДА

Ол кюн да Магомет сабанда кесини трактору бла будай оргъан комбайнны тарта эди. Агрегат кърфюнде жыйылгъан мирзеуню автомашинагъа кърургъа тохтайды. Олсагъат алайгъа келген кързахлы жаш Магометге былай айтады: «Залийхан, суйюнчю бер! Кърказынга жол ачылгъанды!»

Магомет бла ол къруанч хапарны келтиргенни аралары артыкъ иги болмагъаны себепли, таулу жаш экили болду. Туугъан тауларына тансыкъдан ёле тургъан Магомет халкърбыз эрттеден сакълагъан огърлу

хапарны тюзлюгюн теркирек билирге суйдю. Алай аны кимге сорсун? Эсине былай келди: «Милицияны район бёлмюню башчысы, эрменли танышыма барайым. Ол билирге керекди. Бу кьууанчлы хапарны менден жашырмаз...» Комбайнчыгьа былай айтды: «Мен кьайытхынчы, тракторгьа штурвальный олтурсун...»

Аякь тюбюнде чёп сынмагьан таулу жаш жолда биринчи тюбеген бензин ташыучу автомобильни кабинасына олтурду. Эрменли жаш кавказлы кавказлыгьача тюбеди, аз келиучю малкьарлыны кьолун кьаты кьысып. Сора кабинетни иеси, кьонагьыны жарыкьлыгьын эслеп, былай айтды:

– Магомет, мен билмеген бир кьууанчынг барды...

– Эшитгеним керти эсе, бизге, туугьан тауларындан кьысталгьанлагьа, андан уллу кьууанч кьайда! Коммунистле Кавказыбызгьа кьайтыргьа эркиндиле дейдиле. Санга аны сорургьа келгенме...

– Ол кертиди, – деди эрменли жаш, – аллай оноу этилгенди. Болсада алыкьа сен ашыкьма. Тирликни жый, жолгьа тынгылы хазырлан. Алай бу хапарны башхалагьа айтма. Комендантла алыкьа кёчгюнчюлени эсепде тутадыла, бир жары жиберирге унамайдыла...

Магомет, кёлю кётюрюлюп, учарыкь кьушча болуп чыкьды орамгьа. Аллай бир ол Берлинни алгьанда да кьууанган болмаз эди! Нек десегиз, Залийхан улуну аталарыбызны тауларына суймеклиги чексизди, аны не бла тенглешдирирге билмейме! Кесини сёзлерин эшитдирип кьояйым: «Туугьан жеримден татлы зат жокьду манга бу дуняда!» Район арадан ол барлыкь эл узакь болмаса да, кесини адамларын кьууандырыргьа асыры ашыкьгьандан, машина, ёгюз арбача, акьырын баргьанча кёрюне эди анга. Милицияны башчысы Кавказгьа кьайтыуну хапарын жайма дегенликге, Залийхан улу миллети эрттеден кюсеген кьууанчны кьалай жашырсын зулумулукьда термилген ахлуларындан, тенглеринден?!

Эркинликни, тюзлюкню, тенгликни жели юфгюре башлагьанлай, узакь жерлеге атылгьан жууукьлары Магометни тегерегине жыйылып тебирейдиле. Ол былай эсгереде: «Анамы кьарындашы Гьыжгыланы Батокьа Кьызыл Кьаядан юйюрю бла кёчюп келеди. Геграланы Хаждауут да юйдегиси бла бери, Меркеге, жыйышады: киеуюбюз эди. Дагьыда Семипалатинскийден анамы эгечи келеди. Кьыргьызстанда Наукьатдан атамы кьарындашы Хаджимуратны юйдегиси бла бизге келтиреме. Меркеде эки эгечиме да Кавказгьа жол кёл алдырама.

Сора Фрунзеге барама. Бишбек темир жол станцияда эки вагонну бийлеп кьайтама. Бир ненча кюнден а ол мен контейнерле саллыкь вагонлагьа мирзеу кьуюлуп тургьанын кёреме. Нек бузулду келишимибиз?

Ангьлатадыла: «Комендатурадан буйрукь болгьанды кёчгюнчюлени Кавказгьа жибермезге»...

Кьыргьыз темир жол станцияда контейнерлени вагонлагьа жюклерге кьоймагьанларында, башха амал тапдыкь. Мени биргеме кьайтырыкьла кеслерини хапчукларын элде автомашиналагьа жюкледиле. Кече бла Фрунзени паркында ишлерге тюшдю. Контейнерлени машиналагьа жюклеп, аланы хапчукладан, ундан, будайдан толтурдукь. Мен бир уллу контейнерге мирзеу жюклеген эдим.

Белгилиди, аталырыбызны сыйлы тауларына атланган биринчи малкърлылагъа комендантла чырмау болургъа кюрешгендиле. Нек десегиз, алыкъа халкъыбызны ызына къайтарыргъа закон чыкъмагъан эди, жер-жерли властьла уа эски жорукълагъа кёре ишлей эдиле. Ол ангылашынады. Алай бир ангылашынмагъан, чынтты патриотланы чамландыргъан зат да бар эди. Киши жеринде гыржындан тойгъанла, табыракъ ишге тохтагъанла Орта Азияда ёмюрлеге къалыргъа чакъыра эдиле тыпыр ташыбызгъа ашыкъгъанланы. Биреулен Залийхан улуна былай айтады:

– Сен Кавказгъа мыллыгынгы атханлыкъгъа, акъ будай ундан айырылып, нартюххе тирелип къаллыгъынгы билмейсе...

Нальчикге жетгенлей, ёлген хапарым Меркеге келлик эсе да, чыкъгъан жолумдан артха къайтмам! – деди Магомет Къаншауович, – Яникоюму ташын киши жерини алтынына алышмам!...

...Жашауда биринчи тюз атламны, башламчылыкъны, энчи юлгюню магъаналары къалай уллудула! Залийханланы Магомет ол затны иги ангылайды. Къзауат баргъан майданлада да, колхоз сабанлада да кишиликни, адамлыкъны чынтты ышанларын кёргюзтгенди. Энтта да ол бир уллу, тарых магъаналы ишни къолгъа алады. Сёз туугъан жерибизге теркирек къайтыуну юсюнден барады. Комендантла унамагъанлыкъгъа, Магомет тауларыбызгъа келирге сюйгенлени тегерегине жаяды. Кечекюн демей, ахлуларын, эллилерин узакъ жолгъа хазырлайды.

Шёндю мен унутумазлыкъ заманны болгъанын болгъаныча суратларгъа борчлума. Миллетим сыйырылгъан тауларына, аталарыбызны жерине къалай ашыкъгъанларын айтыр кереклиси жокъ сунама. Алай кёп заманны къоншулукъда жашагъан бу жерли халкъладан айырылыуну мудахлыгъын да жашырыргъа керекмейди. Бизни Ата журтубуздан ала къыстамагъан эдиле да! Малкърарым болжаллы жашагъан жердеги къыргъызлыла, къзахлаыла, узбеклиле, оруслула эм башха миллетлени келечилери бла бирликде, къарындашлыкъда тургъанды. Къысталып келгенибизде, бизни жылы юйлерине къойгъанланы, аууз къабынларындан юлюш этгенлени, бушуулу кюнлерибизде ариу сёзлери бла къайгъыларыбызны чачаргъа кюрешгенлени къалай унутур халкъым! Былайда Къайсынны тизгинлери эсима тюшдюле:

Къыргъызлыланы халаллыгъын унутсам,
Харам болур мен ашагъан гыржыным.
Къыргъыз халкъы, насыплы жаша, бол сау!
Ёмюрге ыразылай къалыр жаным.

Алайды да, битеу дунягъа белгили поэтибиз Къыргъызстаннга таза жюрегинден «Сау бол» айтады. Алай къзахлаыла да малкърлылагъа, къыргъызлылача, халал болгъанларын ол республикада тургъанларыгъыз иги билесиз.

Малкърлыла Минги таудан узакъда, киши жеринде да, жарыкъ бетли урунгандыла. Ол кезиуде махтаугъа тийишли жашларыбызны, къызларыбызны асламында къырал саугъалагъа кёргюзтегенликге, ала кеслерине буюрулгъан жумушланы шарайыпсыз тамамлагъандыла.

Залийханланы Магомет да къзазах аулакълада халал кёллю урун-ганды. Хауаны не кыйын кезиулеринде да этилик ишден артха турма-ганды. Ол, жылдан-жылгъа жангы чеклени ала, кьолайлы жашай эди. Болсада бар байлыкъдан да туугъан Малкъарыны ташын, топурагъын, бийик къаяларын, терен агъачларын, терк баргъан череклерин сайлагъан эди. Ол патриот сезимни тойгъан жерлеринде къалычулагъа да сингдире эди тауларыбызны айтхылыкъ адамы. Миллетни ёхтем атын бийикде жюрюте, Магомет Къаншауович ненча кере ёлюмню бетсиз кёзюне къарагъанды! Ненча айны, жылны кыйын жолну баргъанды, суйген кыралыбызны душманларын гунч эте! Батыр малкъарлы тёздю, чыдады, намысы, сыйы бла багъалы журтуна атланды, талай жылны таулулагъа аш да, суу да берген къзазах, кыргъыз халкълагъа ыспас эте...

Жетинчи башы.

ЁЧОЛМЕЗЛИК ОТ ТИРГИЗИП ТАУЛАДА

«ЁМЮРЛЮК ИЕЛЕРИНГ КЪАЙТДЫКЪ, ЯНИКОЙ!»

Ала онбеш жылдан сора тюбешдиле. Залийханланы Магомет бла аны туугъан эли Яникой бири бирин кюсеп тургъандыла аллай бир заманны. Эл кесини чынтты жашын сакълагъанды, ол къайтханлай, мында хар зат тап боллугъуна ийнанып. Магомет да кеси дунияны жарыгъын кёрген жерде зауукълу жашауну мурдорун салыргъа таукелди. Чынтты уланларынг фронтда сермешгенде, артда сау онюч жылны киши жеринде азап чеге жашагъанларында сен таркъайгъанса, Яникой! Ёз балаларынгы алларына къарай, мудах жылланы оздургъанса. Энди уа алгъыннгы иелеринг къайтдыла ёмюрден-ахыргъа сенден айырылмазгъа деп. Залийханланы Магометча адамларынг къайтдыла. Ала сени айнытыр, жашнатыр ючюн кючлерин, билимлерин, заманларын аямазларына ийнанама.

Алай бек алгъа Залийханлары юй-журт къайгъылы болдула. Сюр-гюнден къайтханыбызда, Магомет, атасыны тамата жашыча, алгъыннгы бахчаларында тохтаргъа боллукъ эди. Алай ол жерни кичи къарындашы Ахматха кюояды. Кеси уа ата къарындашы Хажидауутну бахчасында жараулу юй ишлейди. Магомет былай айтады:

– Алгъа тёрт отоулу мекам сюедик. Сабийле, туудукъла жетгенде уа, дагъыда эки отоу кюшдукъ. Аш юй, маллагъа бау, гараж да сюедик.

Энди Залийханланы тап жарашдырылгъан арбазларында жап-жангы «Ока» автомобиль сюеледи. Ол РФ-ны Правительствосуну алгъыннгы аскерчи Залийханланы Къаншауну жашы Магометге этген саугъасыды.

Юй-журт ишлеуден сора да аталаны тыпыр ташында жашау кюрар-гъа чырмау болгъан затла аз туююл эдиле. Сюр-гюнден кеси алларына къайтханланы мында, эсепге алып, иш бла жалчытыугъа эс бурмай эдиле. Ол жумуш кёчгюнчюлени кеслерини кярмашыуларына, тири-ликлерине кёре бола эди.

Залийхан улу эринмей-талмай айланады, эртгеден бери иесиз

тургъан элде жашау къурай. Кесича келгенлени, ишсиз тургъанланы тизмесин эл Советге элтеди. Ол адамла Яникойда жашагъанларына шагъатлыкъ къагъыт алады. Сора Нальчикни къурулушларыны бирине ишчиле керек болгъанын тохташдырады. Кесини къаууму бла ары барады. Яникойчуланы барысын да ишге аладыла, бригадирге Залийхан улун салып.

– Элликерим «Жашил театрны», Советлени Юйюню къурулушларында айырмалы урунадыла, – деп, ёхтемлик бла эсгереги Магомет Къаншауович ол иш къайнагъан, зауукълу заманны, – кёп жашла хунерли хуна къалаучула, юй сюртюочюле, агъач устала боладыла. Ала кючлерин, сынауларын республикабызны ара шахарын жангыртыугъа береди. Ишни башы уа мындады. Кёчгюнчюлюкде тындыргъан жумушларын киши эсепге алмагъан малкъарлылагъа энди ишчи книжкачыкла берди. Залийхан улуну къурулушчулары шахарда мажаргъан ахчаларына Яникойда юйле-журтла, башха жашау мекамла ишлейди.

Магомет Къаншауович башчылыкъ этген бригада алчыланы сатырларында жюрюгенликге, ол бийик иш хакъ алгъанлыкъгъа, анга Яникойгъа къайтыргъа тюшеди. Туугъан элинде колхоз къуралады. Яникойчула бир кирик ыразылыкъда мюлкге Байсолтанланы Юсуфну жашы Алимни атын атайдыла.

Мында битгендиле деменгили къанатла бизни ёхтемлигибизге. Ол айтхылыкъ тенгиз лётчик болады. Кесине да былай атагъандыла:

«Тауланы жашы – Балтиканы илячини». Алим фин урушда орден бла саугъаланганды. Къыркъ биринчи жылда 22-чи июнда ол Балтиканы кёгюнде гитлерчи лётчикле бла сермешгенди. Ханко, Таллин, Ладога, Кронштадт, Ленинград ючюн бардырылгъан хауа урушлада чынтты кишиликини юлгюсюн кёргюзтгенди. Ол кеси онюч, тенглери бла уа жыйырма бир душман самолётну агъызганды. Кёп кере тасхагъа барганды, жерде немецилени техникасын ууатханды, жаяу аскерлерине чабыуулдукъ этгенди. Алгъыннгы СССР-ни Баш Советини 1942 жылны 23-чю октябрьде Указына кёре, Байсолтанланы Алимге Совет Союзну Жигити деген ат аталады. Ол Къабарты-Малкъарда бу бийик саугъаны бек алгъа алганды.

Республикабызны биринчи Алтын Жулдузу къыркъ ючюнчю жылны жайында туугъан элине отпускагъа келеди. Башха элде да болады тауларыбызны ёхтемлиги. Фашистле Къабарты-Малкъаргъа салгъан улуу заранны кёргенде, ол бек жарсыгъан эди. Бир жерликлерин жигер ишлерге, душман тонагъан мюлклени теркирек аякъ юслерине салыргъа чакъыргъан эди. Болсада, къадар башха оноу этеди. Кёп бармай, биринчи Алтын Жулдузубуз Балтиканы кёгюнде, хауа сермешлени биринде батыр жанын береди.

Дагъыда бир къауум айдан сора уа халкъыбызны зордукъ бла кёз-кёрмеге къыстайдыла, аталарыбызны багъалы жерин ёксюз этип. Алай жигит халкъым бюгюлмеди, хорлатмады, бар къыйынлыкъладан да саулай чыкъды. Яникойчула да тыпыр ташларына къайтадыла. Элни жамауаты эки уллу, болжалгъа салынмазлыкъ ишни бирден къолгъа алды. Юй-журтланы ишлеу бла бирге жангы къуралгъан Байсолтанланы Алимни атын жюрютген колхозну теркирек аякъ юсюне салыргъа

оноулашдыла яниковчула. Ол заманда айтычуларыча, «коммунист-ле, комсомолчула башха колхозчулагъа юлгю кёргюзтдюле». Бюгюн мен а ол айтымны орунуна бу сёзлени жазаргъа тийишли кёрдюм: «Колхозда бардырылгъан уллу ишлени ёзеге гитлерчилени ууатхан, киши жеринде – сюргюнде чыныкыгъан, не кыйын кюн да кишилей къалгъан яниковчу жашла болдула». Аланы атлары басмада кёп жерни алып эдиле. Алай кыркъ экинчи жылны жайында повестьни баш жигити бла бирге фюрерни аскери бла уруш этген Байсолтанланы Юсюфню жашы Сафарны атын а эсгермей жарамаз. Яников, башха таулу элеча, жюзле бла саналгъан жашларын ашыргъан эди герман-совет фронтха. Аланы асламысы унутулмазлыкъ кишилик болдургъандыла. Къойчуланы Жашауну жашы Хыйса (Иосиф) жаяу аскерчиледен къуралгъан полкга башчылыкъ этгенди. Айтылып турурча жигитлик болдургъанды. Запасадагы майор Къойчу улу Хыйса кёп бийик кырал саугъала алгъанды, элни аякъ юсюне салыугъа халал кыйынын да къошханды. Жатхан жери Жаннетде болсун, жигит уланыбыз арабыздан кетгенди.

Малкъарны жангы тарыхында, сюргюнден къайтхандан сора, элле къурагъанда, Гелястанланы Махмутча, Къойчуланы Хыйсача, Залийханланы Магометча жашланы уллу кыйынлары болгъанын чертмесек, айтхылыкъ адамларыбызны махтаулу ишлери мутхуз болур эдиле!

БАРГЪАН ЖЕРИНДЕ ИШ КЪУРАЛА

Колхозну председателине алгыннгы фронтчу, адамланы ишге тизе билген, эл мюлкде сынауу болгъан Гелястанланы Зулкъайны жашы Махмутну айырадыла. Ол кесини тегерегине алгыннгы аскерчилени, жерчиликде, малчылыкъда сынаулары болгъан яниковчуланы жыяды. Аланы хар бирине энчи жумуш береди, белгиленнген планланы, социалист борчланы толууларын дайым тинтгенлей турады. Белгилисича, бар байлыкъланы да бизге жер береди. Къарыныбызны тойдургъан да, юсюбюзге кийим кийдирген да олду. Къысхасы, жашауубуз жерни халаллыгына, къызгъанчлыгына кёре къуралады. Ол а анга кёлю бла кыйын салгъанланы къуандырады, анга кереклисича къарамагъанланы уа мудах этеди. Алай онюч жылны иесиз тургъан сабанла яниковчулагъа, ёге анача, хатерсиздиле.

Бу бек магъаналы ёлюмню, сабанланы къадарын, колхозну башчысы, жигит аскерчи, сынаулу механизатор, ахшы къураучу Залийханланы Къаншауну жашы Магометге ышанады. Ушагъыбызда тарыхха кирген кюнлеге къайта, Залийхан улу былай айтады:

«Атыбыз бригадагъа саналгъанлыкыгъа, бизде жаланда эки «ДТ-54» трактордан башха техника жокъ эди. Сабан ишлени уа болжалында, тынгылы тамамларгъа керек эдик. Аланы эки смен бла ишлетибиз. Тракторла кече жер сюредице, кюндюз а урлукъ себедиле. Механизаторла белгиленнген мардадан эсе эки-юч кере кёп жумуш тамамлайдыла. Трамланы Тахир, Залийханланы Хаджимуратны жашы Магомет, Узденланы Сагит, Мызыланы Исхакъ, Геграланы Малик, Жаникаланы Мустафа башхаладан теркирек къармашадыла, этген ишлерине киши чурум тапмай. Жашланы тириликлери, техниканы уста хайырланулары

эл төгерегинде сабан ишлени агротехниканы жорукъларында тамамларгъа онг бергендиле.»

Кёз байланганда бригадир терлегенден кёлеклери аркъаларына жабышхан жашлагъа келеди. Тирлик ючюн кюрешни биринчи кезиу юн – урлукъ салыуну – жетишимли бошагъанлары бла алгъышлайды. Сора былай айтады:

– Бизге Терк боюнунда 350 гектар сюрюгю жер бергендиле. Аны терк окъуна жарашдырып, урлукъ салыргъа керекбиз. Ангылайма: бек арыгъансыз.

– Тюзсе, тамата, – деди Трамланы Тахир, – барайыкъ, ишни кьолгъа алайыкъ...

– Къачан? – деп сорду, бригадир.

– Тамбла эрттенликде сюрюп башлар ючюн бюгече ары жетерге керекбиз, – деди Тахир, – кетдик...

Механизаторланы биргелерине тебиреди Залийхан улу. Танг атаргъа «ДТ-54» тракторла колхозну Терк боюнунда жангы участогуна келдиле. Кечеги жолоучула бир аз эс табып, төгерекеге кюн кесини алтын нюрюн чачханда, тракторчула ишге киришдиле. Бир ненча сагъатдан а шофёр Байсолтанланы Юсюфну жашы Магомет жетди. Ол жангы жерде себерге урлукъ келтирди.

Озгъан кюнлени эсге сала, Залийхан улу былай айтады:

– Тахир бла Магометни огъурлу ишлерин чыртда унуталмайма. Жашла не уллу махтаугъа да тийишлидиле. Байсолтанланы Юсюпню жашы Магометни юсюнден бир-эки сёз. Бийик ёсюмлю, бёкем, иш ахлусу таулу тамата къарындашы, халкъыбызны ийнагъы, айтхылыкъ уланы Алимча, керти къуллукъ этгенди элине, миллетине. Жангы къуралгъан колхозну айнытугъа энчи юлюшюн кьошханды. Жарсыугъа, замансыз кетди дуниядан, жатхан жери Жаннет боллукъ. Элибизде жашагъанла Магометни жарыкъ сыфатын кёллеринде жюрютедиле.

Тахирни юсюнден айтырыгъым а былайды:

– Яникойда бир иш ахлусу адам бар эсе, ол Трамланы Тахирди дерге боллукъма. Мени сют-товар фермалада кьол бла тамамланган кыйын ишлени механизациялагъан къауумгъа башчыгъа саладыла. Чинг алгъа биргеме Трам улун алама. Нек десегиз, ол иш кёллю, техникадан уллу ангылауу болгъан адамды.

Сют-товар фермалада, маллагъа аш юлешиу, ийнеклени саууу, тургъан жерлерин тазалау кибик кыйын жумушланы механизмлени деменгили имбашларына салабыз. Къышлыкълада да, жайлыкълада да малчыланы жумушларын женгиллетиуно къайгъысын кёребиз. Юлгюге «Чаты Башы» деген жерде этилген ишни алайыкъ. Мында отлау иги болгъанлыкъгъа, ичер суу жокъ эди. Кьоншу жайлыкъда уа бир уллу кёзлеу зырафына агъа эди. Залийхан улу былай айтады: «Юч жюз метрге быргъыла орнатсакъ, шаудан суу бери келликди». Биреулен былай чам этди: «Ол жайлыкъны суу бери акъгъынчы, мен айгъа барып къайтырма»... Ёз кючлерине, башхаланы онгларына ийнанмаучула, башлары дайым арсарлыкъда тургъанла кюлдюле. Залийхан улуну къаууму уа сууну бир жайлыкъдан экинчи жайлыкъгъа ёткерди. Татымлы тау кырдыкдан зауукълукъ алгъан ийнекле энди суусапларын къандырадыла,

сютерине кьошадыла. Башхача айтсакъ, Залийхан улу туугъан колхозунда малчылыкъны айнытыр ючюн кючюн, билимин аямайды.

Бара-бара яникойчуланы ахшы ишлери районнга, битеу Къабарты-Малкъаргъа белгили боладыла. Алчы ийнек саууучу Уммайланы Фазикагъа СССР-ны Баш Советини Президиумуну Указы бла Социалист Урунууну Жигити деген ат аталады. Трамланы Нюра, Гыжгыланы Шахада, Газаланы Исмайыл да малчылыкъда атларын айтдыргъандыла.

Бусагъатда пенсияда тургъан, урушну да, урунууну да ветераны Залийханланы Къаншауну жашы Магомет жерчиликни айнытыугъа уллу кыйын салгъанын Яникой эсинде тутады. Аны киби колхозчуланы халал кёллю урунуулары мюлкню районда да, республикада да алчыланы сатырына чыгъаргъан эдиле. Яникойчула нартохден, будайдан, арпадан, башха мирзеулюк битимледен бай тирлик аладыла.

ЭЛЛИЛЕ

Жемишлени, кёгетлени кёпден-кёп ёсдюредиле. Яникойну тийресинде битген тирликни Къабарты-Малкъарны ара сахарында жашагъанла суююп аладыла. Нальчикни бек уллу базарында колхозну жемиш-кёгет сатхан тюкени да болуучу эди. Ол мюлкню кассасына кёп хайыр келтириучюсю да белгилиди.

Ёргеракъда белгилегенибизча, Залийхан улу сахарда хайырлы жумушун Яникойда кыйын, алай колхозгъа бек керекли ишге алышды. Туугъан элинде жангы мюлкню кьуаргъа тартдырды аны халал жюреги. Билими, усталыгъы кьайда керек болса, ары барып турду. Ол талай жылны трактор бригаданы таматасы болду. Иш кёллю, тюз ниетли, мюлк жюрютюуде, жашауда уллу ангылауу болгъан Залийхан улун жууаплы кьуулукълагъа саладыла. Магомет колхозну партия организациясыны секретарына айырылады. Ол ревизия комиссияны председатели да болады. Магомет эл Советге тамата болгъан жылларында депутатланы ара мюлкню айнытыугъа тири кьатышдырады. Къысха айтсакъ, ол баргъан жерде иш кьуралыучусун бюгюн да унутмагъандыла эллилери.

Яникойну сабанларында, бахчаларында ёсген битимле алгъыннгы Совет Союзну халкъ мюлкюню жетишимлерини кёрмючюнде белгили саугъалагъа тийишли болгъандыла, Залийханланы Къаншауну жашы Магомет а Битеусоюз кёрмючню диплому бла саугъаланады. Ол Ленинини 100-жыллыгъына чыгъарылгъан юбилей майдалны да алгъан эди.

БЕК БАГЪАЛЫ САУГЪА

... Къыш кюнлени биринде биз Яникойгъа келдик. Залийханланы Къаншауну жашы Магометни юйюн излейбиз. Бирде жумушакъ кьарны малтай, бирде уа андан кьуралгъан кёлчюклени жанлай барабыз. Бир сёз бла айтсакъ, январь ай не къышха ушамайды, не бийликни жаз башына бермейди. Бюгюн бирле, тонларын кийип, барлыкъ жерлерине ашыгъадыла. Башхала, жылы отоуда олтуруп, телевизоргъа кьарайдыла, юй жумушларын да тындыра.

Хар замандача, Залийханлада адам кѣпдю. Магомет бла Любаны туудукълары, жашчыкѣла бла кыызчыкѣла, бирери бирер иш бла жубанадыла. Кими дерслеге хазырланады, кими ыннагѣа тюш азыкѣ этерге болушады, кими телефон бла сѣлешеди... Уллу, шуѣх юйюрню таматасы Магомет сабийлеринден туугъанладан кѣууаннганын бизден жашырмайды. Аланы хар бирини юсюнден толу хапары барды, туудукълары аны ѣхтемлигидиле. Къартлыгъын, сынагъан кыйынлыкъларын унутдургъан кючдюле. Узун бойлу, жыл санындан эсе жашыракѣ, ышарыуу да бетин жарыта, огъурлу кѣк кѣзлери да кюле, былай айтады:

– Сабийлени анасы бир жаш бла тѣрт кызны аякѣ юслерине салгъанды. Аланы хар бирини толу, насыплы юйюрлери бардыла. Жашдан, кыызладан туугъанланы саны оналтыгѣа жетгенди. Туудукъладан да юч сабий жаратылгъанды. Аккылбалыкѣ болгъан балаланы ичинде бизни жарсытхан не кыыз, не жаш жокѣду. Бу дунияда андан уллу, багъалы саугѣа болурму жашауларыны ингири келген аппа бла ыннагѣа?! Туудукъларыбызны бир-бирлери биргебизге жашайдыла, дайым кѣз туурабыздадыла. Сѣз ючюн, жашыбыз Адилгерий Тырнаууз шахарда ишлейди. Аны эки сабийин да бери келтиргенбиз. Зухурагѣа 16 жыл толгъанды. Ораза айда намазгѣа межгитге жюрюгенди. Солтан андан кичиди, сегизинчи классда окѣуйду. Ол да шериятны жорукъларындан чыкѣмазгѣа итинеди. Оразасына, намазына бек сакѣды. Эрттенликде, юсюн-башын тазалап, школгѣа кетеди. Кюндюз сагѣат бирде-экиде окѣуудан кѣайтады. Абидез алып, намаз этеди, кѣумгъансыз эшикге чыкѣмайды. Хар эки кюнден жууунады, тазаланады межгитге барырдан алгѣа.

Бери, Бизни Жаратханны юйуне – межгитге, келгенлени ичинде Солтанчыкѣдан гитче сабий барды деп билмейме. Кесинден иги да таматалагѣа кѣошулуп, алай тамамлайды уллу Аллахны алында сыйлы борчун. Мындан алда манга былай билдиргенди: «Алгъын, кече эшикге чыкѣсам, ызымдан биреулен болгъанча кѣрюнюп, кѣоркѣуучу эдим. Межгитге жюрюгенли бери уа не кѣарынгыда да кѣоркѣмайма...»

Энди школда арабча окѣургѣа сюйгенлеге курс ачылгъанды. Солтанчыкѣ анда тукѣумун, атын, мени атымы да жазаргѣа юйреннгенди. Хар иги зат да аздан башланады. Туудугѣуму тамблагѣа элтген жолу ачыкѣды, жарыкѣды. Дин ахлуланы сатырларындады ол. Манга былай айтырыкѣла да болурла: «Жашынгдан туугъан сабийчиклени асыры бек махтайса». Угѣай, кѣуру бизни сабийлени, туудукъланы юслеринден бармайды сѣз. Мени былай айтырыгѣым келеди: «Аппала, ыннала, атала, анала жашчыкѣланы, кыызчыкѣланы жюреклерине, эслерине ислам динибизни ниетлерин ала школгѣа барып башлагъанда сингдиррге борчлудула. Бу магъаналы иште кѣургѣакѣ сѣзден, узун ушакѣладан эсе таматаланы энчи юлгюлерини хайыры уллуду.»

Дагѣыда мени сѣз нѣгерим былай жарсыйды: «Совет властѣны биринчи жылларында таулу жашчыкѣланы асламысы медиреседе окѣугъандыла, араб тилде жазаргѣа юйреннгендиле. Алай коммунист партияны, комсомолну ниетлерине бериллип, аланы кѣбюсю шериятны жорукъларында турмагъандыла. Сексенни-токѣсанны агѣызгъанла, уллу Аллахны жолуна кѣайтмай, оразалары-намазлары болмай, ѣллоклерини, кѣабыр

азабыны юсюнден сагъыш этмегенлерине не айтырыкъса?! Кёплерегиз билесиз: «Ислам диннге адамны кюч бла къайтарыргъа жарамайды. Алай Сыйлы Аллахны, аны келечиси Мухаммат фыйгъамбарны, Аллахны саламы анга болсун, ниетлерин а миллетге ангылатыргъа уа борчлубуз».

Ол жаны бла Магомет акъсакъл махтаугъа да, ыспасха да тийишлиди. Башда сагъынылгъаныча, яникойчу жаш фашистле бла ачы къазауатдан хорлам бла къайытханындан берисинде бизни Жаратханны аллында сыйлы борчун алжаусуз толтуруп келеди. Юй бийчеси Хапаланы Бекмурзаны кызы Люба да, динни жорукъларында ётгереди жашауун, эрине билеклик эте, аны чигинжиси болгъанлай. Ала бири бирине ышанадыла. Ниетлери да бирди: бир жанны да жюрегин аурутмазгъа, къолдан келген къадарында, адамлагъа болушургъа, эс тапдырыргъа. Эр бла къатын бир бирлерин сёзсюз ангылайдыла. Анга жаланда бир юлгю.

Айтханыбызча, Магометни биринчи сабийи Хусей анасы бла Къазахстанда къалады. Анга эрини жарсыгъанын биледи Люба. Магометте да сормай, Хусейни бери, Яникойгъа, чакъыртады ол. Эсде болмай тургъанлай, жашыны келиую атаны сейирсиндиреди, асыры къууангандан, ол кесин кёкде сунады. Хусейни Люба чакъыртханын билгенде уа, къууанчына къууанч къошулады. Магомет юй бийчесине былай айтады:

– Унутулмазлыкъ иш этдинг, Бекмурза кызы. Мен а жашны чакъырыргъа базынмай тура эдим, анга тансыкъдан ёле.

– Хусейни анасы бла мени арамда бир тюрлю иш болмагъанды, – деди Люба, – биринчи жашынг бирси сабийлеринги танысын деп чакъыртханама. Ала бир атаны балаларыча жашаргъа керекдиле.

Хусей къатын келтиргенде уа, Магомет, юй бийчеси, сабийлерини барысы да биригип, башха анадан туугъан къарындашларыны тоюн жарыкъ ётдюрдюле.

...Биз уллу Хорламны 60-жыллыгъын байрамладыкъ. Совет Союзгъа гитлерчи Германияны ууатыргъа къаллай кючле, онгла себеплик этгенини юсюнден айтылып, жазылып ючюн къалмагъанды. «Мен не аскер башчы, неда тарыхчы туююлме, – дейди жашлыгъында жети классдан ары окъургъа онгу болмагъан, жашаууну сексен ючюнчю жылына кирген Магомет акъсакъл, – алай фашизмни хорларгъа болушхан деменгили кючлени тизмесине къошарыгъым барды. Бек алгъа бизни аталарыбыз, аналарыбыз къыралыбызны ёз жаныбызныча сюерге, аны сейирлери ючюн ёлюмден артха турмазгъа юйретгендиле. Кыйынлыкълагъа чыдаргъа, миллетибизни деберин, намысын бийикде сакъларгъа юйретгендиле.

Фронт бла тылны бирлиги уа! Сууукъ окопада, терен къар басхан уруш майданлада огъурлу тиширыула жиберген тонла, жюнден эшилген кёлекле, къол къапла, бёркле бизни жылытхандыла, жерибизни душманларын хорларгъа кюч-къарыу бергендиле. Элледе тургъанла колхоз, совхоз сабанлада, мал фермалада, бел бюкмей, тынчлыкъны унутуп, – алай уруннгандыла, фронтчуланы аш-азыкъ бла толу жалчытып...»

– Биз, жыйырма биринчи ёмюрде жашагъанла, патриотланы жаныгъы тёлюлерин ёсдюрейик, – дейди Магомет Къаншауович, – шёндю-

гю жашла, аппаларыча, аталарыча кьорууларгъа керекдиле суйген Россиябызны. Ол жаны бла мен туудукъларыма бек ыразыма. Бизни Адилгерийни жашы Аслан, Аминат кызыбызны жашы Байрамукъланы Арсен Новосибирск шахарда аскер усталыккълагъа юйретген институт-да окъуйдула. Хусейни жашы Залим, Сакинатны жашлары Мурат бла Рустам Шебзуховла да кеслерини къадарларын Россейни Сауутланган Кючлери бла байламлы этгендиле. Эл мюлк академияны бошагъан Муратха лейтенант чын берилгенди.

Алгъыннгы батыр фронтчу сабийлерин, туудукъларын кеси кыйыналары бла жашарларына, тюрлю-тюрлю иш усталыкъланы алырларына себеплик этеди. Хусей, Фатимат, Адилгерий, Сакинат, Аминат эм Марина бирер жерде жарыкь бетли урунадыла. Залийханланы ючюнчю тёлюсю да жашауда, урунууда тенглерине оздурмайды.

Болсада бюгюн Яникойда адамланы иш бла жалчыталмайдыла. Алгъын, Совет Союзну заманында, аты битеу республикагъа айтылгъан Байсолтанланы Алим атлы мюлк энди жылдан-жылгъа тууарыла барады. Алгъаракъда бай тирлик бериучю сабанланы ючден бири да сюрюлмейди бюгюнлюкде. Кёп жерлени чырпы, ханс басханды. Табийгъат байлыкъланы хайырланьыргъа техника да жетишмейди. Ол затла элин-жерин чексиз суйген Залийханланы Магомет акъсакъланы жарсытадыла. Ол былай айтады яникойчулагъа: «Жерибизден уллу байлыгыбыз, сыйлы затыбыз жокъду. Аны тап хайырлана билейик. Элни жаш тёлюсюн сабанлада, малчы фермалада ишлерге кёллендирейик...»

Кёпню кёрген, кёпню ангылагъан Магомет Къаншаович жашау тюзеллигине ийнаналды. Къыралда тюрлениуле бла байламлы иесизлик, жууапсызлыкь кибик ниетибизге, жоругъубузгъа келишмеген затлагъа иш ахлусу жерлешлери чыдап турмазлыкъларын биледи ол.

Не сууукь кышны да болады ахыры, хорлау жаз башына ётюп. Не кыйын жол да тауусулады, жолоучуну ахшы муратына жетдирип, къууанча бёлеп!..

КИШИЛИКНИ, ШУЁХЛУКЪНУ ЖОЛЛАРЫ БЛА

(Ахыр сезню орунуна)

Андан бери алтмыш беш жыл озса да, тауларыбызны батыр уланы Залийханланы Къаншауну жашы Магометни къыркь ючюнчю жылны биринчи кюнлеринде этген жигитлиги бу жерли къазакъланы эслеринде турады. 2001 жылда Волгоград шахарда Чернышковский район ара музейни директору Михаил Луночкини «Цимлянская сторона» деген уллу китабы чыкьгъанды. Анда Залийханланы Магометни сураты эм анга жораланган очерк да бардыла. Залийхан улу кесини тасхачылары бла ол сууукь кече Волганы жагъасында махтаулу ишлерини юслеринден бу повестьни башха кесегинде окъудугъуз.

Мындан бир ненча жыл алгъын, «Цимлянская сторона» деген китап чыкьгъынчы, Яникойну администрациясына Волгоград областьдан быллай къагъыт келеди: «Администрацияны хурметли таматасы! Черныш-

ковский къзакъ халкъ музейни ишчилери сизден болушлукъ излейдиле. Сиз элли, алгъыннгы 112-чи Башкир атлы дивизияны аскерчиси, Залийханланы Къаншауну жашы Магомет къыркъ ючюнчю жылны январында Чернышковскийни фашистледен азатлагъанланы санында болгъанды. Ол бюгюнлюкде саумуду неда жууукъ адамларындан кими барды? Ол соруулагъа жууап сакълайбыз. Волгоград областъны Чернышковский къзакъ халкъ музейини ишчилери...»

Чернышковский халкъ музейни сорууларына тынгылы жууап къайтарды Магомет Къаншауович. Ызы бла ала алгъыннгы тасхачыны къонакъгъа чакъырдыла. 2002 жылны май айыны алтынчы кюнюнде Яникойну орта школуну арбазында митинг болады. Анда устазла, окъуучула да селешедиле. Ала узакъ жолгъа чыкъгъан Залийханланы Магометни эм аны биргесине тебирегенлени къууанч халда ашырадыла. Большая Мартыновкада, Чернышковскийде, Волгоградда бизни келечилерибизге тубериклеге Нальчикде басмаланган китапла, башха эсде къаллыкъ саугъала да жибередиле яникойчула. Чегем районну администрациясы, республикабызны Культура министерствосу да къыйырда къалмадыла ол огъурлу ишден. Сексенни аудургъан Магомет Къаншауовични биргесине сегиз адам атландыла. Ол санда Нальчикни алтынчы номерли школунда туризмни, альпинизмни эм краеведенияны «Азимут» клубуну таматасы Этчеланы Хажимурат, милицияны полковниги Бечелланы Магомет, тележурналистле Ботталаны Мухтар, Холамханланы Хасан, Магомет Къаншауовични жашы Адилгерий, киеую Шебзухов Хасан да бар эдиле. Яникойну орта школуну директору Хажиланы Сюлеменини жашы Хасан «Газель» автомобильни сау тёрт суткагъа къурлай бергенин да чертирге тийишлиди.

Билесиз, Волгоградха жол Ростов областъны юсю бла барады. Алайды да, Залийхан улу 42-чи жылны жайында уруш этген Большая Мартыновкагъа къайтмай къалай къалыр эди?! Бу элде аны тамата къарындашы Хайнютдюн, кёп аскерчи тенглери асыралгъандыла. Ала жатхан жерге баш уругъа къаст этгенди Залийхан улу.

Жол узакъ болгъаны себепли, бизни делегация Большая Мартыновкагъа кечени белинде жетеди. Алай алгъадан билдирилгени себепли, районну администрациясыны таматасы, милицияны начальниги, аскер комиссары къонакъланы сакълап тургъандыла, алагъа жарыкъ тубегендиле.

– Не сыйлы къонакъгъа да андан иги къарап кёрмегенме, – дейди Магомет Къаншауович, – бек ыразы этдиле. Дагъыда бир сейирлик иш болду. Бизни намысыбызгъа тогъузунчу майда этиллик байрамларын бир кюн алгъа башладыла. Машинала элlege айланып, терк окъуна сексенден аслам алгъыннгы фронтчуну жыйдыла. Алай, жарсыугъа, бу район ара ючюн фашистле бла сермешген жангыз бир сакъат киши чыкъды аллай бир адамны ичинде. Кёпле уруш жараларындан ёлгенлерин билесиз. Сора районну оноучулары биргезиге биз фашистле бла къазауат этген жерлеге бардыла. Алай кёп зат тюрленгенди алтмыш жылны ичинде! Сёз ючюн, алгъын Сал черекни тийресинде анда-мында бир терекчик бар эди, энди уа тегерекде къалын агъач ёсгенди.

Бу жерни иелери, бизни 170 километрге ашырып, къоншу Волго-

град областны чегине жетдирди. Алайда жангыдан сыйладыла, бир бирден, къарындашлача, жылы айырылдыкъ.

Чернышковский район арада да бизникилеге жарыкъ тюбегендиле. Бу жерли оноучула, музейни ишчилери алгъын Магомет уруш бардыргъан жерлеге элтдиле делегацияны.

«Къыркъ ючюнчю жылны январь айыны биринчи кюнлеринде биз алгъан аэродромну орунунда бийик жашау журтла сюеледиле, – дейди алгъыннгы фронтчу, – ызы бла халкъ музейге бардыкъ. Анда къабыргъада тагъылгъан суратымы, атлы аскерчини жамычысы, башлыгы, бёркю, чепкени тургъанларын да кёрдюм. Бу жерли къазақъланы адетлерине кёре, толу аякыны, къылычны юсюне салып, аллыма келтирдиле. Саутну эки жанындан къолларым бла тутуп, стаканда болгъанны ичме жибердим: къонакъбайланы адетлерин бузаргъа жарамайды да...»

Жолоучулукъну тёртюнчю кюннде Залийхан улуну къаууму Волгоград шахарда да болду. Алай, бери кечигип келгенлери себепли, керекли адамланы жерлеринде тапмадыла. Болсада бу жолоучулукъдан делегация къууанып къайтханды. Тележурналистле Ботталаны Мухтар бла Холаманланы Хасан эки сагъат бла жарымны баргъан бериу хазырлагъандыла. Ол телевидение бла саулай кёргюзтюлгенди. Бу бериу, кишиликни, шүёхлукъну шагъатыча, телестудияны фондунда сакъланады. Къысхасы, Залийханланы Къаншауну жашы Магометни 1942–1943 жыллада Донну, Волганы жагъаларында этген жигитлиги адамланы эслеринде турады. Батырланы махтаулу ишлерине къартлыкъ да, ёлмю да жокъду!

Ёргеракъда айтылгъаныча, батыр уланыбызны биргесине айланганла Большая Мартыновкада эм Чернышковскийде алагъа тюбегенлеге саугъала бергендиле. Къонакъбайла да бизден баргъанланы къурлай ашырмагъандыла. Залийхан улуну жолоучулукъгъа атландыргъан Яникойну администрациясыны башчысы Газаланы Залимге эм школну директору Хажиланы Хасаннга ыспас этерге борчлубуз.

* * *

...Гвардияны подполковниги Аубекир Талхатович Хатукаев 115-чи атлы аскер дивизияны штабында къуллукъ этгенди. 297 атлы аскер полкнуну командири да болгъанды, ол артда 51-чи Аскерни тасхачыла бёлюмюнде ишлегенди. Алайды да, бизни фронтчу жашларыбызны махтаулу ишлери анга белгили эдиле. А.Т.Хатукаев 1985 жылда кесини «Славой овсянные» деген китабын басмалагъанды. Анда Магометге аталгъан очерк барды. Ол быллай баш бла берилгенди: «Тасхачы Залийханланы Къаншауну жашы Магомет». Яникойчу жигит уланны юсюнден журналист Ностуланы Магомет да жазгъанды. Аны «Тасхачы» деген очерки «Боевая слава Кабардино-Балкарии» деген жыйымдыкыны 1965 жылда чыкыгъан китабында басмаланганды. Дагъыда кёп журналистле жазгъандыла Магомет Къаншауовични аскерде жигитлик ишлерини юслеринден.

«Жашау, урушча, къыйынды», – дегенди Къулий Къайсын. Таулу фронтчуланы аскерден сора къадарлары къыйын болгъанды. Тюзлюк, тенглик, эркинлик, жалынчакъсызлыкъ ючюн гитлерчиле бла ачы къаза-

уат этген малкъарлы жашлагъа сюрюнде, энчи комендатураны эсебинде туругъа, ыспассызлыкъ сынаргъа тюшгенди. Алай Гитлерни аскер машинасын ууатыргъа къолларындан келген, чыдамлыкъгъа, къатылыкъгъа, бёкемликге, кишиликегъа къаяладан юйренген таулу жашла бар палахладан да къутулдула. Туугъан тауларыбызда жангы жашауну къуаргъа кючлери жетди иш кёллю адамларыбызны.

Залийханланы Магомет да аталаны жеринде аякъ тиреди. Алгъыннгы батыр тасхачы, энди сабийлерини, туудукъларыны насыплы къадарларына ыразылыгъын билдире, былай хапарлайды:

– Биз жаннган отну ичи бла Кавказдан Берлиннге дери баргъанбыз. Туудукъларымы жарыкъ ышарыулары кёрген къыйынлыкъларымы унуттурадыла манга. Биз, къыркъынчы жылланы фронтчулары, ызыбыздан келгенлеге тюз жолну кёргозтюрге керекбиз. Кесими тёлюмню атындан айтама: «Биз миллетибизни жангы тёлюлерин аталарыбызны махтаулу жолларына салайыкъ».

Ата-бабаларыбыз Малкъарда энчи аскер тутмагъандыла. Алай малыбызгъа, жерибизге сугъанакълыкъ этерге кюрешгенлени жолларын кесип болгъандыла бизден алгъа жашагъанла. Мамыр, бир кишиге хатасы тиймеген сюрюучюле, сабанчыла керек кюнде, къолларына сауут алып, душман бла къазауатха киргендиле. Алгъыннгы жигит таулула, поэт айтханча, кюндюз жау бла уруш этип, кечегиде сабанларын сюргендиле. Эски тау элдеде сюелген къоруулануы къалала халкъыбызны узун, махтаулу тарыхында, тауларыбызны уланлары миллетибизни сейирлерин къорууларгъа хазырлыкъларын кёргозтедиле. Юйюн, элин, халкъын жаудан сакълагъандан сыйлы иш болмагъанды малкъарлы жашлагъа. Аллайлагъа этилгендиле ол биз сюйюп тынгылаучу эски, Малкъарны тарыхы бла къаты байламлы, жарыкъ жырла.

Яникойчу батыр улан Байсолтанланы Алимге да этилгенди жыр. Аны сёзлерин Боташланы Исса жазгъанды, макъамын жарашдыргъан да, жырлагъан да Отарланы Омар этеди. «Алимни жыры» айтылгъанда, жюрегинг кётюрюледи, жигит уланыбыз бла ёхтемленесе, туугъан жерибизни бекден-бек сюесе...

Залийханланы Къаншауну жашы Магометге алыкъа жыр этилмегенди. Алай ол аллай намысха, хурметге тийишли болгъанын а бу чыгъарманы окъугъанла ангыларыкъ сунама. Белгилисича, Ата журтубузну бойсундурургъа келген малгъунланы жолларын тыяргъа баргъан Залийханланы Магометни «саугъа», «махтау» деген затла эсинде да болмагъандыла. Ол угъай, батыр жашыбызны бу къанлы сермешде жоюллугъуну юсюнден да ойларгъа заманы жокъ эди. Туугъан жерибизни сакъ къалауурларыны иши алайды. Махтаулу саугъаны уа халкъ, Туугъан журтубуз береди хар патриотха...

ИЙМАНЛЫ КАВКАЗЫБЫЗ

Назму бла жазылган эссе

*«Камень нуждается в сердце
и душе человека».*

Антуан де Сент-Экзюпери.

1

Жигит кёзден алларына
Къарап, элге айтыла,
Кавказны – ийманларына
Тенг этдиле атала...

Адамындан эсе ташы
Кёп Кавказда таулула,
Ташына къор болуп, жашау
Къурдула – атауулла.

Таулу адамы Кавказны
Бал къалачныча кёрдю,
Ол излесе, хар къайсыбыз
Баргъан жолун да бёлдю.

Батхан кюн – жангыдан чыгъа,
Къачхан шаудан да къайта,
Къатыранбет къарылгъачым
Жайны жырларын айта,

Алай саркъгъандыла суула:
Кюн тие, жауун жауа,
Бирде халкъ – арпа сууура,
Бирде – бетин тер жууа.

Тарых – туююл ётюрюкчю:
Не зат кёрмеди Кавказ!
Минг тогуз жооз кыркъ төрпюнчю
Жылдагъыча уа – болмаз!

Кетген эди мындан, кёчюп,
Таулу мартда, эрттелеп:

«Кесим ёлмейим!» дер ючюн
«Кавказ ёлмесин!» деген.

Къыркъ төрпюнчю жыл айтханча
Ахыргъы жырын къанкъаз,
Чучхурлары къан къусханча
Кёрюннген эди Кавказ.

Жауларыбыз – ташны жанын
Чыгъарып, таш этгенле,
Аманы игисин жанып,
Бетлерин тас этгенле.

Таш туююл эди жауубуз,
Ташны таш этгенди жау.
Анга къажау – жашауубуз,
Жюреклерибиз – къажау.

Назылы тик ёрлериме
Не магъана бар сёзде?
Кёзюм бла кёргеними
Жаным бла да сездим.

Социализмни балын
Уугъа къатышдыргъанла –
Ёз адамын ёге бала
Этип, ажашдыргъанла,

Мурса ниетлерин таша
Биширдиле ассыла:
Къарындашы – къарындашны
Бар умутун асдыра.

Аллай адет а Кавказда
Болмагъанды ёмюрде.
Ол адетни аязында
Жангы жашау келтирди.

Кавказымы къаранчхасын
Окъяна кѣтюрдюле –
Чюйкекъянат къарылгъачла,
Акъдѣрден кѣгюрчюнле.

Къарылгъачла – почтачыла,
Кѣгюрчюнле да – алай.
Бизни кюйдюрген ачыула
Алагъа да – ачыула.

Ол кюнледе тагы суула,
Шауданла да тындыла,
Ала эсибизге, улан –
Сѣзюнеча, табыла...

Жашауда кѣпдюле дерсле.
Арсар болмаз бирибиз,
Ташыбызгъа керек эсе
Жаныбыз, жюрегибиз!

2

Жигит кѣзден алларына
Къарап, элге айтыла,
Кавказы – ийманларына
Тенг этдиле атала...

Онюч жылны ачы ханты
Элли жылдан да – татып,
Энтта жокъду тынчлыкъ халкъда,
Жашауда жокъду татыу.

Сюрюу-жыйын кѣгюрчюнле,
Акъ булутланы урлай,
Бизни бла кѣчгюнчюле,
Сѣзсюз, болгъан болурла.

Анга не сѣз – элли жылдан
Сора да, ол кюн кибик,
Таймай турадыла жокълап,
Танг атхан сайын келип.

Балсыйдыла элчилерим,
Къурсала, жарый аууш,
Къарылгъачла жаз чилледе
Жатмам тюбюнде къонуш...

Жашауда кѣпдюле дерсле.
Арсар болмаз бирибиз,

Ташыбызгъа керек эсе
Жаныбыз, жюрегибиз!

3

Жигит кѣзден алларына
Къарап, элге айтыла,
Кавказы – ийманларына
Тенг этдиле атала...

Жумуртха агъыча – тангым
Жаз татыулу бу кышда.
Абдез алгъанда, тамакны
Чайкъагъан суу тауушлай –

Хауаны, сызгъыртып, кесген
Кѣгюрчюнле тауушу.
Заман – бир туурамы эсни, –
Ичер сууун тауусхан

Шам суратын кѣргюзтдюле
Хычыуун сабийликни
Боз, кимит, акъ кѣгюрчюнле,
Шуукыртлатып бийикни.

Келди элия, жерленип,
Билир ючюн халымы,
Ол жарылгъан жюрегиме
Шуукырт таууш хаудан.

Оймадыла юйчюгюю
Ашдан эсирген жаула,
Агъѣшюн кѣгюрчюнюмде
Ышыгъын табып жаным.

Санамай хаух келгинчиге,
Къама да табып кынын,
Мамырлыкъны кѣгюрчюнню
Баш этди мамырлыкъны.

Пикассодан – бери, манга
Мамыр ниет келтирген
Кѣгюрчюнле сабанлагъа
Сабанчыла элтдиле.

Суратны ишледи эсли
Къарасакъал Пикассо.
Аны санга жорай эсе,
Жаным, иесине сор.

Къадарны кесе жаягы
Къардан да бек агъарды,
Холам чучхур – жиямукъну,
Тауну тешип, акъгъаны.

Чалгычы, бир чыбыкъ чыгып,
Таянганча солургъа, –
Тазия Дуппур, ачыгъын
Билмей, къапды саулугъун;

Торлан, сютча ийис – къалай
Татлы этеди жайны.

Окъуф Чалычу, акъкъалай
Бет алды, кетип жаны.

Акъ булут да кёкде къатып
Къалгъанча болду, кенгде –
Дууагъа сюелген къартлай,
Къуру элни кёргенде.

Акъ Къая, тюрлю къызарып,
Къая туйюл – тиш кириу,
Къуругъан Холамгъа къарап,
Айта къалды зикирин.

«Ташха да адамны жаны,
Жюрек жылыуу керек!»,
Ачудан гур отлай жана,
Айтханды Экзюпери.

Сезгенди ол чучхур-жиляу
Сокъурлагъан ташланы, –
Ала, чексизден фажия,
Жарылдыла, тарсланып.

Онюч жыл чалгы чапыракъ
Зынгырмадады мында,
Халкъны терслеп, дау чыгъарып,
Эл иесиз къалгъанда.

Таулуну жанын агъёшюн
Кёгюрчюн тутду кёкде,
Къанатлы, тюн эте тюшон,
Биргебизге да кёчдю.

Холам! Холам! – Огъарысы,
Тёбени да меники,
Къышха къалгъан алысыны,
Тёбеси да меники;

Булут акълыгъы бар сенде,
Титилген жюн акълыгъы.
Сен – акъ булутну кесинден,
Сенден – мени акъылым...

Сокъур алмасы да мени,
Ырхы ызы, сызгъасы,
Сыйлагъанма кёкеменин,
Элисин, акъылсызын...

Жашауда кёпдюле дерсле.
Арсар болмаз бирибиз,
Ташыбызгъа керек эсе
Жаныбыз, жюрегибиз!

4

Жигит кёзден алларына
Къарап, элге айтыла,
Кавказны – ийманларына
Тенг этдиле атала...

Илипин ауазы – тунукъ
Азияны, кюню – саз.
Биз анда кёргенбиз мамукъ
Ёсдюрюп таулу Кавказ.

Къаргъа булутну акълыгъын
Тенг эте эдик да биз,
Анда уа акъ мамукълагъа
Къарап къалды кюнюбюз.

Азияны узакълыгъын
Уюта мамукъ иште,
Ырпыс сютню да акълыгъын
Мамукъгъа тенгleshдирдик.

Кючлю айранны, сютню да,
Ишин эталгъан табар.
Кюнюм сабанын сюреди,
Жашау кенгди, кёллом – тар.

Кёллом такъырды дерге да
Энди айыпды манга...
Насыпха, сауду юйдеги,
Сабийле да – ийманлы.

Сабийни башын сылагъан
Кюнню туйюлме кёрген:

Жаш заманында сыннганынг
Мухурланыр ёмюрге.

Кёрлюгюмю кёргюнчюннге
Кетерик тюйюл эсем,
Бирлик кёллю кёгюрчюнле,
Сизге кьор болсун эсим.

Къышыбыз жылыды быйыл,
Юй башлада жокъду кьар.
Бюгюнюм, кьарангы болма,
Бегинир энтта Малкьар.

Туурада бола келгенни
Танг аласы бууакъды.
Жашаууму юзюлгени
Жолсуз жолда боллукъду.

Жел букьулатады жолну
Къышны къыш ортасында.
Ичер сууум, шо бир чолпу
Эсе да, – кьалсын мында;

Кьалсын ызымдагылагаъа,
Кёгюрчюн ауазынлай,
Жол ачылып таулулагаъа,
Юлюшлерин алсынла.

Жашларымы, кёкден кьарап,
Юзмегенлей амалны,
Аллахым, жазларын кьырау
Этме да, эт алмалы.

Терек аума кенг жайылсын
Бу рахатсыз дуняда.
Акъылым тюйюл жыйымсыз,
Кериди бош дауладан...

Жашауда кёпдюле дерсле.
Арсар болмаз бирибиз,
Ташыбызгъа керек эсе
Жаныбыз, жүрегибиз!

5

Жигит кёзден алларына
Къарап, элге айтыла,
Кавказны – ийманларына
Тенг этдиле атала...

Тюшер кюн жер этегине.
Зыгыт – кирир кючюне.
Кьорай барадыла тенгле,
Кёбю – менден кичилей.

Халжар башын кёгюрчюнле
Алдырдыла гьур-гьургъа.
Кетгенлени ичлерине
Заманды кьошулургъа.

Тойгъанбыз кёмюрден, кюлден.
Театр болду терслик.
Менден жашла кетген кюнде,
Айыпмыды да кетсем.

Театр – оюнду, жашау
Ойнап кюрешмейди кёп:
Сюйсе – кьол узатыр жашха,
Сюйсе – кьартха салыр кеп.

Жолсузлукъда аудурмала
Айта турмаз, жомакълай:
Алгъа ол – айлыкъ турмалай,
Артда – жолунгу кьармай.

Сериуюн излеп кырдыкга,
Аууз ачды кыбыдын,
Тилейме: Сен кьартлыгъымы
Кери этме акъылдан.

Берме, Аллах, сен жарымлыкъ,
Ачыкълыгъымы сакъла!
Айып тюйюлдю жарлылыкъ,
Айып эт Сен фасыкьгъа...

Жашауда кёпдюле дерсле.
Арсар болмаз бирибиз,
Ташыбызгъа керек эсе
Жаныбыз, жүрегибиз!

6

Жигит кёзден алларына
Къарап, элге айтыла,
Кавказны – ийманларына
Тенг этдиле атала...

Жел оюну – элен чархла.
Кьушла зауугъу – бийик.

Биреуню аллына чапхан
Кесин этмейди бетлик...

Ол айыпдан да сакъла Сен,
Табийгъатныча, сакъла!
Сен эссизни жыйдыр эсин,
Эссизлигин да акълап.

Арт кюнюмде акъ кёгюрчюн
Манга да бир жанласын:
Элим къалмасын кёпюрсюз,
Жан кетмесин ажалсыз.

Кёгюрчюнле, къарылгъачла –
Нёгерлерим, тенглерим.
Эсли болуп, элли жашла
Жарытсынла эллерин!

Эл таяныр эллисине.
Биреу айтханды эртте:
«Огъурлу кёзге илинсенг,
Санга да бир зат жетер»

Терек да аумаз ажымсыз.
Айтама кёргеними:
Жулдуз кюйдю кёкде, жангыз
Учаргъа керилгенлей.

Кёзге кёрюнеме деп да
Учуз этме кесинги.
Махтау, окъча, терк кетеди,
Жолу да тынч кесилип.

Жылыды да быйылгъы къыш,
Кёгюрчюн келди эсе,
Агъы болсун бизге алгъыш,
Акъ муратха жол берсин!

Бир къанатлыгъа да: «Угъай!»
Демейбиз – келсин, къонсун!
Джамилячыгъымы суугъа
Къоркъмай бармагъа къойсун!

Жазыума тюбегинчи,
Къызымы сау кёрейим!
Кетсем, – мен къайтып келгинчи,
Бузсуз бола кюнлери!

Татыран да барды, бал да.
Кече да бар, кюн да бар.

Айгюл, Эвалай, Абай да,
Ёссюнле, насып таба!

Энди жолум тармы, кенгми? –
Къыйынды бюгюн айтхан.
Марина, Мариса, Келин –
Аманат бол Аллаха!

Акъ Сууну агъымы туура
Кибик, туурады ёлюм.
Расул! Марат! – да сиз тура,
Жарты туююлдю кёлюм.

Мени насыбымды Дия,
Иймаша – манга ийман.
Сёзюм, жанымча, кертиди,
Расул, сен анга ийнан!

Анагъызгъа болугъуз сакъ –
Ол Къуранда да барды.
Узун болсун неда узакъ –
Жол ахыры – мазарды...

Жашауда кёпдюле дерсле.
Арсар болмаз бирибиз,
Ташыбызгъа керек эсе
Жаныбыз, жюрегибиз!

7

Жигит кёзден алларына
Къарап, элге айтыла,
Кавказны – ийманларына
Тенг этдиле атала...

Кёзню кёз къарасы кибик, –
Кёрюнюшю, кёрюмю,
Жерими – ариуду, бийик,
Ышаргъаны, кюлгени.

Аллахха шукур! Эрттеним –
Тынч элими кюзгюсю.
Мында таш жаркъа да – тиним,
Дарман а – тукъузгюсю.

Бармыса кюнюмю билген,
Къайсынг болсанг да – бир сор:
Кёгюрчюнденди да ийген
Мамыр къууум Пикассо?

Бар мени да бир жумушум,
Акъ булутчукъча, бирчик:

Таулу хар иште – жууушулу,
Шуёхлукьда – биринчи;

Аны бил да къатылыгъын,
Тутуп аны бийикде,
Элт, Акъдёрден, къанатынгда
Келишиуню, бирликни.

Элт бизге ишек болгъаннга,
Акъдёрден, акълыкъны элт:
Бизге неден да багъалы –
Таулукъ, намыс, адет.

Хыйла, фитнес да – узакъда,
Талатмадыкъ даулагъа.
Энди бир бирине сакълыкъ
Бек керекди таулукъа.

Табийгъат бла кюн кибик
Биз сюейик бир бирни.
Таулу тыйюлдю кюнтиймез,
Жол сыйдамдан эсирген.

Къоншу, тийребиз да – киндик
Болду заманда бизге.
Сют бла ырдаун кибик,
Жарашып жашай бирге.

Кёгюрчюн, кесинг тергечи,
Бар бир аманатыбыз:
Биз къоншуну кётюргенча,
Кётюрюлсюн атыбыз...

Жашауда кёпдюле дерсле.
Арсар болмаз бирибиз,
Ташыбызыгъа керек эсе
Жаныбыз, жюрегибиз!

8

Жигит кёзден алларына
Къарап, элге айтыла,
Кавказны – ийманларына
Тенг этдиле атала...

Айыплыды азатлыгъын
Сатып, къуллукъ талашхан,
Тутуй къушлай, ёз атларын
Айтдыргъанла ныгъышда..

Сакъланыр эсе деп акълыкъ,
Кесин тутмады артха
Жерни жюзюне мамырлыкъ
Келтирир ючюн атам.

Юйюрю уа, – тюлюкю чачхан
Тауукъ орунлай болуп,
Халалыны къудас чачы –
Къырпакъ ургъанлай болуп...

Жаз, турмай къышдан иймене,
Жерге жауун тамдырды.
Не эталгъанма да мен а –
Андан къыркъ жыл тамата.

Власть этгенде къылыгъын,
Келтирдинг бизге къарыу,
Акъ кёгюрчюн, – къар акълыгъын,
Жан акълыгъын Малкъарны.

Къыбыдын Азиягъа да
Салкъын аяз келтирдинг:
Эсирген да аязгъанды,
Кючюбюзню кёргенде,

Ай жарыкъны къаратханды,
Талада къазан асып,
Къыргъызгъа да танытханды
Айраныны жоргъасын.

Ол жаныбызны сакълагъан
Ташдан хапар келтирип,
Сен эдинг бизни жокълагъан,
Башыбызны кётюртюр.

«Алма-Атинка» суууна
Къурман бола, жалына,
Женгдирмедик жек уууна,
Тинли чыгъа жайлагъа.

Дурус билебиз аны да:
Къошулады сыйлыгъа,
Умутну, суугъа алдырмай,
Тюгендирмей сакълагъан...

Жашауда кёпдюле дерсле.
Арсар болмаз бирибиз,
Ташыбызгъа керек эсе
Жаныбыз, жюрегибиз!

ЖАРЫКЪ ТОЛКЪУН

(Баргъаны)

Татлы тала

Тёлю. Ол заманны төлюсю. Бу адамны төлюсю. Къайсындан башласа да, хапарны ахырын кесини заманына, ёз төлюсюне келтирмей болалмайды адам. Сора хар ким кесини төлюсюню бек айырмалы адамларын санайды, ала бла махтанады, аллайланы къатларында жашагъанына къууанады, ала бла ёхтемленеди. Къарт Зулкъай да алай болуучу эди. Чалгъычы нёгерлерин тансыкълар эди ол, мараучу тенглерин махтар эди. Таныш гёжефлерин, тойчу шуёхларын санар эди. Мухтарны этгенин да кёрдюнг. Энди уа мен да.

Тёлюбюзге кимни аты айтылса тийишлиди дегенни сылтау орунуна, суйген тенглерими тансыкълар ючюн айтханма ансы, анга ат атар кереги да болмаз. Тап, атаргъа керек окъуна эсе да, ол заманда Къайсын айтхандан тап ат не хазна табылып бизни төлюге. Жарыкъ толкъун. Керти да тенгиз толкъунуна ушап келмегенмиди бу төлю жашаугъа? Къарыулу, бийик, жарыкъ да толкъуннга ушап. Кесибизни, сени бла мени дейме, бу байтамал жыйынны санында айтханым а, билмей-сезмей туююлме аны, ким эсе да кесин сохталагъа къошханлай болады. Тап, алай окъуна эсе да, дейме ичимден, кесибизни махтанып айтырча ишлерибиз болмагъанлыкъгъа, төлюбюзге бедиш келтирмеген ушайбыз да, аны жерге къаратмагъанбыз да. Ма аны себебинденди төлюню ахшыларыны юслеринден сёз айтыргъа кесиме эркинлик бергеним.

Десем да, былайда уа кесибизни юсюбюзден айтырыкъма. Мени жашауум, жарлылыгъын жашыргъан бай болмаз, хоча туююлдо. Кийимлерим тозурагъандыла. Башха сылтаула къурашдырып айтханма ансы, эки чуругъуму жамаргъа бергенме да, аякъларыма къаплап чыгъар затым болмагъаны ючюн къалгъанма тюнене санга бармай. Кёнчегими тобукълары да, ашалып, онгуп, акъсыл бет алгъандыла. Кёлегими хатасы болмаз дейме алыкъа, алай аны да жагъасы титиле башлагъанды.

Кесим бу тюрлю затланы, алагъа сансызма деялмам, алай жашау магъананы тутханнга санамайма. Газетге, телевидениягъа, радиогъа да жазама. Аладан алгъан шайларым къарынымы кечиндиредиле. Санымачархыма къарыусузлукъ жетмейди. Къарыуну бла заманны уа саулай чыгъармачылыкъ ишге берип къойгъанма. Хапарла, повестьле да бардыла. Энди уа, базыныуум жетмей кёп чырмалгъандан сора, кёз къоркъакъ да къол батыр дегенни айтып, ол санга сагъына туруучу романымы алгъанма къолгъа.

Солуу кюн дегенни эртте унутханма. Кечелерими да бир жартыларын

иши заманыма кьошуп кьойганма. Шо сени бла олтурган сагъатларымы окьуна артыма кьарай, жарты кьалган ишими сагъышында ётдюреме. Бу халымы сен да эслейсе, жанынга тийгеними, ачыкь айтмасанг да, билдире-билдире тураса, алай мен кесиме кьарыу эталмайма.

Бу жол сылтау излеп кюрешмедим. Кёлюнго андан бек бузаргъа болмай, белги бергенингей, аллынга табылдым. Бусагъатда уа, сыртымы жумушакь кьыртишге салып, кесими ма былай жаннет тёшегиндеча сезип жатама. Кёкню бир мутхуз тырмысы, шо бир ызлыгы болмаган сыйдам, таза жашил кюзгюсюнде, кьарамдыл тамгъачыкь болуп, бир гитче кьанатлычыкь кёрюнеди. Кьанатчыкьларын уллу кыстаулукьда ойнатады ол, иничге ауазчыгы бла гузабалы чыкьырдайды, жеринден а тепмейди.

– Кюн таякьларына чырмашхан кёреме, жазыкьычкь! – бу ушатыуум, нек эсе да, иги кёрюндю да, бетинге ышарып кьарадым.

Кьарамынгы кьанатлычыкь таба кётюрдюнг, аны юсюнде кёб' а тутмадын, кьолунгдагы кьагъытха кёчюрюп кьойдунг. Биягы мен хапарларымдан бирин келтирип бергенме да, аны окьуй тураса кесинг а.

Мени «ариу ушатыуума» бийик багъа бермегенинг ючюн, акьылынгы хапардан айбыргъа соймегенча ангылап, ыразы болуп кьалдым мен.

– Не бек чырмашхан эсе да, ауазында уа не жарсыу, не мудахлыкь жокьду. – Эки кёзюнгю кьанатлычыкьгъа кысыха бакьдырып айтдын бираздан сора.

– Азат кьадарына, бу жарыкь дуняда жашагъанына кьууанады. – Мен былай жууапладым. Бираз сагъыш этгенимден сора уа: «Огъесе, мени бир заманыма ушаш, кесине нёгерми излейди?» – деп кьошдум.

– Да ол сен кесинге тапхан нёгер кибик бирни уа алай кьадалып излемей да табар. – Кьагъыт чулгам бла мангылайыма кьакьдын.

– Мени нёгерими ыспассыз этип сёлеширге бир кишини эркинлиги жокьду. Аны сёгерик да мен, махтарыкь да мен! – секирип, кьуймучума олтурдум, кьучагъыма жыйдым сени.

Чертлеуюкьлю сыртда, аны тюз аркьа орамында, бир ариу талачыкь барды. Аны кьалын, шатык гюлледен толу ариу кырдыгын малтаргъа кёзюбюз кьыймай, ыржылары бла сакьчыкь келип орналганбыз былайгъа. Сен кьалын чачлы чертлеуюк котургъа аркьангы берип олтурганса. Мен а башымы сени тобукьларынга салып, бутланы уа биченлик ичине атып жатама.

Сёзге артыкь чомарт туююлсе бюгюн. Ауазынг да, сылтауун билалмай кьыйналып турама, мутхузду. Окьуй турган хапарынг башдан-аяк жарсыулу, бушуулу затладан кьалын сырылыпды. Мудахлыгьынгы андан кёрюп турама. Тырман да этеме кесиме. Бу хужулукь хапарны санга нек келтирдим деп. Бирси жанындан а, акьылынгы алай бек бийледи эсе, хапарны хатасы болмаз деп да кьууанама.

Баш кьуса турган кьалын гюллю биченликде бал чибинлени зызылдаганлары кьалай эсе да бир терен хычыуунлукь келтиреди. Терен сабырлыкь. Жарыкь хошлукь. Женгил сагъышла. Аланы да кьургъакьлай угъай, дух ийиследен женгдирип, бал татыу этдирип келтиреди. Бу тала-

чыкыгъа Жаннет мюйюшо деп атагъан эдинг алгъа. Бир кесекден сора Гюллю талачыкъ дединг. Ахырында уа, Мукай аппа чёмюч толу балны биринчи кере келтирип ичиргенден сора, Мукайгъа Татлы аппа, былайгъа уа Татлы тала деп къойдунг.

Биченликни бирси этеги табадан «тук-тудук», «тук-тудук» деп да бир шатык, бир татыулу ауаз эшитиледи. Гурт жатхан бёденеди, баям, ол. Бюгюн-мю, тамбаламы чыгъарлыкъ балачыкларыны къуанчын алгъадан этеди. «Сейир тюйюлдо. – Мен да къуандым. – Андан уллу къуанч къайда!»

Жай кюнню бу байтамал саугъаларындан алгъан терен зауукълугъум санларымы бошайтханды. Былайгъа келип жатхынчы арыгъаным алай бек сезилмей тура кёре эдим. Бусагъатда уа къолуму къымылдатхан, кирпичими кётюрген окъуна ауур кёрюнеди. Къалкъыу эте окъуна башлагъан болурма дейме. Алай айтханлыкъыма, жалан кюн байтамаллыкъы тюйюлдо мени былай жан зауукълу этген. Сен биргемесе. Башым сени бутларынгы юслериндеди. Онг жаягъым санга къысылып, жүрегинги тепгени къулагъыма эшитиле турады. Къолум а, чач эшменг да бууунума чулгъанганлай, кесими мангъалайымда.

Сен а олтураса. «Бушуулу тепсеуден», окъуй тургъан хапарынгы аты алайды, айырылмайса. Кюнню ариулугъундан, бал чибинлени татлы симфонияларындан, гюллени дух ийислеринден, бёденени къуанчлы жырындан да хапарынг болмаз дейме. Сезген окъуна эте эсенг да, аладан зауукълукъ алалмагъанынг баямды. Манга уа, бу болмачы хапарымы берип, сени ол тауушлукъ затладан юлюшсюз къойгъаным къыйын тийип турады. Мени окъуна унутуп къойгъаннга ушайды, таланган, халынг!

Эрикгенме. Арыгъанма. Мукай аппаны бал чибинлери къыл къобузларын энди алай татлы сокъмайдыла. Бёденени жыры да алгъынча шатык, татыулу тюйюлдо. Ол кёкню жашил кюзгюсюнде тепсеген къанатлычыгъ а кетип къалгъан кёреме.

Сени жүрегинг. Бирде сабыр-сабыр тебеди ол, бирде терк-терк урады. Ол «кюн таякълагъа чырмашхан» къанатлычыкъгъа ушاپ да тыпырдайдды ол бир-бирде. Бусагъатда мени унутмай-атмай, манга жангызлыкъ сынатмай тургъан жалан олду – сени жүрегинг. Мен а къулакъ салып тынгылайма анга. Хар «сёзюн» ёз тилиме кёчюрюрге кюрешеме. Акъылымда уа: «Сюйген жүрек суююлгенни тилинде сёлешеди», – деген оюм. Экибизни жүреклерибиз башха-башха тилледе сёлешедиле деген оюм акъылынга шо азчыкъ окъуна бир къатылса уа!

– Билемисе... Сагъыш эте келгенме да... Къалай тюрлю айтайым санга... – Къагъытланы, тапчыкъ жыйышдырып, кёкюрегиме салдынг.

– Аллай бир терен сагъышха къалдырырча неси барды муну? – къолуму къагъытла юсюне салдым. – Къалай тюрлю айтып да... Акъылынга дагъын билдир да къой.

– Акъылымдагъын... Неме... Атам айтхандан сагъышлана келгенме да... Ол бир айтса уа... Аны сёзю уа... – оюмунга толу тюшюндюрмесенг да, акъылынг мени хапарымдан кенгде болгъанын билдирдинг.

Мен, айтханымча, хапарымы юсюнден сёлеширик сунуп тургъанма, сен а, ахырда эсимде болмагъан затланы жаркъмалап, абызыратып

кьойдунг. Башымы тобукьларынгдан ёрге алдым, сыртымы кьыртишден айырып, жанынгда олтурдум. Айтыр затымы терк кьурашдыралмадым мен, алай сен а, не сорлугьуму кьарамымдан билдинг сунама, жууап берип кьойдунг.

– «Башына хайыр келтирмезлик затла бла кюрешген адамны зырафха чыгьар да кьой.» – Ма былайды атамы айтханы.

– Угьай деялмайма... Атанг бир зат ангыламай айтхан болмаз... Алай... Кёлюнге тиймесин... Мен... Былайда аны не хыйсапдан эгердинг? – бу сорууну, толу тьойюл эсе да, жууабын биле тургьанымлай айтдым.

Ауазыммы кьалтырады былайда, бет кьаныммы тюрленди, ич халымы бузулгьанын сездинг. Ишни осалгьа кетермезден болуп, ёнюнгю жумушатыргьа кюреше сёлешдинг:

– Да... кесинг бир хыйсап этчи. Терсмиди атамы айтханы? Азданкёпден да бир себеплери тиймезлик адамланы алып... Аллай бир кьыйын салып, заманынгы да бошуна кьоратып... – Дыгьылыма асыры бек кьатылыргьа кьоркьгьанынгы кёзлеринг билдире кьарадынг бетиме.

Эшитгеними акьылымда биширирге кюрешеме мен а. Санга зат айтмагьанлай, кьарамымы жерге тиреп олтурама. Кеси аллыма болалмагьанымда уа, оюмунгу ахырын билирге сьойюп, кёзлерими санга кётюрдюм.

– Да не? Ма ол заманда Розаны махтадынг, сора ол кьойчу киши, бу Мухтар дегенни уа кёкню жетинчи бийигине кётюрдюнг. Аладан сора да... Назмучула дейсе, жырчыла дейсе. Кьайсындан не хайыр кёрдюнг? Кимден не тапдынг? Сора быланы жазып кюрешгенинг! – мен кёкюрегиме салып кьойгьан кьагьыт чулгьамны кьанатындан ыспассыз кётюрюп кёргюзтдюнг.

Кёлюнг бла айтханынгы бет кьанынгдан бла ауазынгдан билип турама, кесими уа ийнандыралмайма бу затланы сени ауузунгдан эшитеме деп. Ойнап, мени чочутур ючюн айтаса деген акьылдан айыралмайма кесими. Алай болурун неден да бек сьойдюм, сени бу ауазынг а, сени бу кьарамынг а алай болмагьанын жан ауруусуз туура этдиле.

Бу чакьда санга не тюрлю бет бла, кьаллай кёзле бла кьарагьанымы билмейме, сен кесинги менден арлакь атханынгы эследим. Ичимде кьопхан кьызыу ёртенни ачы тьотюнюн, чачыгьа-кьарыла, артха жутаргьа кюрешдим.

– Ол дегенинг?!.. Тохтачы алай. Сабыр болчу. – Сангамы айтдым муну, огьесе кесими кьолгьа жьыргьа кюрешгенлигимми болду, андан сора ауузунгдан таууш чыгьаралмадым. Тилим тутулуп, солууум тьыйылып, кьулакьларым бегитилип кьалдыла.

Мени бу ууахтыдагьы халымы ангылагьан болсанг, сёзню тохтатып, манга солуу алыргьа онг берирге кюрешир эдинг. Сен а аны бла кьоймадынг.

– Охо да... Кесими неге кьошама! Ма кесинг... Юсюнге-башынга бир кьарачы. Сора ашынг-сууунг, сора... – Кьарамынгы чурукьларымда тьйдынг. Ала меникиле болмагьанларын эслегенсе, нажас! Кесимикилени заманында жамап бермеди хайырсыз чурукьчу. Сагьитни баймакьларын кьаплап келгенме бу жол.

Мен, биягындагы жаннет ахлусу, гюняхлы-хыйлалы жашауну койсюз шартлыгына кайтханма. Айта турган затларынгы эшитеме, акылыма сыйындырырга окчуна кюрешеме аланы. Алай бусагьатда мени акылым ичине зат алырча туююлду. Бу сен айта турганланы уа, кыарылгач уясыны кирип текгенлей, тышына-тышына быргьап кюяды.

– Быллай юйор кчуаракьма, анча сабий ёсдюрлюкме дегенден тоймайса. Мени да, аны кёп кере айтханма, умутум алайды. Кчуру умутдан не хайыр ансы. – Кёзлеринге жылыу бердинг былайда, ауазынга кайгырыуну жумушакь тюрсюнюн чапдырдынг. – Нени юсюнде, нени ичинде кчуаракьады да мура тынг аллай юйорню? Кьалай бла кечиндирирге айтаса алыкьа кчуру умутубузда жаратылган, бироздан сора уа жашаугьа да келлик сабийлеринги?

Бу сорууларынг манга кыйын тиймедиле. Хычуунлукь окчуна седим аладан.

– Асыры кайгылы боласа, жаным. Кюш бара-бара тюзеледи. Сора хар адам ырысхысы бла бирге келеди жашаугьа... – Ушакьны сыйдамыракь ызгьа бурургьа кюрешдим.

– Кесими кюшмай а нек айтама? Нек кюшмайма кесими! Манга уа жамалган чындайламы кийдирликсе? Мен а суу худур бламы жан суйрерикме? – Мен айтханны кчулакьга алмагьанынгы, алыргьа да суймегенинги кёзюме тутуп кюйдунг сен а.

Мени бетиме бу айтыуларынг бла бирге быргьаган кчуарамынгы кесинг кёралган болсанг эди! Биягындагы жылыу да жокь энди анда, биягындагы жумушакьлыкь да жокь. Сагьыш да жокьду энди кёзлерингде, соруу да жокьду. Бедиш! – ма буду ол чакьда сени кёзлерингден бла ауазынгдан мени бетиме ургьан ачы жалынны тюз аты.

Мени насыбыма, бетиме кчуарап кёп турмадынг. Ансы, не этеригими билмейме, андан кёпге уа тёзаллыкь туююл эдим, алай кетермесенг, ол тюрлю кчуарамны тюбюнде. Сен Мукай аппаны бал батманлары таба бурулуп, мен а сени желкенге кчуараганлай иги кесек олтурдукь. Сени акылынг не тюрлю ишлегенинден хапарым жокьду, мени уа башымы ичи кчуара кьатышды. Аны тизгинин жьыргьа кюреше олтурама.

– Аллай мурап кюте эсенг, жангылган этесе. Мен, жанынга тиймесин, алай жашаяллыкьладан туююлме. – Мени таба иш кчуарамай, кесинг бла ушакьлашхан халда айтдынг муну. Аны бла, бу ауур хапарны бошалган сунуп тура эдим да, жюрегими энтта бир чанчдырдынг, жангылгьанымы да билдирдинг.

Атанг мени бу жазыу иш бла кюрешгеними жаратмагьанын Аслан да айтхан эди бир жол. Кесинг а кёп кере чалдыргьанса аны. Алай ол атангы акылыды, аны ишиди. Мен а сени, жаланда сени акылынгдагьын билирге сюеме.

Кьыртишге атылганлай кьалып турган кьагьытларымы кюлума алдым. Кьабыргьама санга кьысып олтурдум.

– Алан, бек кьадалып, жутланып окчуна окчугьанча кёрюндюнг муну, – кьагьытланы кёзюнге тутдум, – жаратханынгы-кьалгьанынгы уа, нек эсе да, тереннге букьдуруп тураса.

Нени юсюнден айтханымы терк ангылаялмадың. «Бушуулу тепсеуно» унутуп къойганса. Абызырап къарагъанынгдан билдим аны. Кѣп чырмалмай, эсинги жыйдың.

– А-а! Хатасы жокьду... Игиди. Жаным бек ауруду ол... Пах... Пас...

– Пашаханнга? – былай соруп болушдум санга.

– Хау, анга. Бу къужур атны да къайдан къазып чыгъарганса?

– Андан башха шарайыбы жокь эсе, кертта да хатасы болмаз халпарны. – Кюлюрге окъуна эникледим, муну айта.

– Хатасы-хайыры болуп да... Атам айтханлай, юй башынгымы жабарыкъса аны бла, не уа союпму ашарыкъса? – Биягъы масхара эшитилди ауазында, биягъы бедиш сезилди.

Жашырмай айтайым, атангы да, сени да аналарыгъызны яхшы-яхшы махтарыгъым келди, тышына уа зат ычхындырмадым. Жутдум, не ачы кѣрюндю эсе да, бу къапдыргъанынгы да, тамагъымы кюйдюре, жутдум.

– Билемисе, бир-бирде башха-башха тилледе сѣлешген адамлагъа ушап къалабыз экибиз. Бирибиз айтханны бирибиз ангылаялмай. Ма бу хайыр бла хата дегенинг. Сени тилинде бир магъананы тутадыла ол сѣзле, мен а аланы башха магъанада айтама.

– Аланы, не ары-бери да бур, магъаналары бирди. Хайыр – ол жалаңда хайырды, хата да тюз алай.

– Бу хайыр деген ангыламгъа сен жалаңда ол ахча, мюлк, ырысхы деген затланы буштукълап къояса...

– Ёзге уа? Андан сора не зат сыйындырылкъса анга? – ауузума чабып сордунг.

– Жан, тин зауукълукъ дегенибиз а? Чыгъармачылыкъ учунуу дегенибиз а? Сюйген ишинги этгенингден тапхан къууанчынг а? Сора ашагъанынг къол къыйынынг бла алгъан халал гыржын болгъанын сезгенинг а? – санга былай санадым, ичимден а: «Ол сыйлы затладан нечик кенгдеди мени жашау нѣгерим!» – деп жарсыдым. Бу терен жара, билмей тургъанымлай алай эриши ачылып, жүрегими сынсытды. Ангылатыргъа кюреширми эдим деп келди акъылыма. Сени таба да бир бурулдум, алай, тынгылы сѣлеширге хазыр болмагъанымы сезип, зат айтмай къойдум.

– Атам айтычулай, къыралны къолуна къарап, ол узатхан садакъа бла...

– Айтама да, башха-башха тилледе сѣлеше турабыз биз. Сен «къырал узатхан садакъа» дегеннге мени тилимде «иш хакъ» дейдиле!

– Зауукълукъму дединг биягъында? Адам, мени сартын, жараулу юйюнден бла кенг арбазындан алады зауукълукъну, арбазында машинасындан, халжары толу малындан бла кюбюрлери-кюфлери толу мюлкюнден алады. Сени иш хакъынга уа, Аллах айып этмесин ансы, къаллай журтла ишлериксе да, не тюрлю машиналагъа минериксе! Аны къой, къарынынга не ашарыкъса да, юсюнге не къапларыкъса? – кѣл кенгдиргеннге ушатып айтдың бу затланы сен. Ма былай бир дерт тутхан жауунга айтханча.

«Тоба-тоба! Нечик узакъдабыз экибиз бир-бирден! Нечик терк узая да барабыз!» – ѳртен болуп жанды бу къайгъы ичимде, бушуу болуп, ауурауур кюкюреди. Аны да бошламадым тышына. Башын къаты жапдым. Ичимде тунчукъдурдум.

– Татлы аппа! – манга бурулмугъанлай шыбырдадың бир заманда.

Къарамымы ары кёчюрдюм. Бизни таба тюртюле келеди Мукай. Урушда жаралымы болгъанды, бир башха чылмыкыгъамы тюшгенди, не эсе да сынчыкълап атлайды кеси да. Къуру къоллуму келлик эди бу огъурлу киши, бир чулгъамы да барды къолунда. Жолну тюзюнлей салып къойса, арабыз узакъ туююдю, ол а, биченликни малтаргъа кёзю къыймай, тегерек айланып келеди – таланы ыржысы бла. «Къанатлы малларын» кютюп бошагъандан сора чалгъан этиучюдю былайны. «Туякылы-гышмылы малларына» бичен этиучюдю.

Келди Татлы аппанг. Ёрге къобуп тюбедик, «къошубузгъа» чакъырдыкъ, ол а олтура турмады, чулгъамын санга узатып къойду.

– Менде да тюз сени кибик бир кокабаш къыз барды. – Ышармыш этип къарады санга Мукай. – Сюзюлген балдан эсе балауузундан эмип алса иги кёрюнеди жекбашха! – энтта ышарды. – Ким биледи, сен да алаймы сюерсе дегенликден...

– Татлы аппа... Эсе да... Къуруда... Юлюшлю бол... – Уялып жаркъ-маладың сен, къарт кишиден бет бурдунг.

– Ха-ха-ха! – башын артха атды Мукай, кёзлерин жумуп кюлдю. – Татлы аппамы дединг, къызым? Ай сау къалгъын сен! Мыйыкылы да дегендиле манга, акъсакъал да дегендиле. Акъсакъ деп да айтхандыла манга, чолакъ деп да айтхандыла. Татлы аппа деген керти окъуна татлы атны уа сен бердинг манга! Алай татлы болсун, къызым, жашауунг! Аллахынга, адамлагъа да алай татлы кёрюн!

– Сау бол, Мукай. Балынгы-жауунгу къууанчларында хайырлан. – Кесими уллу киши этип сёлеширге кюрешдим мен, арлакыгъа дери ашыргъан да этдим берекетли къонагъыбызны.

Мен артха келе, къатынга жетерими да сакъламай, ёрге къопдунг, аллыма атладынг. Мукай келтирген чулгъамдан ариучукъ кесилген балаууз къабынны, эки бармагъынг бла сакъчыкъ алып, манга узатдыңг. Мен аны къолума алып гынтты этдим, сен а, ышарыуунг бла кёзлерими къамата, кесинг салып къойдунг ауузума. Ышарыуунга ышарыуу бла жууапларгъа кюрешдим, алай, эслеген болур эдинг, адетли ышаралмадым. Сен къапдыргъан балауузну да чайнадым, балын эмдим, татыуун а сезалмадым.

Жерибизге келип олтурдукъ. Балаууз къабынладан энтта бирин салдыңг ауузума. Кесинг да бирин къапдыңг. Кёзлеринги ышартып къарадыңг манга. Мен а, балны татыуун алалмагъанымча, сени ышарыуунгу жылыуун да сезалмадым.

– Андан сора уа не айтханды атанг? – къургъакъ ауазгъа салып, бош алай сёз орунуна айтханымы, сен къайтарлыкъ жууапха да магъана бермезлигиме билдирип сордум. Кесим а, мени сорууума, сен айтырыкыгъа да сансыз болгъанымы алай бла да ангылата, къыртышге сыртымдан аудум.

Мени таба тепчидинг сен. Бетиме къарагъанлай бир кесекчик мычыдыңг. Мен а кёз-къаш бермедим.

– Билемисе, – мени таба ийилдинг, – ол Асланны ишиди, баям, атам бла анам арт кезиуде сени терк-терк сагъына башлагъандыла. Сагъынганда да, бир тыш адамныча угъай, тюз ёз сабийлеринден бирини юсюнден

айтхан сунарса. Мен кьалай бек кьууанама анга! Атам а бютюнда: «Къагьыт-магьытланы шыхьрдатып кёп турлукь тьойюлдю ол. Тюз кьолума келгени бла, башха ишге кёчюрюп кьоярыкъма. Бир алапат жер хазырай турама кесине уа!» – деп кьууандырады анамы.

– Сен а кьууанмаймыса да?! – кёлюм бла сейирсинген халда сордум. – Огьесе анангы кьууанчы санга да тамамлыкь этипми кьояды?

– Мен? Да мен а... – Манга не жетеди деген магьана ауазында шарт эшитилди да, мени сейирге кьойду. – Кьууанама. Алай сен...

– Кьысхасы, без меня меня женили! – аркъамы кьыртишден айырдым, жанында олтуруп, бетинге кьарадым. – Сен да кьууанаса, атанг бла ананг да, айтханынга кёре, кьууанч тыпырлы боладыла. Ай, таланган, мени юйюрюгюзге кьошханыгьызны билдирдинг биягьында, сора бу юйюр кьууанчыгьызгьа уа нек кьошмайсыз? – лакьырда этгеними жашырмай, кюле-кюле айтдым.

– Да... Нек кьошулмайса? Нек кьууанмайса? Кьууаныр эсенг деп айта ушайма да. – Балаууз кьабынладан бирин алдыңг. – Кьатымдан узакь болмай бир алапат юй орун тапханма, бусагьат окьуна мурдор салып башларыкъма дейди атам. Кесин а, киеу болурун сакьлап да не этеме, алгьадан окьуна ол кесим айтхан кьуллукьгьа тохтатып кьояйым деп турама дейди. – Балаууз кесекчикни манга кьапдырдыңг. – Ма былай татлы жашарыкъды мени кьызым, ма алай монг жашау этерикди мени киеуом деп кьууанады.

– Алан хей, соргьанны айыбы жокьду, «киеу болуруму сакьлап да турмагьанлай», ол «Волга» кибикледен бирин алып берирге иш а айтмаймыды атанг?

– Сен ойнап айтханлыкьгьа, аллай муратдан да кенг тьойюлю атам. Огьесе кьолундан келмез депми кьоркъаса? Жаланда... – Экили болуп бираз тирелдинг. – Жаланда ол айтхан кьуллукьгьа кёчсенг. «Иши бла байламлы жумушларына, аясузгьа, кьыралны машинасын жюрютюр, былай солургьа, байрамлагьа – кьуунчлагьа дегенча ишлеге уа кесини арбазындан кесини машинасына минип чыгьа туруп». – Кьулагьым бла эшитгенме анама былай айтханын!

– Ба-а-р алай! Мен а, кесим да билмей тургьанлай, дуня жаннетине батылып жата кёреме да! – сыртымы кьыртишге салдым. – Ма жашау десенг! – билегинге кьатылдым. – Айтхан жерге ахшылыкь, ананг а, ананг?

Ангыламагьанынгы билдирип кьарадыңг манга.

– Эки чурукь алып берир кьайгьысы иш? Киеу болуруму сакьлап турмай. – Аягьымы кётюрюп, Сагьитни эски чуругьун кёзюнге тутдум.

Лакьырда сёзледен хыликкялагьа учхалай баргьанымы сездинг былайда, дыгьылынг кьозгьалгьанын жашырмай кьарадыңг бетиме. Бу болумда кесинги кьалай тутаргьа билмей апчыгьанынгы кёрдюм да, сени кесиме тартып, ачыкъдан кюлдюм. Аякь тиреп кюрешмединг. Ыразы окьуна болуп аудунг юсюме, мени тобукьларынг бла, жумдурухларынг бла да ийлей, кюлкюме кьошулдунг.

Ишибиз хоча болмагьанын экибиз да сезип турабыз. Ушагьыбыз, бир-

бирде оюн-лакырда халда баргъанлыгына, женгил туююлдо, экибизни да бирча арытханды ол. Аны ауурлугъун юсюбюзден атаргъа кюрешгенлигибиз болду дейме, былай бир терен ыразылыкъда берилип къалдык къюлкюге. Алай бу тутхучсуз къууанчыбыз узакъ бармады.

Эки тобугъунгу билеклеринг бла кёкюрегинге тартып, аркъангы бир ушагыусуз бююп олтургъанса сен. Сакъбал туююню да тобукъларынга салып. Боюнунгу териси къаты тартылып, жиклери дубурчукъла болуп кёрюне. Кесими халым да доюн туююлдо. Биягындагы ауурлукъ, тюз оюнубуз бошалгъанлай, юсюмю басып къойгъанды. Сени былай кёргенимде уа аны да унутдум. Алай бек ауурду санга жаным.

Сени сагъышларынгы ангыламай туююлме. Сени аланы туманындан жарыкъ дунягъа чыгъарып къояр ючюн кёп зат керекмейди. Атанг айтхан болсун деригим къалып турады жалан. Ол магъанасыз, ол бош затчыкъ ючюн кесин, мени да быллай бир нек къыйнайды бу сылхыр дей болурса ичингден. Кёлуна келип тургъан хазыр насыбын артха нек тюртеди бу жекбаш дей болурса. Насып деген затха экибиз башха-башха магъана бергенибизни, аны юсюнден башха-башха тилледе сёлешгенибизни акъылгъа алмайса.

Сейир этме. Уллу иште айып жокъ деп бош айтмагъандыла акъыллыла. Бизни ишибиз а, угъай дерик болмазса, бек уллуду. Экибизни да къадарыбызны юсюнден бара ушайды да сёз! Аны себеплиди, таукеллигим жетмейди биягъы мени ансы, асыры узунга созула, ауурдан-ауур да бола баргъан бу даулашны, тап бир акъылгъа келишалмасакъ окъуна, кесип, юзюп къоярыгъым келгени.

Хау, арт кезиуледе аллай акъыл да келеди башыма. Алай аны ызындан: «Андан сора уа?» – деп келген соруу а акъылымы къатышдырып къояды. Боллугъунг ма быллайды дегенни билдире, юсюмю, ызы бла уа саулай дунямы да бир къалын, бир сууукъ къарангы басып. Анда уа, ол сууукъ, ол къарангы дуняда, жангыз кесим къалып. Къабыр жангызлыгы!

Сайлар затларым, кёресе, алай кёп туююлдоле. Жомакъда айтылыучусунлай, жалан эки жолум барды. Кесими муратыма уа аладан бири да элтирик туююлдо. Бири бла барсам, кесим дегенни, инсан энчиликни, жан-тин азатлыкъны тас этип, иш этерни, сёз айтырны аллында биреуню кёзюне къарап, аны хауна бла угъайына кёре жашаргъа тюшерикди. Экинчи жолум къайры элтиригин а биягында кёргюзтдюм.

Бу жоллада мени жаным къабыл этип алырчасы жокъду. Халынга къарайма да, сени болумунг да адам сукъланырча туююлдо. Алай эсе уа, ийнанамыса, бу акъыллым къуунч келтирди манга, экибизни кючюбюзню бирге къошаргъа болушурукъ болумду бу. Барыргъа суюген жолубузну кеси кёлуубуз бла ишлерге болушурукъ. Да андан сора не керекди бизге!

Мени акъыллым алайды. Экибиз бирге барырча болайыкъ ансы, жолну къыйынлыгы, аны жокълугъу окъуна, мени алай бек къоркъутмайды. Махтанып айтхан сунма, учундургъан окъуна этеди. Ант этейим, сени къатымда сакълар ючюн, аркъам бла таш ташып жашаргъа хазырма. Кёлюм бла айтырыкъ сёзюмю лакырда халгъа бурургъа, ёнюмю сабыр, жумушакъ этерге кюрешгеним да аны ючюндю – жүрегинги къатдырыр-

ма, сьймеклигинги, ол а кийик улакьдан башха тьойюлдю, юркютюрме деп кьоркьгъандан.

Жаным эриди санга. Жапсарлыгьым келди сени, жюрегиме кьысарыгьым, кёллонгю кётюрюр сёзле айтырыгьым келди, алай, не хыйсап чырмагъанын билмедим, башынгы сыларгъа, боюнунгдан кьучакьларгъа деп кётюрген кьолуму артха алып, кесими тыйып кьойдум.

«Сьюмегенинг бла тапханынгдан эсе, сьюгенинг бла тас этгенинг игиди». Муну айтхан ауаз жюрегими теренинде жаратылды да, тауушсуз болгъанлыгъына, кьулагъыма шарт эшитилди. Кьуру кьулагъым бла угъай, саулай чархым бла эшитдим аны. Таныгъан да этдим олсагъат. Жюрегим ичинден шошчукъ шыбырдагъанды. Даулаш кьозгъар муратда угъай, кесин эртте этилген жан сайлаунда кьаты бегитир ючюн айтханды. Ол чакьда уа мыйымы ортасында бир зат кьымылдагъанча сездим.

«Да сьюгенинг кимди да, сьюмегенинг кимди?» – бу ауазны да эшитди кьулагъым. Аны да таныдым. Ауазланы таныгъаным бла уа акьылны бла жюрекни эрттеден бери унутулуп тургъан төрели даулашлары башланганын билдим.

– Къара муну айтханына! Ай ала кимле болгъанларын а бир уста билеме да!

– Башха тюрлю жууап сакъламай эдим сенден. Бу жангылыч оюмунгу ауузунгдан эшитирге сьююп соргъанма ансы.

– Жангылыч?! Бу жол а бош айтдынг алай. Муну юсюнде жангылыр амалым жокьду! Мен...

– Тохта! Билеме не айтырыгъынгы. Даулашмайма, сьюген кьызынгы аны кеси кибик мингледен айырып танырыкъса. Аны атасы бла да, кьаршы байланыш болмагъанлыгъынга, тынгылы шагьырейсе. Алай...

– Да сора уа? Сьюгеним бла сьюмегеним деп бу экисине айтханымы биле тургъанынглай...

– Аланы юслеринден айтханынгы билеме. Алай мен билген затны юсюнден тьойюлдю сёзюм, сен билмеген затны юсюнденди!

– Ангыламадым. «Мен билген, сен билмеген...»

– Къалай ангыламайса? Башха-башха сыфатлада жашагъанлыкъларына, эки энчи инсан тьойюлдюле ала. Экиси да бир жюрекни кючю бла жашайдыла. Бир жанны излемлери бла. Не бек къадалып да кюреш, бу «бирни», аны сюеме, муну сьюмейме дерча, «эки» эталлыкь тьойюлсе сен! Тартсанг-тюртсенг да, алсанг-атсанг да, ала биргелей кьаллыкьдыла. – Бирлей!

Ачыундан кьарыла, ичинден сёз чыгъаралмай бироз мычыды жюрек. Акьыл, кесин хорлау кьоллу болгъаннга санап, кёл кенгдире сакълады, бир кесекден а жюрек аны жангылгъанын билдирди:

– Жокьну излегенден хайыр чыкъмаз, бар затлагъа бур кёзлени дегенинг эсингдемиди? Кёкде жаннган жулдузну алалмазлыгъынгы ангыла да, жерде чакьгъан гюлледен бирин юз деген да сен ушай эдинг да. Сен жокьгъа санагъанны бар болгъанын кёзюнге тутханма да! Бу сен бир дегенни эки болгъанын да, шекли болма, кёргюзтюрме санга. Аладан кесиме кереклисин, къарап бир турчу, кьолгъа да этерме!

Даулаш бара туруп бу эки ауаздан башха бир таууш алмагъанды къулагъым. Бир зат кѳргеним да болмагъанды. Кѳзлерими ачханымлай а къарамым сени керти да ушагъыгусуз ийилип, мудах бюгюлюп тургъан аркъанга тирелип къалды. Къучагъыма алдым сени, кесиме тырманла жолукъдура, жюрегиме къысдым. Манга ыразы болуп, терен ышаныулукъда берилип къалгъанынг жюрегиме бал жакъгъанча тийди.

– Ангылайма, жаным. – Не айтырыгъымы шарт билип да тюйюлме, сени жапсарыргъа борчлу болгъанымы асыры терен сезгенден башладым ансы. – Атанг сени бек суйгенин эрттеден бери кѳреме. Ишекли да тюйюлме анга. Мени оноуму да, санга тенг этип, кеси къолуна алыргъа кюрешгени сени асыры суйгенденди. Сени суйгеннге уа, санга игилик тежегеннге уа мен да, ийнана болурса, жанымдан юлюш этерге хазырма...

Мен былай сѳлеше туруп, кесинг билмегенсе ансы, ѳлген адамгъа жангъдан жан кире баргъанча эди халынг. Азчыкъ-азчыкъ къымылдай, солуу ала, къанынг жылына, санынг кериле. Ахырында уа мени таба бурулдунг сен. Эки билегинги боюнума чулгъадынг. Бурун къыйырынгы мени бурунума жетдире, кѳзюме къарадынг. Сейрсиниунг бла соруунг, жуабынг бла къууанчынг бирге къошулуп, бир къужур экиликде жарыдыла кѳзлерингде.

– Сора сен... Огъесе мен... – Ышарыуда аз-маз ачылгъан мылы эринлеринг ууакъ-ууакъ къалтырай, аланы артларында омакъ тизилген акъ тишлеринг, сора, кеслерине жер тапмагъаннга ушаш, ары бла бери секире тургъан кѳз гинжилеринг, кирпичлеринг бла къашларынг, сора эки уууртунгда къызаргъан нюр жылыуу – была барысы да бусагъатха дери мен эслемей жашагъан бир байтамал ариулукъларын ачыкълап къойдула.

– Атанг хар нени да билип айтады. – Бетинге къарап суйюнеме кесим а. – Ахча-бохча да керекди жашауда, юй гытысыз, юс быстырсыз да кечиналмайды адам. Аланы болдуруп ючюн а, керти окъуна, ишлерге керекди... – Кесиме къаты къысдым сени, ол жаны бла манга ышынып бол дегенликде къарадым бетинге.

Жюрегингде экиликни ышаныулукъ алышындыра баргъаны бет орамында шарт кѳрюндю. Къанынга хошлукъ тюрсюню жайылды. Эринлеринг, къалтырагъанларын къоюп, бирге къысылдыла. Биягъында ары бла бери адыргылы секире тургъан кѳз гинжилеринг сабыр учхалай башладыла. Бу халынгы бузаргъа кѳзюм къыймагъандан санга билдирмейме ансы, кесим а эки да къызыу отну арасындама. Кѳп кере айтханма, сен къатымда болмагъан жашау жокълукъ къарангысыды манга, къабыр жангызлыгъыды. Ары атлаялмазлыгъымы терен баямлыкъда сеземе. Жазыу ишимден айырылыуу дегенинг да андан башхалыгъы жокъду. Алай бусагъатда сѳзню къаты салып къояр муратда уа тюйюлме. Сени кесими жаныма ариулукъ бла, аз-аздан, сыйдамыракъ учхалата келтириргеди умутум. Сен а, иш этипми, эслемейми, ушакъны биягъы ызына салып къойдунг:

– Керти окъуна, бу жазып кюрешген затларынг... Кечелеринги да ишчи кюнлеге айландырып. Ала уа, бири басмаланса, бешиси стол кюбюрчегинде саргъалып. Ол не тюрлю ишди!

– Айтханынг дурусду. Жаратылгъан-жаратылгъаны басмаланып

барса эди –бек игиси. Алай, жарсыугъа, бююнлюкде чыгъаралмазлыкь затларым кѣпдюле. Заманлары келсе, ала да чыгъарла. Ол заман келмей къалмазлыгы уа, Алий айтханлай, Аллахны бирлигича белгилиди. – Болалгъаным къадар жумушатып, аны бла бирге уа кесим тутханны къолдан ычхындырмазлыгымы да жашырмай айтдым.

Билеклеринги боюнумдан акъырынчыкъ алдынг. Кесинги бираз артха берип, бетиме къарадынг. Сени оюмунгу ызы бла бармагъаным ангылагъанынг, аны бла байламлы болуп къозгъалгъан тынгысызлыгынг да кѣзлерингде кѣрнюдюле. Кесинги къолгъа алыргъа къорешгенинг халынгда билине, сархош болуп бираз турдунг. Ызы бла уа кеси сагъышынгы кесинге айтхан халда сѣлешдинг:

– Ол сен сакълагъан заман... Мен ангыламай турама, нек чырмалады ол? Кимди, неди сени заманынгы тыйып тургъан? Ол теркирек келирча этер амал иш? Мени атам... Мен атама айтсам! – Кѣремисе, нечик тынчды аны амалы, деп къарадынг манга.

Сени къууанчынгы жарыгы манга кѣчмегенин бетимде кѣрдюнг ушайды, кѣл кѣтюрюр зат айтмазлыгымы билдинг, кѣзлеринг мутхузландыла, сѣз а къошмадынг.

– Сени атангы кючу кѣп затлагъа къарый болур. – Лакъырдасыз – кѣзбаууз башладым. – Ийнанама, манга болушургъа да угъай демез. Алай, жарсыугъа, бу иште ол манга жардам эталлыкь туююлдю. – Аллах кѣргенден, муну бираз чибижили этип айтсам ыразы боллукь эдим. Алай атангы ауузун кюйдюрмегенлей къоюп, сени солуунгу тыярыкъ ачыны къошаргъа соймедим.

– Алай бош айтаса. Атамы танышлары бек кѣпдюле. Кесини къолдундан келмесе...

Жанынга тиймесин, атангы анасын былайда да бир кере махтадым. Аны санга эшитдирмедим, кесими кѣлюму уа биле-биле къандырдым. Ачыуум келгенин, аны кесинг къозгъагъанынгы да сездинг олсагъат. Гюнях кесингден чыкъгъанын ангылагъанынгы къарамынг бла билдирдинг. Мен да, аны эслегенимден сора, кесиме ауузлукь салдым.

– Сен мени тюз ангыларгъа къореш. Сени атанг, аны танышлары да эталмазлыкь ишди бу мен айтхан. Анга къатышыргъа окъуна унарыкъ туююлдю атанг.

– Мен тилесем окъуна?! – Манга кѣлюнг кюлгенин ачыкъ кѣргюзтюп айтдынг. – Билемисе, нѣгер къызларымдан бирин, аман окъуйса деп, университетден къыстап къойгъан эдиле. – Эки жанынга сахеник къарадынг, шош ауазгъа да кѣчдюнг. – Атам къолгъа алгъаны бла уа бек терк къайтардыла жерине!

Жазгъан затларыбызгъа жол бермей тургъан мехкемелени ачыкъдан айтып къояргъа да бир болдум, алай базынмадым. Неге жашырама, къоркъгъан этдим. Ол заманда мен санга хапарын айтыргъа базынмагъан къуллугъуну юсюнден энди Элдар кеси кюле-кюле айтады:

«Мен бир талай жылны бир къужур мехкемеде ишлеген эдим. Ол цензура маталлы, алай анга бек да ушамагъан аллай организация эди. Басмасы, радиосу, газетлери дегенча затлада тасха билдириулени ыч-

хындырмаздан болуп ишлеген бир сейир контор». – Эслеймисе Элдарны масхара ышарыуун? Бу «мехкеме» къан къайнатхан заманда уа сени атанг окъуна не хазна сѣлешир эди аны масхаралап.

«Мен анда «тасха» дерча зат хазна кѳрмегенме, – дейди Элдар. – Болсада, кюнлени биринде жууаплы партия оноучуладан бири, «ниет тазалькъны сакъ къалаууру», манга тырман жолукъдурду. – Элдар ышарады. – Сиз, дегенни айтды ол, кѳчгюнчюлюкге аталгъан поэманы басмагъа ычхындырып ийгенсиз. Партияны тарых магъаналы жыйырманчы съезди болдурулгъан чюйреликlege тийишли багъа бичгенди, кемчиликлени кетерир мадарланы белгилегенди. Инсанга табыныуну терсге санап, ол туудургъан палахланы кетерип, зор бла кѳчюрюлген халкъланы туугъан жерлерине къайтаргъанды. Тюзлюк, Ленинчи тюзлюк жашауда тийишли жерине орналгъанды. Сиз а былай этип турасыз!»

«Къайтмай къалгъанлагъа уа не хайыр?» – деп ийгенди Элдар, бу мехкемеде соруу берирге жарамгъанын унутуп. – Сора поэманы жазгъан киши да намыслы, жууаплы да адамды. Биле болур не жазгъанын». – Деп да къошханды.

«Чибинледи къулукъчу, – деп кюледи Элдар. – Болмагъанча къаты-къаты чочуду, – дейди. – Мен а: «Да сора ол къыямат онюч жылны эсибизден, тарыхыбыздан да къалай бла, не амал бла кетерирге боллукъду да?» – дедим. – Элдар масхара ышарыуун этеди. Сора, «Ичимден.» – дегенни айтып, кеси кесин масхаралагъанын билдиреди.

Былайда мен, энчилеп чертмей, юсю бла атлап кеталмазлыкъ бир зат барды. Элдар, айтханымча, бюгюн бу хапарны кюле-кюле эсгереди. Ол заманда уа аны ючюн жашха исси къапдырыгъа боллукъ эдиле. Аны да биле тургъанлай, Къайсынны «Осуят» поэмасын газет бетине «ычхындырып ийгенди» Элдар! Чынтгы жигитлик эди шуѳхуму бу иши, чынтгы кишилик эди.

Бу ишлени, айтханымча, Элдар кеси эсгереди. Ол кюн Татлы талада, ары дери да мен санга хапарларгъа къоркъуп тургъаным а башхады. Къыралны сейирлерин къоруулагъан мехкемеле, аны не тамашалыгъы барды, бу Элдар айтхандан сора да аз туююлдюле. Аланы арасында къыралны кимледен, не тюрлю палахладан сакълагъанларын не ала кеслери, не къырал тюзюн билмегенлери бардыла. Ма олду сейирге къойгъан.

Экибиз да бирге ойнай-кюле, безирей бара эдик. Бир жаш а, мюйюшден чыгъып, аллыбызны тыйып къойду. Сен былайгъа бир къайта кетерге керексе дегенни шошчукъ айтды манга. Буйрукъ этген халы жокъду кесини уа. Тилеген маталлыды сѣлешгени. Алай тилегине боюн салдырмай къоймазлыкъын кѳзю-къашы бла, ёню бла да бек къаты билдирди.

Унутур амалынг жокъду. Сен былай тур, мен кѳп мычымай чыгъарма, деп кетген эдим санга. Мычыгъан а иги кесек этгенме. Чыкъгъанымда, сен кетип тура эдинг. Артда, сѳзюме табылмагъаным ючюн, къаллай чатакъ къылгъанынг эсимдеди. Ол жаш мени къайры элтгенин, анда кимге тюбегеними, не затла эшитгеними айтыргъа, ишими болушун аны бла ангылатыргъа таукеллендим.

Къара шинли, жукъа бетли гырхы киши, ауурлугъу кѳзлеринде сезиле тургъан уллу столну артындан кѳтюрюлюп, къол узата келди аллыма.

Столуна аллында бош шинтикге олтуртду мени, кеси уа, не эсе да бир тасха излегени кёрюнюп тургъан къарамын мени юсюмде тутханлай ётюп, ишчи жерине орналды. Мен да аны таба бурулдум.

Къонакьбайымы мени юсюмден не тюрлю сагъышы болгъанындан хапарсызма, мен а кёз кыйырым бла: «Бир-бирле, артыкь да быллай къуллукьда ишлегенле, адамны къарамлары бла окьуна юйюкдюрюп, жунчутуп, хорлап кьояргъа кюрешуучюдуле. Муну къарамы уа, чууакь болмагъанлыгына, тазады, аны ётгюрлюгюне сёз жокьду, алай асыры ауур а басмайды», – деп къарайма анга.

Акь кёлегини женглерин ёрге-ёрге ышырды къонакьбайым. Къаратюк басхан базыкь бууунларын ачды. Кесин артхаракь берип, стол кюбюрчегине узалды ол. Мен а акьылымда: «Арыкьсыманча кёрюннгенлигине, билеклеринде бла ёшюнлеринде кымылдагъан къаты шаугют тугулланы кёремисе!» – деп белгиледим.

Къаты кьагъытдан этилген къалын дефтерни чыгъарды къонакьбайым. Кёремисе, нечик ауурду бу деген магъанада ёрге-энишге чайкъады да, стол юсюне салды. Ызы бла уа, къарамын мени бетимден анга кёчюрюп, дефтерни баучукьларын тешди. Къолун дефтер юсюне бошлады ол, къарамын а манга кётюрдю. «Кесинги не халда сезесе? Бусагъатда санга къаллай элберле айтырыгъымдан бла не тюрлю оюнла кёргюзтюрюгюмден хапарынг иш бармыды, жарлы сен?» – былай ангыладым къонакьбайымы къарамын. Сора бир ауурлукь сезгенча да болдум биягъында женгилча кёрюннген бу къарамдан.

Дефтерин кьозгъай кюрешмеди бу адам, бирге кысыхыч бла бегитилгенлей бек башында тургъан кьагъытланы алып кьойду. Алгъанда уа, макъа мыллыкны аягъындын тутхан кибик, эки бармагъы бла мюйюш кыйырчыгъындан жийиргенчли алып кётюрдю. Терк окьуна стол юсюне тюшюрдю кьагъытланы. Манга къарагъанлай бир такъыйкъа мычыды. «Энди не айтырыкъды да, не этерикди турушуна жашырын тугул болуп олтургъан бу киши?» – башымы ичинде бу сагъыш кымылдады, къулакьларыма уа шо жети жукьлап эсиме келтиралмазлыкь затла эшитиле башладыла:

«Къара кюнле эсимден

бир кетмей,

Поэтлик борчуму

тындыра,

Бахсан бойнунда

ташладан кёндю

Айтырым. Турмайым тынгылап!» – кьагъыт бетине шо кёзюн иш бакьдырмагъанлай, бу тизгинлени кёлюнден айтып кьойду къонакьбайым. Алай, назмуну кёлден айтхан адамгъа биринчи кереме жолугъама мен, Магометни «Акь бутакьчыкь» поэмасындандыла бу тизгинле! Ма ол болду мени сейирден къарылтып кьойгъан. Бир ариу айтды къонакьбайым бу тизгинлени. Ауазына къаты тауушла берип, ачыуун да келтирип окьуду. Мен а, ыразы болуп, кьууаннган окьуна этип тынгыладым.

Алай мени ыразылыгъым, къууанчым да узакъ бармадыла.

– «Къара кюнле эсимден бир кетмей!». Да къаллай бир турлукъсуз аны акъылыгъызгъа жыйгъанлай? Болдурулгъан чюйреликлени кетерип, миллетигизни туугъан жерине къайтаргъан къыралгъа дерт тутупму турлукъсуз ёмюрге? Анга дерт жетдиригемиди умутугъуз?! – кёзлерин сюнгюле этип чанчды бетиме. – «Турмайым тынгылап!» – бумуду сизни партияны бла къыралны аллында «поэтлик борчугъуз»? – ауазын кюкюретди, эки кёзюнден отла чакъдырды къонакъбайым.

Къонакъбайны ачыуу къайсы жанына, кимлеге бурулгъаны, жара ашланган кибик, алай терен, алай эриши ачылып къалгъаны акъылымы къатышдырды. Ол а, къонакъбайым, халымы ангылады, апчыгъанымы уа тюгюне да санамады. Билмей тургъанымлай мени бу къыйын болумгъа тюшюрюп къойгъаны, бет къаны билдирип турады, хычыуун окъуна тийди анга. Ауазын жангы кюч бла кюкюрете башлады олсагъат: «Поэтлик борчуму тындыра». Къаллай ишлени аласыз, айтчы бери, кесигизге борч этип? «Турмайым тынгылап». Неги да этер муратыгъыз? Къыралгъа дерт жетдирирге? Сизни жокъдан бар этген, гыржын ашатып, билим берип ёсдюрген къыралгъа къара сабан сюрюрге?!»

Магометни тизгинлерин къулагъыма чалыныр-чалынмаз танып къойгъаным сейирге къалдырмасын сени. Кесинг кёрюп тургъанса, Ибрахим бла Магомет къалам къарындашладан озуп, эгиз къарындашлагъа тенг болуп жашагъандыла. Бири кёзюнге урунган жерде, бирси да аллынга чыгып къалады, деп кюлюочу эдинг да кесинг. Кертиси да алай эди. «Исси» назмуларын бир бирге окъуй, даулаша бла келише, ойнай бла кюле айланыр эдиле хар къуру. Манга да айтыучу эдиле кеслерини «табадан бусагъатда алынган» назмуларын. Аланы зарфха урулгъан чыгъармаларын, алыкъа басмагъа берирге жарамгъанларын дейме, башха тенглеримден алып да кёп окъугъанма. Магометни «Акъ бутакъчыкъ» поэмасы бла да алай шагъырейленгенме.

Айтама да, Магомет студентди, шайыр даражасында алыкъа акъылбалыкъ болмагъанды. «Акъ бутакъчыкъда» уа акъылы бишген, «сюеги къатхан» чынтты таулу кишини ауазын эшитип къойгъан эдим мен. Миллетини бушууун-къууанчын да ёз жүрегине сыйындыргъан, игини-аманны юсюнден да ёз халкъыны акъылы бла ойлашхан, аны тили бла селешген кишини ауазы эди ол. Кертиси да миллет уланыны ауазы.

Мени къонакъбайымы акъылында уа арталда башха затла къайнайдыла. Къарамын къагъытха тирегенлей бир кесек мычыды ол, кёзлерин манга кётюрдо да, биягъыча кёлден айтды:

«О, таулу анала, таи

эрирча,

Жилйай-жилйай къабыр

къаздыгъыз.

Бу зорлукъну жанууар

кёрсе да,

Жазыкъсынын, сын къатып

къалыр.

Къайдан чыгып къалды

бу хата?»

Неден эсе да чачыкыгъанча болду былайда кьонакьбайым. Кёзлери бери чыгъаргъа жетишип, аладан чачырагъан жилтинле бла бетими кюйдюре кьарады манга. Мен да кёз кьачырмадым андан. Жигитлигими айтыргъа кюрешген сунма. Хоу бирда! Къайры чакьырылгъанымы, кьонакьбайларым кимле болгъанларын билгенимли, ичими кьоркьуу алып олтурама. Къарамымы кьонакьбайдан айыраламай кьалгъаным аны ючюн болду. Ола, халымы терс ангылап, мени аллай «къамамагъан бетсизлигимден» бютюн бек чибинледи: «Бу зорлукь!», «Бу хата!». Къачан кьаллыкьдыла бу жилиуларыгъыз бла бу сыйытларыгъыз? Бу тарыгъууланы бла бу тырманланы артлары къачан боллукьду!? Не уа сизни кьалдырмай...» – Тишлерин гыжылдатды аллымдагъы, аны бетине кьызыл тамгъала жайылдыла:

***«Жазып турсам, ачыу,
жарсыу – бары
Жюз уллу китапха
сыйыммаз.»***

– Кёремисе, къалай кёпдоле бу шайырны ачыулары бла жарсыулары! «Жюз уллу китапха сыйыммаз!» – тёммегин артха ачыуланьп адды кьонакьбайым. – Да сора битеу жазычула бла назмучула кьуру аланы кьозгъапмы турлукьдула? – кесин алгъа берди, жууабымы сакьлагъанча кьарады манга.

Аллах кёргенден, сёз айтыр акьыл жокь эди менде. Аллай кьарыу да болмаз эди, дейме. Кьонакьбайым алай кьарагъанында уа: «Да не амал? Ауругъан жерден кьол кетмез», – дегенни ычхындырып кьойдум. Ийнанамыса, элгеннген окьуна этдим кесими бу ауазымдан. Бери тюшгенлеге бир-бирде кьаллай кюнле келтириучюлерин эшите-эшите тургъанма да, андан кьоркьдум.

Хапарымы былайда тохтатып кьояр акьылгъа келдим. Сени сорууунга жууапха бу тамамды, дегенликден. Эсими санга бургъанымда уа, къалай эсе да бир терен берилип тынгылагъанча кёрюндюн.

Кьонакьбайым дефтерине узалды деген бла киришдим хапарымы арысына, мен а, аны кьолун къарамым бла ашыра барып, дефтерни тыш бетинде уллу харфла бла этилген кьара жазыуну окьудум: «Саскыла уясы». Кёзюм алгъаракьда да илиннген эди анга, акьылым сансыз этип кьойгъан эди ансы. Бу жол а сейир болуп кьарадым, магъанасына тюшюналмадым ансы.

Магометни «Акь бутакьчыгъын» столну ары кьыйырына учхалатды кьонакьбай, дефтерден шёндю алгъан кьагъытларын аны орунуна салды. «Уку сарнагъан кече» деген зарф жазыгъа илинди кёзюм. Муну да окьугъанма мен, ол Элдарны кьара чёпге салынып тургъан хапарларындан бириди. Аны бла бирге Элдарны «Ахыр тилек» атлы чыгъармасы да эсеме тюшдю. Кёзлерими кьонакьбайыма кётюрдюм. Ол да манга кьарап олтурады.

«Бек эришиле зызылдагъан, бек ачытып да кьапхан саскыладан бириди бу». – Жумдурухун аллындагъы кьагъытланы юслерине салды кьонакьбай. Мен а, дефтерни тыш бетиндеги кьара жазыгъа энтта бир кёз илиндирип, аны магъанасын ангылай башладым.

Къарамын къагъытлагъа кѣчюрдю къонакъбай. Биягъында айтханын бир юлгю бла бегитмей къоймазлыгъын билип тура эдим да, эсими анга бурдум.

«...Киши жерини хауасы, ичген суулары жарашмагъаныны хатасындан ѳтген ауруула, безгек, башхалары да таулу халкъдан, битеу кѣчгюнчюледен уллу жасакъ ала эдиле. Къартла бла сабийле бегирек тюгене эдиле. Бийсолтанны кюйдюрген да ол эди. Жашланы кѣбюсю фронтда жоюлуп, сабийле уа мында къырылып бошасала, сора миллетден не къаллыкъды да? Адамла былай кѣз кѣре эрип барсала, сора халкъым жанмаздан ѳчюлуп къалмазмы? – Къонакъбайым къашттой кѣзлерин манга къысха кѣтюрдю. – Чынгъыз ханны, Ахсакъ Темирни да аскерлери жокъ ѳталмагъан таулула энди бу топуракъ гытылада, къан ѳтуп, безгек кюйдюрюп, туугъан ташларына термиле тауусула баргъанлары Бийсолтанны ѳз къайгъыларын да унутдура башлагъан эдиле». – Къонакъбайым ачылу болуп окъуду муну. Мен андан да бек кое тынгъладым. Аны ачыуун келтирген бла мени ичими кюйдюрген затла башха-башха болгъанларын, къаным алай къызгъанды, айыралмадым дейме: «Да не хадагъа ѳтейик. Бир санын урушда къоюп къайтхан киши тоналгъан элине бла бузулгъан юйюне келип къалса... Юйюрюн излей кетип, ахырында адамларыны къабыр тѣбелерине тирелип къалса», – дегенни айтып ийдим.

«Керти окъуна... Жарлы Бийсолтан... – Мени таба бурулмадынг сен, сагъышынгы кесинге шыбырдап къойдунг. – Жанындан юлюш ѳтип ѳдюрген хайт деген эки жашы урушда жоюлдула. Кеси уа – анда... Нечик къыйын болгъанды анга!» Мени да эсеме тюшдю: Элдарны «Уку сарнагъан кечесин» 160-чы отоуда, сен да анда тургъанлай, Сагъит келтирип окъугъан ушай эди.

«Ашыкъма! – Буйрукъ ѳтген халда айтды къонакъбай. – Сени ол затларынгы да билмей туйюлбюз!» – Къолун дефтери таба узатды.

«Б!хы! Энди мени кезиуюмдю! – дедим кесиме. – Бусагъат мени букъуму къагъа башларыкъды», – дедим.

Элдарны «Уку сарнагъан кечесин» Магометни «Акъ бутакъчыгъыны» юсюне быргъады къонакъбай, кѣзлерин манга илиндиргенлей, дефтерден чыгъаргъан къагъытларын кесини аллына сюйреди. Мен, айтханымча, мени уа къайсы хапарым тюшген болур бери, манга уа не айтырыкъды экен бу, деп къарадым анга. Алай къарадым, жангылыч болгъанымы да мычымай билдим.

**«Алай, ол жылланы сабийи,
Санга кюймей къалай тѣзейим? –
Хар сени жаныгъан залимни
Урсун бу назмуну тюзлюгю...»**

– Муну окъуду да, къонакъбай къарамын манга «ангыладынгмы?» дегенликде кѣтюрдю.

Ибрахим шуѳхуму бу назмусун кѣлжюмден билеме мен. Биринчи тизгининден окъуна тандым аны, ангылагъан а, айтама да, эртте ѳтгенме.

Аллымда олтургъаннга уа зат айтмадым. Ол да къарамы бла билдирген сорууна жууап сакъламады:

**«Ыннаны кьаргышы да жетип,
Жулдузла буз болуп жаусунла,
Андан дерт алыргъа деп жерде
Суу ташла юсюне жансынла...»**

**О, жарлы ыннамы кьанлысы,
Кёрчю энди бир баш кётюрюп,
«Аллах менме» – деп, кьарт, кьарыусуз
Жанланы аллында кюкюреп...»**

Мен бош махтана болурма. Кьонакьбайым да, аны бла тынгылы шагырей болгъанын билдирип, тюз кёлюнден айтханча окьуду бу назмуну. «Бу уа, жолукьгъанынг иш болса, айтхан эт, кьаргышланы бла тырманланы кьайсы жанына, кимлеге бургъанын бош жашырып кюрешеди. – Отоуну иеси ышармиш этди. – Былайда олтургъанланы кесинден ангсызлагъа санай эсе, мычымай ангылатырбыз жангылгъанын». – Ибрахимни кьысымы, кьанаты сыннган кёгюрчюннге ушاپ, Элдарны кьагьытларыны юслерине хылы-мылы тюшдю.

«Болсада, ахшы улан, ангылагъанча кёрюнесе, кьуру шуёхларынгы бла тенглеринги юслеринден хапар айтыргъа деп чакьыртмагъанма сени бери. – Булутла теренинде кёк кюкюреген тауушлагъа ушатдым кьонакьбайымы ауазын. Кёзлери уа ол булутланы жыртхан от чагьыуу болуп кьарадыла бетиме.

Отоуну иеси, бу жол кеси да бир эринчек кьымылдады, дефтерине узалды. Ол, дефтер, биле-биле жукьаргъанды, алай алыкьа уа аны быгъынлары артыкь бек да чёкмегендиле. Энди уа кимни букьусун кьагъарыкьды экен, деп ашырдым кьонакьбайымы кьолун. Жюрегим алгъаракьдача сагъаймагъанын сезип сейирсиндим. Аз да кьайгьылы болмадым бу жол. Ол угъай эсенг, былай бир ариу хошлукь келип кьалды жаныма. Жашауумда не аз да кьайгьы этер зат болмагъанча. Ёз жазыуума, халкьымы кьадарына да ыразы болуп жашагъанча.

Кьонакьбайым сёлеше турады. Мен а, бир-бирде ауазы кьулагъыма чалынады ансы, кимни юсюнден сёлешгенин, неле айтханын да хазна айырмайма. Кесими халым былай тюрленип кьалгъаныны сылтаун излерге болуп. «Магомет, Ибрахим, Элдар... Быланы бирини да атын айтмагъанды кьонакьбайым. Барысына да бир мухурну салып... «Ашыкьма! Санга да жетерикди кезиу!» – былай айтмадымы биягьында манга? Сора мени аладан айырмайды. Мени да алагъа кьошуп кьойгъанды...» – Ма бу сагъышым болгъанды мени кёлюмю жарытхан.

Билмейме, былайда жарсыу сезимми келирге керек болур эди жюрегиме, мен а, айтханымча, кьууанып кьойдум. Тёлюмю аллында баргъан, аны ич ёзеге болуп тургъан жашланы, тюз жашауда жюрюгенлерича, бу сары дефтерде да бирге кёргенимди мени былай кьууандыргъан. Дагьыда бир айтырыгьым: кьонакьбайымы дефтеринде мени кьагъытларым да болгъанларын билип, аланы стол кьангасына жатарларын кьоркьуп сакьлай эдим да, энди уа ол ууахтыны аллына ашыгьып кьарайма. Тап

орта сомунда туююл эсем да, тѐлюмю сатырында болгъанымы кѐзюм бла кѐрюрге суйгенден!

Акбылым бу затлагъа кетип, къонакъбайымы не этгенин эслемей, не айтханын эшитмей тура кѐре эдим. Аны тырмандан иги да жюкленнген къарамы къайтарды мени былайдагъы шартлыкъгъа. Мени эсими кесине бургъаны бла уа, бирге туюрелген бир башха къагъытланы алды ол. Къарамын менден къагъытха, андан манга кѐчюре окъуду:

*«Ол терс къарагъанлайын,
Къаралып тангны башы,
Эки атылгъан эди
Малкъарны мурдор ташы.*

*Къарамы уа – къан жузгъу,
Мыйыкълары – сюнгуле,
Чанчылдыла халкъыма
Жандауурсуз сюргюнде.*

*Мен тарыхха кирсем а –
Сталин сау сунама.
Алай туююл эсе уа –
Хар мартда нек сынама?!»*

– Къагъытланы стол юсуне атды къонакъбай, бусагъатда окъугъанына мен не багъа бичгеними билирге сюе болур эди, эки кѐзюм манга туюредди. Ол мени бетимде не затла кѐргенин, халымы къалай ангылагъанын билмедим мен. «Хар мартда нек сынама?!» – дегенни Ахматны ауазы келтиргенча болуп, 160-чы отоугъа тюшюп къалдым.

Мартны сегизинчи кюнюдю. Шуѐхла-тенгле, сау миллетле окъуна байрамны хант къангаларын «ууатхан» кюн. Биз къауумчукъ да жыйылгъанбыз бирге. Хант къангабызны, асыры бай болмаса да, хатасы жокъду, алай кесиби а байрам сезимледен кенгдебиз. «Анда» бери термиле къалгъанланы, жюреклерибиз ачый, эсгеребиз. Бери къайытыргъа насыплары тутханлагъа игилик тилейбиз. Энди халкъыбыз аллай кюн сынамасын дейбиз.

Сѐз айтыргъа Ахматны кезиюу жетди. Ахмат да, бирсиле эте келгенле-рича, ѐрге къопду, айрандан толу чѐмючюн, сагъышлы узалып, къолуна алды. Къайры эсе да къарагъанлай, бир кесек сюелди шуѐхубуз. Биз а, ол къара сѐз бла айтып къоймазлыгъын сезгенбиз да, къымсыз болуп сакъладыкъ. Ма былайда жаратылгъанды Ахматны бусагъатда къонакъбайым алай ачуланып окъугъан назмусу. Сора мен аны танып къойгъанымда не сейирлик барды.

«Эшитдингми муну айтханын а! – «кѐрохуну быргъысын», къарамы да анга ушады, мангылайыма къаты басды аллымдагъы. – Бу сакъны зуузуун а эшитдингми! «Сталин сау сунама». Сталин кеси да, аны ниетлери да жашауубуздан кетгенли ненча жыл болады? Партияны жыйырманчы съезди Сталин этген ишлени терсге санагъанын къалай унутасыз! Огъесе ол съездни тарых магъаналы оноуларын ыспассыз этергеми кюрешесиз?»

Сора: «Хар мартда нек сынама!..» Да мен айтхан а ол тьойюлмюдо? Халкь жерине кьайтарылгъанлы, кьаллай бир заман ётдю. Сиз а дагьыда кьуру «сыннганлай», тохтаусуз жиялгъанлай турасыз».

Былайда не соруу берирге, не жууап кьайтарыргъа жарамгъанын, кьаным асыры кьызгъандан, унутуп кьойгъанма биягъы мен. «Алыкъа жара сау болмагъанды сора уа», – деп ийдим, эслемей. Аны бла кьонакьбайымы дыгъылын бютюн бек кьозгъап кьойдум.

«Сиз, билипми-билмейми, жараны бекден-бек ашландыра барасыз кесигиз. Партияны огьурлу оноуларын айтыгъыз, жараны сау болурун кёлюгюз бла сую эсегиз. Чюйреликлени кетерилгенлерин, халкьыгъыз кесини сыйырылгъан насыбына жангьыдан толу ие болгъанын кёргюзтюгюз!..»

Кёклени кюкюретеди кьонакьбайым, жерлени титиретеди. Мен а, ийнанамыса, не кёк кюкюрегенин, не жер тепгенин сезмей олтурама. Кьоркьгъандан бла апчыгъандан угъай – кьуаннгандан! Бу адам не кьадар бек чибинлесе, аллай бир да хычыуунлукь келеди жаньыма. Ангьлаймыса? Тёлю кьарындашларымы юслерине жаудурлукь бузларын мени башыма кьуйгъаныды кьуандыргъан. Мени аладан бири этип кьойгъаны!

«Да сора... Ол аман дефтерге сени хапарларынгдан бири да тьошмеген эсе...» – Сорууну былай салып кьойгъанынг, аны сакъламагъаным ючюн болур, элгендирген окьуна этди мени. Бирси жанындан а, былай акьыл берип тургъанынг ючюн, сорууунга кьууанып кьойдум. Сорууну уа, тюз билип тургъан кирик, хапарны кесиме бурулур ууахтысында айтханса.

Бу жол алгъан кьагъытларыны биринчи чапырагъын кёзюме тутуп кьойду кьонакьбайым. Кеси уа «бусагъат кюнюнго берейим» деген кьарамын, тюз керохнуча, мангьлайыма тиреди. «Шыйыхла обасы» деген жазьуну, «керохну быргъысын» да мангьлайымда сезе, окьудум. Кьонакьбайым кьагъытланы кесини аллына салды. «Керох быргъысыны» кьатылыгъын мангьлайыма сездире, ауаз берип тебиреди:

«Болсада, тенглеринги гюняхларын айтып ашырыргъа деп чакъырмагъанма сени былайгъа. Кесинги да аз тьойюлдюле гюняхларынг. Даулашмайма, керти болгъан ишлени да кёргюзтесе бу хапарынгда, кесинг ушашдырып айтханларынгы да керти сунуп окьурукьду адам. Алай хар болгъан ишни, болмагъан затланы уа бютюнда, айтып, чайнап туургъа кереклиси жокьду. Малкьар халкь акьылдан бир заманда шашмагъанды. Не кьыйын сагъатында да! Сен а аны былай хайран суююу этип кёргюзтесе».

Мен былайда да бир сёз кьошар гынтты этдим. Кьонакьбайыма хапарны бу жерчигин ангьлатыргъа эди мурагъым. Ол а аллай онг бермеди манга. Сёзюнд да бёлмегенлей, кьарамы бла: «Нечик былхымсыз затса сен!» – деп кьойду.

«Сора ма бу Ханый деген кьатын... Бир тирнексиз зат. Сабийлерин ачдан кьырып. Кеси уа... Неге деп кёргюзтесе бу болумсуз кьатынны?»

Сабийлерин сакълап, ёсдюрюп, туугъан жерине толу юйюрлюлей кьайтхан аналандан шо бирине кьалай жолукьмагъанса, таланнган! Аллайла уа аз тьойюлдюле. Ма аладан бирини юсюнден айтсанг а». – Ауазына жарашьулуку тюрсюнюн чапдырып сёлешди бу жол кьонакьбай. Ызы бла биягъы дефтерине узалды ол, андан бир гитче китапчыкьны чыгъарды.

«Тоба, ярабий! Олмуду бу? Огъесе...» – Экили болуп, сейирге да къалып къарадым китапчыкъгъа. Отоуну иеси уа, акъылын-эсин да ары буруп, китапчыкъны чапыракъларын ары бла бери аударады. Китапчыкъны тинтиуню къойду бир заманда ол, къарамын манга кечюрдю. Мен да анга къарадым. Китапчыкъны ёрге кетюрдю къонакъбай. Кесини къарамы манга, меники анга ётерлерин суймегенча, арабызны аны бла жапды. «Мы и без головы ничего не сумеем устроить, несмотря на то, что наши головы всего более и мешают нам понимать». – Къонакъбайым, кесине ангылатыргъа кюрешгени ачыкъ билине, былай окъуду. Китапчыкъны арлакъ учхалатып, бир тюрлю магъанасы болмагъан къарамын манга ычхындырды. – Не тюрлю серлениудю бу, не къужур сантды?»

Мен а мындан алда тапмай къойгъан жан дефтерчигими шексиз таныдым. «Мени дефтерчигим! Къалайлыкъ бла тюшгенди бери?!» – бу къычырыгъымы ичимде кючден тыйып къарадым аллымда олтургъаннга. Ол а, биягъындача, арабызны китапчыкъ бла жабып къойду. Ауазы уа былай эшитилди: «Друзья мои, наша нация, если в самом деле родилась, то сидит ещё в школе какой-нибудь петершуле за немецкой книгой и твердит свой вечный немецкий урок, а немец-учитель ставит её на колени, когда понадобится». – Мени дефтерчигими, хау, ол меникиди, арабыздан кетерди къонакъбайым, жууапсыз соруууну туманы къалын жапхан къарамын манга ачды. – «Петершуле»... «Немец – учитель ставит на колени» Не затларынгдыла была?! Ауругъанынг ишми... болгъанды?

Мен, былайда жашырып кюрешир затым жокъду, айтыргъа, ангылатыргъа хазырландым, къонакъбай биягъы дефтерчикни арабызгъа кийирип къойду ансы. «Нация должна иметь национальную идею. Национальная же идея возникает только тогда, когда есть собственный труд, собственный почин. Будем трудиться – будем собственное мнение иметь. А так как мы никогда не будем трудиться, то и мнение за нас будут иметь другие». – Былай окъуду ахырында къонакъбайым. Мени дефтерчигими уа, ачыуу къутуртхандан, стол къангасына урду.

Къадалып ангыларгъа кюрешген, алай бир зат а ангылаялмагъан къарамын мени бетимде иги кесек тутду къонакъбайым. «Ийнанмайма! – манга къарагъанлыгъына, кесине айтды ол. – Акъылы тюз ишлеген адамны оюмлары тойюлдоле была. Ёз миллетин кёрюп болмауундан къутургъан бир сылхыр айталлыкъды бу тюрлю сер-мерлени!» – ачыуундан чачыгъа, былай быргъады бетиме.

– Сен... Кёлюнге тиерге да къоркъама... – къарамын сыйдамыракъ этди къонакъбайым. – Ауругъанынг иш? Ким биледи, гитче заманынгда... Къаратханынг, бакъдыргъанынг? – Ауазын да жумушатып, керти да къайгъырыулу болгъанча сорду.

– Угъай, сау бол, аллай хатам жокъду. – Ышарып жууапладым къонакъбайыма. Аны былай къайгъырыулу болгъаныны сылтауун сезгенме да, ышаргъаным аны ючюндю.

Ышаргъанымы тап кёрмеди ушакъ нёгерим. Кёзлериндеги жумушакълыкъ тас болду, ауазы да сууукъ эшитилди:

– Да сора. Да айтханынг керти эсе. Ай таланнган, Кязим бла Шах-

мырзамы дейсе, Къайсын бла Керимми дейсе, малкъар адамыны акъылыны, иш кёллююгюн, жашау кюнчюн айтып тауусалмайдыла. Сен а неле тырнагъанса аны юсюнден! «Наши головы мешают понимать». Кесинги башынгды чырмау болгъан! Сен а аны битеу миллетге жагъаса!

Биягъы мени кюллюгюм келди, нёгериме эслетмедим ансы. Къыйналсам да, аны артха жутдум, ишни болушун ангылатып къоярдан болуп, ауузуму ачдым, ол а, алгъынча, менден алгъа сёлешип къойду:

– «А так как мы трудиться не будем...» – Бу дегенинг? Это малкъар халкъ трудиться не будет?! Сора ма бу айтханынг: «Мнение за нас будут иметь другие». Аны бла да тынмагъанлай: «Немец-учитель ставит его на колени, когда понадобится». – Бети къарады миллетни мындан бек сындырып айталгъанны! – Аркъасын шинтик артына урду къонакъбай, аны халында не айтыргъа, къалай этерге билмей тохтагъаны ачыкъ кёрюндю.

Кёрюп турама: къонакъбайым кесин жангы атышха хазырлай башлагъанды. Андан алгъа болургъа ашыкъдым мен:

– Малкъар халкъны юсюнден айтылмайды ол. Мен... Окъуй келгенимде... Орус халкъ...

– Ол а андан да алапат! Сора орус халкъны юсюндендиле бу сандыракъларынг! – Тёммегин алгъа атды къуллукъчу. – «Немец ставит на колени!» – Немис фашистлени къан жухлу этип бошагъан орус халкъны юсюнден алаймы айтаса сора?! – ачыуундан къарылып чырмалды.

– Мен тьююлме аны айтхан. – Къонакъбайымы солуу айландыргъан ууахтысын хайырландым мен. – Фёдор Достоевский кесини «Бесы» деген романында жазгъанды алай.

Мунуму эшитди къонакъбайым, ол кесин артха атханын кёрсенг, ант этейим, аны гимхотуна, жумдурух а не болсун, салта тийген сунар эдинг. Бу керти да, Элдар айтханлай, къужур мехкемеде болгъан андан да къужур ушакъны ахырын кюллюгюмю тья айтама. Къарачайлы Солтан айтхан эди бир хапар. Экеулен бир таш суратны аллына келип тохтаидыла.

– Къарачы, нечик ариу эсертме ишлегендиле Тургеневге! – дегенди бири.

– Тургенев тьююлдю бу, телибаш, Толстойду, – деп кюлгенди бирси.

– Ох-хо-о! – былай сейирсингенди биринчи, – «Мумуну» Тургенев жазгъанды сора, эсертмени Толстойгъа нек салгъандыла бу жекбашла!?

Тюз аллайын болмагъанмыды мени ишим! «Бесы» романны Достоевский жазып, таякъны уа манга ийисгетгенлерин айтама.

Хакъыйкъат ууахтысы

Адамла кеслери кеслерине не багъа бичгенлерин, бир бирлерине къалай ниет кютгенлерин, жашаугъа къалай тюрлю къарагъанларын ачыкъ этип къойгъан бир энчи ууахтыла боладыла. Айтхан жерден кери болсун ансы, башыбызгъа бир къыйынлыкъ келген сагъатда къайсы бирибиз къарамайды тегерекге? Къатыбызда ким барны бла ким жокъну къайсыбыз тергемейди? Жууукъну жууукълукъ къыйматы, шуёхну шуёхлукъ магъанасы къыйын чакъларыбызда бегирек сезилмеймидиле бизге?

Да хау, къараргъа-кёрюрге, эслерге-тергерге къолунгдан келе эсе

аллай ууахтында дегенинг кьулагьыма эшитилгенча окьуна кьрюндю, ол айтыуунгу дурусча санамадым ансы. Ичин бушуу ёртени кюйдюре тургъан сагъатында кимни эслерикди да, кимни жокъларыкьды адам, дегенни азламы айтадыла. Келгенни-кьалгъанны санай олтура эсе уа, аны ичи алай бек да кюймайди, деучюле уа азыдыла. Бу тюрлю оюмла не аз да кьыйынлыкъ сынамагъан адамны мыйысында тууарыкьдыла. Не да бир кёзбау адам айтырыкьды алай. Мен а кеси жюрегими кесиме ачып сагъышлана турама.

Ким кьалай да айтсын, мен а билеме: аягъы ауругъан адам таякъ излемей амалы жокъду. Билмейме, сен сынагъан болурмуса аллайны, мен а ёз башымдан кёп кере ётген шартны айтама. Кьыйын сагъатында кьатынга бир ышангьлы адамынг келип кьалса, ичинги кюйгени биле-биле сел болады, жанынг солуу табады. Алай мен ишни жалан бир жанын айтханма, аны уа экинчи жанына да кьараргъа керекди. Кьыйынлыкьгъа тшошоп тургъан адамгъа солуу тапдыргъан киши кеси уа кьурлаймы кьалады да? Тюз ол болушлукъну тапхан адамдан башха болмай, аны тапдыргъанны жанына да келмеймиди женгиллик? Алай болмаса, бир бирге жардамлыкъ этиу деген бу тауушлукъ адет адамла арасындан кьуруп кетерик эди. Угъай, туугъан окьуна этмей кьаллыкъ эди ол иги тёре.

Эс тапдырыу, болушлукъ бериу, кёл этдириу... Ёксюз сабийни башын сылагъанынг окьуна сууапха жазылады дейдиле. Бир онгсузгъа ариу сёзюнг бла кёл этдирип озуу дегенни магъанасы уа неге жетеди!

Уллу кьарыу, кёп заман да излеген ишлени айтмайма. Бу ууакъ-тюек затчыкъланы окьуна эталмайбыз бир бирибизге. Заманны оздурабыз да, болуру болуп бошагъандан сора уа, сокьураныргъа кюрешебиз.

Сокьураныр ууахтыла уа суйсек-суймесек да келедиле. Ма былай билмей тургъаныбызлай жетип кьаладыла кеслери да. Базманны бек тюз кьурап, хар затны не ары, не бери жанына женгдирмей ёнчелеуню излеген ууахтыла. Ма бусагъатдача.

Элдар бла Алим, Ахмат бла Магомет, Жагъафар бла Хасан, Сагъит бла мен. Гюрен болуп олтурабыз. Кьалын шошлукьгъа тумаланып. Ауур сагъышла башыбыздан басып. «Хар заманда биринчиге айтылычу Ибрахимни аты бу узун тизмеге кирмей нек кьалды?» – деген соруу акьылынга келмей амалы жокъду бусагъатда. Сен аны бек тюз эслегенсе, алай Ибрахим унутулуп кьалмагъанды. Биргебизгеди ол. Бусагъатда барыбыз да анга кьарап олтурабыз.

Ибрахим кьардашыбыз. Эки кёзю, хар замандача, сагъышлы, кьарамы жумушакъ, жылы. Сора мудах да. Алай Ибрахимни сагъышларында ауурлукъ, мудахлыгьында кьара тюрсюн жокъду. Ичи бла кюн таягъы ётюп тургъан женгил саз булутчукьгъа ушайды аны мудахлыгъы. Сагъышындан да илхам жарыгъы ургъанча кьрюнеди. Бусагъатда кёлюнде жаратыла тургъан назмусуна бир иги тизгин табылып кьалгъанча кьарайды ол. Ол тизгинни бизге эшитдирирге хазырланганча.

Шуёхубузну бу мен айтхан илишанлары былайда олтургъанланы барына да белгилдиле. Бирсиле да алайгъа ушайдыла, мен бусагъат Ибрахимни ауазын эшитиригиме, аны шёндю жаратылгъан назму тизгинине кьууанырыгъыма ийнанып окьуна сакълайма.

Алай айтханлыгыма, бу жолгъа дери бизге эсленмеген, аны себебли биз иги ангылаялмагъан бир энчилиги уа барды Ибрахимни къарамында. Не эсе да бир айтырыгы болуп, айталгъан а этмей тургъанга ушайды. Биз а сакълайбыз. Шуёхубузну дайымлы сабыр, жумушакъ ауазын эшитирге, аны акъылын бусагъатда не зат бийлеп болгъанын билирге суюпо къарайбыз анга.

– Гам къысылып кёрюннгенликлерине, ышарыргъа хазыр болгъанлай турадыла эринлери. – Къарамын андан айырмагъанлай, башын мени таба келтирди Сагъит.

– Ичини теренинде жаратылгъан назик сезимлери бетине чапханлай. – Сагъитге былай шыбырдадым.

– Хар замандача, – деди Сагъит.

– Къаны мамыр, ёню сабыр. – Къайсы эсе да бизни шыбырдашыуу-бузгъа къошулду.

– Къозу ауузундан чёп юзмеген бир огъурлу жан. – Магомет ауазын эркинирек бошлап айтды.

– «Сен ашыкъма, сёзюм, сен ашыкъма, Ашыкъгъан суу жетмез тенгизге». – Ибрахимни бу назму тизгинлери тилими къыйырына келгенлерин сездим, аланы ауазгъа салып айтханымы уа нёгерлерими мени таба къарагъанларындан билдим.

– «Барыр болсанг, бар жүрек ачытмай, Акъ тауладан аулакъ тюзлеге». – Муну уа, шуёхубузну оюмун жарты къояргъа суюмеди дейме, Элдар барыбызгъа да эшитдирип къошду.

Элдарны ауазын танымай туююлме мен, бу жол а, нек эсе да, Ибрахимни ёнюне бир бек ушатдым аны. Бу ауаз кеси да кёк бийиклеринде жаратылып, бусагъатда андан саркъып келгенча кёрюндю.

– Аланла, керти окъуна, бу тизгинлеринде кесин саулай кёргюзтюп къоймагъанмыды Ибрахим! – бу Зейтунну ауазы болду сунама.

Олтургъанладан бири Зейтунну оюмуна къошула башлады, мен а Алийни къулагъыма къайдан эсе да келип чалыннган ауазына терилип къалдым: «Чыгъармачылыкъ бла кюрешгенлени къайсы бири да ишини орта сомуна кесин салады. Азмы ишлейди ол, кёпмю ишлейди, чыгъармаларыны барында да кесини ич сыфатын кёргюзте барады», – деген эди Алий дерслеринден биринде.

Мен Алийни къачан эсе да бирде айтханына жангыдан «тынгылап» бошагъан чагъымда Элдар Зейтун таба бурулду:

– Да «Сени сёзюнг иги, жангы» – дегенни айтып отуз жыл мындан алда окъуна къууаннганды да жаннетлик Къайсын Ибрахимге. Ма ол замандан къарап кёргенди Къайсын Ибрахимни биз бюгюн да иги эслеялмай тургъан бийик жулдузун!

– Аллай терен акъыл да къайда бизге, аллай ётгюр къарам да къайда! – Хасан терен кючсюнюую къатыш чыгъарды ауазын.

Жагъафар бир зат къошаргъа эникледи. Халына кёре, ол да Къайсынны юсюнден айтырыкъ болур эди. Элдар а кесини биягъындагы оюмуну арысына къайтарып къойду:

– Керти айтасыз. Алай Ибрахимни юсюнден... – Былай башлады ол.

– Шайырны шайыр этген, аны унутулмаз суратлау сыфатларын къуаргъа болушхан тенгледшириуле бла ушашдырыуладыла. Шайыр кесини назму-суна башхалада тюбемеген жангыз бир жангы ушашдырыу, тенгледшириу кийиралгъан эсе, мен аны жазыучуну чыгъармачылыкъ кёгюнде жаннган бир батмаз жулдузчукъга санап къояма. Бизни Ибрахимни кёгюнде уа алай кёп жулдузла бла жулдузчукъла жанадыла.

– Ай сау кьалгъын! Менден алгъа бир зат къабарыкъса, Элдар. Алай бу оюмларынгы бираз алгъаракъда айтхан болсанг эди... – Элдарны солуу къайтаргъан ууахтысын хайырланды Хасан.

Хасанны бу тырманына Элдар кеси жууап этмеди, Сагъит а, керексиз тырман болгъанын билгени себепли, аны кётюралмады.

– Бош айтаса, Хасан, – деди ол, – «бу оюмларын» биринчи кере айтмайды Элдар. Былтырмы, огъесе бурунгу жыл окъунамы окъугъанма мен аланы газетде.

Элдар Сагъитге ышарып къарады, анга энчи айтханы уа болмады. Оюмуну юзюлген жерине келип къалды:

– Бери бир тынгылачыгъыз: «Сездим артха къайтмазлыгъымы жолдан – бирден сора учалмайды жулдуз!» – Сагъышха къалдырырча айталгъанмыды дейсе Ибрахим! Аркъангы къалтыратырча айталгъанмыды! – онг, сол жанындагыыла да къарады Элдар. – Неда «уялчакъ жулдузну жарыгъы», «зурнуклай ажашхан насып». Дагъыда ма бу «акъ гюлно жылы сют хауасы!» Ма быллай бири биринден жангы, бири биринден жарыкъ тенгледшириуле бла ушашдырыула окъугъан адамны жесир этип къоядыла.

Элдар ичинде кётюрюлген сезимледен къарылгъанча болуп тохтады.

– Кертиди, тюзю айтханынг, Элдар. – Зейтун къалам къарындашына ыразы болуп къарады. – Ибрахимни «Иги къууум» деген китабына жазгъан ал сёзюнде да бек алапат чертгенсе ол затланы. Анда неден да бек жаратханым а Ибрахимге малкъар поэзияны Моцарты деп къойгъанынгды!

– Билемисиз, мен не айтыргъа сюеме бусагъатда? – Ахмат сёзюне кесине алды. – Солтан, къарачайлы жаш, эртте бир статья жазгъан эди, эсигизде эсе. Бизни Кязимни бла Толстойну тенг салып. Анга да айтханма сау бол деп, Элдаргъа да айтханма. Кесибизни белгисиз тургъан деулерибизни бирси халкъланы белгили деулерине тенг салып кёргюзтюрге ётлери, ёхтемликлери да къарыгъанды бу эки жашны! Алай этерге уялмагъандыла ала, буюкъмагъандыла. Айтдырмай къоймай эсегиз а – къоркъмагъандыла!

– Сау бол бу сёзюнг ючюн, Ахмат. – Магомет къолун Ахматны тобугуна салды. – Биз, заманны тюрленнгенине да къарамай, кеси ауанабыздан къоркъа жашайбыз алыкъа. Миллетни малтаннган, юйюкген жаны алыкъа аркъасын тюзеталмагъанды! «Сен сен эсенг, мен да менме», – деп къараялмайбыз алыкъа бирсилени кёзлерине. Алай айтып къарар заманыбыз а эртте болгъанды. Эртте болгъанды башыбызны кётюрюр заман!

– Кесигиз менден кем къалмай билген затыгъызны айтханым ючюн кёлюгюз кюлюрге да болур, алай айтмай а къояллыкъ болмам дейме. – Элдар сагъышлы, экили да болуп селешди. – Кеси ауана-

быздан кьоркья жашайбыз, дедик, миллетибиз аркьасын тюзеталмагьанды алыкья дедик. Халкьыбыз башын кетюралмай турады дедик. Биз кимлебиз да, кимлеге айта олтурабыз бу затланы? Аны юсюнден бир сагьыш этчигиз. Бирле тау артындан аууп, не да тенгизни аргьы жагьасындан ётюп болушурукьму сунабыз бизге? Алай эсе, жангылгьан этебиз. Миллетибизни аркьасын тюзетдирлик, башын кетюртдюрюк да ма бу биз кьауумду. Алгьын Кьайсынлагья бла Керимлеге кьарап жашагьан халкь энди, кьадарны оноуу алай болуп, Алимлеге бла Зейтунлагья, Магометлеге бла Ахматлагья кьарайды. Аны хар ким бек алгья кесине ангылатыргья, ол ауур боюнсаны тюбуне боюнун кеси ыразылыгьы бла салыргья керекди. Кеслерини заманларында Керим бла Кьайсын, Шахмырза бла Берт, Алий бла Хадис салгьанча. Ала борчларын иги толтуралмагьандыла дегенни уа ким айталыр! Огьесе биз жууаплылыкьны кеси боюнубузгья алыргья кьоркьгьанмы этебиз? Алай эсе уа, иш кыртыды.

Элдар, атасы Бертге ушаш, сабыр адамды. Кьылыгьы ариу, тили жумушакь. Сора жарыкь да адамды Элдар. Лакьырдамы, кюлкюсю бла тегерегин жарытханлай турады. Былайда уа кьаты-кьаты селешди ол. Ауазын ма былай темир тауушла бла женгдирип. Кьызынып селешди бу жол Элдар. Ичинден ургьан сезим толкьунларындан кьарыла. Ахырында уа, биз аны энди айтыргьын сакьлап тургьаныбызлай, тохтап кьалды.

Кьарамын арлакьда не затха эсе да тирегенлей, иги кесек олтурду Элдар. Биз да шум болуп сакьладькь. Бираздан сора уа Алимни ауазы эшитиле башлады:

– Мени бир танышым барды. Бир уллу юйюрню кичисиди кеси уа. – Былай кеси аллына сагьышланган халда башлады ол. – Аллахындан, кьадарындан да жангыз бир зат тилеучюдю ол адам. «Шо юйюр таматалыкьны манга жюклеп кьоймагьыз!» – деп. Биз да тюз аны кибик жашай келгенбиз. Кьайсынларыбыз бла Керимлеибиз саулукьда. Аланы этеклерине кьысылып. Таматалыкь бизге жетерин биз да суймегенбиз, кьадарыбыз а, кёрдююз, ишни былай этди да кьойду.

– Кертиди, Алим, айтханынг. – Зейтунну ауазыды бу. – Кичи сабийни, эрке уланны орунунда жашаргья да онг берди бизге кьадар. Аллаи жашауну татлылыгьын да сездирди. Ахырында уа, бизни тилегибизге кьулакь салмай, таматарыбызны чепледи да кетди. Суйсек-суймесек да, кьадарыбыз таматалыкьны жюгюн бизни телюге салды.

– Оюнчакь иш туююдю бу – эрке уланны орунундан таматаны жерине кечюу дегенинг. Жарсыулу да, ауур да ишди ол. Алайгья кесибибизни ушаталмай турабыз алыкья биз. – Жагьяфар былай кьошду:

– Мен биягьында чайнап кюрешген да ол эди. – Сагьышха кетип олтургьан Элдар башын суху кетюрдю. – Бизге «кесибибизни алайгья ушата» туругья деп ахырда заман белмегенди сора уа Кекдеги, аланла!

Мен Элдар таба бурулдум: «Угьай, тейри! Кьабына да биледи керекли сагьатда сабыр Элдарибыз. Жумушакь ауазын кьурч тауушлу этип да кьояды ол. Жюрекден селеше да биледи бу оюнчу, кюлкючу адам», – дедим акьылымда.

Мен аны юсюнден сагьышланганьмы билип кьойгьан кибик, сезю-

ню ахырын манга къарап айтды Элдар. Мен а, ушагъыбыз Ибрахимден бир жанына тайып кетгенин жаратмай тура эдим да, ары таба бурурдан болдум:

– Биягъында, Ибрахимни назмуларыны юслеринден сѣлеше туруп, акъылыма бир оюм тюйрелип къалгъанды. Суратлау чыгъармада, ол чынтты суратлау чыгъарма эсе, аууздан къулакъгъа барып къалгъан, неда къагъыт бетинде кѣзге кѣрюннген сѣздеде болмаз дейме ишни башы. Эсе да, къуру алада туююлдо. Суратлау чыгъарманы ич сырында не къулакъгъа, не кѣзге чалынмагъан бир жашырын белгиле боладыла. Чыгъарманы ангылатыуда магъаналары уа ол кѣрюнюп, эшитилип да тургъан белгиледен эсе терен болгъан.

Ушакъны башха ызгъа бургъанымы Элдар жаратмаз дегенликден, экили бола айтдым мен. Элдар а, мени бу этиуюме ыразы болгъанын да билдирип, сѣзню кесине алып къойду.

– Бек тюз айтаса. – Къолун мени таба узатды Элдар. – Ма, сѣз ючюн, Ибрахимни биягъында сагъынылгъан назмусу. «Сен ашыкъма, сѣзюм, сен ашыкъма». Муну ич макъамына бир тынгылачыгъыз. Нечик жумушакъды бу макъам, нечик назикди! Къалай шошду ол, къалай сабырды! Жарыкъ. Хычыуун. Тюз бешик жыргъа ушаш! Таза жүрекни, халал жүрекни шыбырдаууду бу! Болмагъанча бир сакъ жүрекни къайгырыулу тебиуюдо.

– Бешикдеги къагъанакъны татлы тюшчюгюн бузуп иш къоярма деп къоркъгъан ананы солууу кирик, – деди Ахмат.

Мен а бу чакъда ол сен таныгъан отоучугъума тюшюп къалдым. Китабымы чапырагъын нечик сакъ аудуруучу эдим мен. Баласына къурт къапдыра тургъан къарылгъачны элгендиреме деп къоркъгъандан.

– «Сен ашыкъма, сѣзюм, сен ашыкъма». Бу макъамны гыллыуу... Бузоучугъуну мангылайын жалай тургъан ийнекни тили къымылдамаймыды бу халлы! – Сагъит былай айтып къошулду ушакъгъа.

– Ёксюз сабийни башын сылай тургъан къол да тюз былай къымылдайды: «Барыр болсанг, бар жүрек ачитмай!» – Магометни сагъышлы ауазы эшитилди.

Элдар мени таба къарады. Къолун да тюз биягъындача узатды:

– Суратлау чыгъарманы ол сен айтхан белгилери ма быладыла. Бузоун назик-назик жалай тургъан ийнекни жылы тилини жумушакъ къымылдаун да кѣргюзтдю бизге Ибрахим, ёксюз сабийни башын сылай тургъан къайгырыулу къолну да кѣргюзтдю. Кеси уа аны ючюн деп бир артыкъ сѣз такъмады назмусуна.

Андан ары зат къошар акъылым жокъ эди мени, Элдарны бу айтыуундан сора уа кесими тыялмадым. Нек этгеними толу билип да болмагъанлай, Ибрахимни назмусуну башха жерин окъуп къойдум:

***«Сен ашыкъма, сѣзюм, сен ашыкъма,
Сен жыяуса, къыйынды жолунг.
Шош жауса, чум бутагъын ачитмай,
Кѣгерсин деп жаауды жауун».***

Айтама да, бу тизгинлени не мурат бла окъугъанымь кесим да дурус билип тнойол эдим мен, Элдар а аны керекли жерине салып кьойду:

– Ма былайда да! Башха затланы юслеринден айта, башха сыфатланы кёргюзте тургъанлай, кесини ай жарыкълы сагъышында сюзюлген акъыллы, бир кесек мудах да кёзлерин туурабызгъа келтирип кьоймадымы шуёхубуз!

– Мудахлыкь чарсын а, биягъында къайсыгъыз эсе да айтханлай, кюн таягъы жарытып. – Сагъит муну кьошду.

Нёгерлерими хар аууз сёзлерин акъылыма алама мен, солууларын эшитеме, бетлерин кёреме. Къуру сёзлери бла айтып кьоймайдыла бу адамла жюреклеринде болгъанны. Аланы ауазлары бла къарамлары, бет къанлары бла ич солуулары келтиредиле магъана жюкню асламын. Былайдагъылань Ибрахимге кютген ич сезимлери да аууз сёзлеринден эсе алада иги билинеди. «Хакъыйкътат ууахтысы деп мынга айта кёреме», – дедим ичимден. Сагъышлы болуп олтургъан тенглерими бетлерине къарай келдим да: «Кёзбаузузлукь ууахтысы», – деп да шыбырдадым.

– Къайсын... Бусагъатда былайда болса... Къалай сёлеширик болур эди ол, не айтырыкь болур эди? – Бу ауаз кимники болгъанын билалмагъанымь сейирсине, ол чыкыгъан жанына къарадым, билгенимде уа андан да бек сейирсиндим: «Тоба, ярабий, бу сагъыш дегенинг адамны ич халын танымазча этип кьоя кёреме да!» – къарамымь Хасанны юсюнде тыйдым.

Элдар, къарамын эки жанына ата, кесин алгъа берди, Хасан таба бурулду:

– Да не айтырыкь сунаса Къайсын? Ибрахимни биринчи китабы чыкыгъанда айтханын кьатлар эди. Ол заманда: «Адабиятыбызгъа энтта бир уллу шайыр кьошулду», – деп къууннгань унутмагъанбыз. Сора ол заманда кёлнун жарытхан ахшы умутун бюгюн кьолу бла тутуп кьойгъаныны къууанчын этер эди.

– Хау, тейри. Къайгъы чакъда къажымаучу Къайсын бюгюн да къууаныр эди. – Бу Жагъафарны ауазы болду дейме. Андан сора Элдар кесини жартылай къалгъан оюмуна келди:

***Къангасындан бир кишини
Ашамай къалгъан-къулгъан,
Хантны кесингча биширип
Алдын юйюнде къолгъа,***

– дегени Ибрахимге жангы татыудан да женгдирип айтыр эди, бюгюн былайда болса, Къайсын.

– Кёп къалмай кыркь жыл болады, Къайсын Ибрахимге былай жазгъанлы. Тенгизни «Иги къууумун» окъугъан болса уа не айтырыкь эди экен ол?

– Ант этейим, ма былай байракь этип кётюрюр эди бу китапны!

– Сюйюнчюлюк айтыр эди, оллаха, битеу халкъгъа! Келди! – деп кычырыр эди. – Ол мен айтхан уллу шайыр келди! – дер эди. – Чыгъыгъыз аллына! Кьобуз бла, къууанч бла тюбегиз! – дер эди.

Тенглерим бу халлы ушакъгъа киришдиле, мен а, эс къанатланы керип, 160-чы отоугъа тюшюп къалдым. Эсинги ары бир бурчу сен да. Сёз сёзню айтдыра, кеслери алларына къуралып къалгъан къаллай адабият ингирле болуучу эдиле анда! Биз а кётюрмеучюмю эдик аллай ингирле-рибизде Ибрахимни назмулурын, «байракъ этип».

Сен табакъ толу жаулу хычинле алып келген эдинг ол ингирде. (Аланы кесинг этген сунуп тургъанбыз биз.) Мен а кесимлей олтурупму ашарыкъ эдим аланы. Бир кесекден Сагъит да келди, Солтанны уа кёп сакъларгъа тюшдю. Не айтыуунг барды, жюреклерибиз шор тарайдыла, аууз сууларыбыз келедиле. Жаулары женгнген исси хычинледен кесибизни тыйгъан бек уллу азапды бизге. Алай хант къангагъа Солтансыз олтурур акъылыбыз а жокъду.

Бизни тёзюмюбюз къаллай бирге жетеригин сынагъан кибик, айтама да, кесин иги кесек сакълатды Солтан. Эшик ачылгъанлай, Сагъит бла мен къарамланы ары атдыкъ. Мен алгъадан хазырлап тургъан тырманьмы Солтанны бетине быргъар муратда къарагъанма. Сагъитни да бир башха мураты болмагъанын билеме. Алай не Сагъит, не мен аузубуздан сёз чыгъаралмадыкъ.

Эшик къанганы артха къайтарып, алайда тирелип къалды Солтан. Кеси уа тюз сахнагъа чыкъгъан артистге ушап. Негерибизни къылыгъын иги билгеним себепли, кечгинлик тилеген халда къарадым санга. Хычинлеринги «ыспассыз этип» къойгъаныбыз ачыу тийгенин бет къанынгдан билдим, сёз айтырча уа болмадым. Салам-келям эте да турмады Солтан. Башын ёрге атды да, кёлден айтып башлады:

***Кюч алгъанма, алай кючюмю
Керексиз дау айтып къоратмам –
Жарытып къарангы кечени
Битдирirme жолгъа къанатла!..***

***Алай, ол жылланы сабийи,
Санга кюймей къалай тёзейим? –
Хар сени жаньгъан залимни
Урсун бу назмуну тюзлюгю...***

***Ыннаны къаргъышы да жетип,
Жулдузла буз болуп жаусунла,
Андан дерт алыргъа деп жерде
Суу ташла юсюне жансынла.***

***О, жарлы анамы къанлысы,
Кёрчю энди бир баш кётюрюп,
«Аллах менме», – деп къарт, къарьусуз
Жанланы аллында кюкюрен...***

Былай женгил, жарыкъ макъамлы назмуланы сайлап окъуучуладан туююдю Солтан. Миллетини къыйын къадары кёргюзтюлген чыгъар-

мала жууугьуракъдыла аны жанына. Къуру Солтанны алып бош айтама ансы, биз, «ол жылланы сабийлери», барыбыз да алай болгъанбыз. Быллай чыгъармала жаныбызгъа бир байтамал асыулукъ бергенча кёрюне эди. Бу назмугъа сен да кымсыз болуп тынгыладынг, ол сени ичингде не тюрлю сезимле туудургъанын билмедим. Мен а, ол кечеги халымы айтмайма, ийнан, Солтанны ауазыны кюкюрегенин, аны шибиля тауушларын бусагъатда да эшите, от чакъгъан жерлеринде кёзлерими кыса, аркъам титирей олтурама.

Солтан назмуну окъуп бошагъандан сора да, эсингдемиди, ол эшик юсюнде, биз олтургъан жерлерибизде, сын къатханлай къаллай бир тургъан эдик? Ахырында төрге ётдю Солтан, къагъыт чулгъамын стол юсюне биргъады да, жюрек тебиуюню кыстаулугъу талакъ солуундан билине, ундуругъуна олтурду.

Бир зат айтмадыкъ. Солтан да тынгылауну ийгенлей къалды. Бу назмуну ич теренинден ургъан иссиликден бла кесибизни ичибизде кётюрюлген сезим толкьунладан къарылып къалгъанбыз. Сагъит, ол стол къатында олтурупду, биягъында Солтан атхан къагъытланы къолуна алды. Чулгъамны ачды Сагъит, къагъытланы бир-бир аудура келди да, къарамын аладан биринде тыйды. «Жулдузла буз болуп жаусунла», – деп окъуду ол. Бизге къарап аз-маз мычыды. Сора, кёзлерин къагъытха буруп: «Суу ташла юсюне жансынла!» – дегенни ауазын кётюрюп къошду.

Бир зат айтыр муратым жокъ эди ол чакъда мени. «Хар сени жаныгъан залимни Урсун бу назмуну тюзлюгю!» – деген кеси аллына ычхынып кетди тилимден. «Аперим, Ибрахим къардаш, аперим!» – деп шыбырдады былайда Сагъит. Акъылындагъын айтып бошамагъаны эки кёзюнде кёрюне, олтургъанлагъа энчи-энчи къарап чыкъды ол, андан сора уа, юй башыны ол мюйюшюнде жулдуз кёрюннген кибик, къарамын къарангы мюйюшге тюйрегенлей да бираз олтурду. Былайда, не эсе да айтырыкъ болур эди, Солтан кесин алгъа берди, алай, Сагъитни сагъышлы ауазы эшитиле башлады да, кесин басып къойду.

«Кёремисиз, таланган, бу сейирни! – юй башыны алайында кертда жулдуз кёрген халда, сейир болуп сёлешди Сагъит. – Халкъны ауузунда жюрюгенича, ол огъурсуз залимге: «Аллах урсун сени», – деп къойса тынч тюйюлмю эди Ибрахимге. «Къуранны къачы урсун аны», – дегенни да къыйналмай айталлыкъ эди шуёхубуз. Алай не Аллахны, не Къуранны сагъынмады ол. «Бу назмуну тюзлюгю урсун», – деп къойду! – Сагъит къарамын ол жаланда кесине «кёрюне» тургъан «жулдуздан» айырды. Алгъа санга къарады ол, ызы бла Солтан таба бурулду: «Ангылаймысыз? Не Аллахны сыйын, не Къуранны къачын эниш этер мураты жокъду шайырны. – Хар сёзюм энчи-энчи чертип айтды Сагъит. – Жалан бир мураты болгъанды аны – назмуну къачын кётюрюю!»

«Сёзюм Аллахха ауур тиймесин ансы, – Солтан сагъышлы болуп къарады бизге, – назмуну къачын Аллахны, аны сыйлы Къураныны тенгине кётюрюп къойгъанды Ибрахим!»

«Аны ючюн а, Сагъит айтханлай, не Аллахны, не Къуранны сыйына чып тюшюрмегенди!» – мен да былай чалишдирдим.

–Ариу чакъгъан терек бахчада булбулла жыры эшитилмей не амалы

барды! – Ахматны илхамлы ауазы узакъдан келгенге ушап чалынды къулагъыма. Мен аны шашмай таныдым, сора, 160-чы отодан кючден айырылып, акъылым-эсим бла да олтургъан жерибизге къайтдым. Былайгъа къайтханым бла уа, Ахматны ауазы да къатымда эшитиле башлады. – Адамларыны асламы композитор деген сёзю ангылагъан окъуна этмеген халкъны ичинден Абидинле бла Мустафирле кибик уста макъамчыла чыгъып, ала къурашдыргъан ариу жырлагъа къанат къакъдыргъан Сергейле бла Людмилала, Исмайылла бла Галинала ёсюп къалгъанларын ал кезиуде тюшюбюзде кёрюннген сунуп турмадыкъмы биз! – Магометге къарап айтды Ахмат.

– Акъылыбыз бишмегенденми, огъесе жашауубуз бизге билмей тургъаныбызлай ичирип кёйгъан ол татлы чагъырдан кефейипми, ал заманлада биз кёп алаамат затланы эслеялмай, алагъа тйишли багъа бичалмай, анга кёре уа ол керти да байтамал ишлени толу къууанчын да эталмай жашагъанбыз. – Магомет Ахматны къарамына былай жууаплады.

– Керти айтады Магомет. – Алим ушакъгъа къошулду. – Бюгюнде уа, миллетибиз бу тин дуниясында ёрлеген бийкликден къарап, ол затланы къалдырмай кёребиз, ал кезиуде эталмагъан къууанчыбызны да, анга кёре, энди толу сезебиз.

– Сен айтханнга угъай да деялмайма, Алим, – Элдар сагъышлы сёлеше башлады, – алай... Барыбыз да билип, кёрюп тургъан бир улуу кемлик барды бизни ишибизде. Алгъаракълада, унутхан болмазсыз, назмучулукъну ёсююне къууаннганыбызны къара сёз бла жазылгъан чыгъармаланы азлыгъыны бла къарыусузлугъуну жарсыуу женгип тургъанды. Энди уа, Аллахны ахшылыгъындан...

Магомет былайда кесини кенг ышарыуун кёргюзтдю. Кесин алгъа берди ол, къолун Элдар таба узатды:

– Энди уа, кёлум бла къууанып айтама мен да, ауузунга чапханым да аны ючюндю, Элдар. Бюгюн а ма алайда Жанакъайытны, ма былайда Хасанны, Жагъафарны бла Алимни, Зейтунну бла Миналданны романлары! Сени чыгъармаларынгы уа, кесинг айтмай окъуна къоярыкъ эдинг аланы, тизмени аллына салыргъа керекбиз.

– Мени акъылымдагъын дурус ангылагъанса, Магомет. Къуру романланы бла повестьлени алып кёйсакъ окъуна, къара сёзде ишленнген чыгъармала базманны бу жанын иги да энишге басхандыла.

– Аланы суратлау – сыфатлау жаны бла алып къарасакъ да, энди тынгылы миллет прозабыз да барды дегенни буюкъмай айтырча болгъанбыз. – Сагъит былай чартлатды.

– Сау болугъуз, мен да аны айтырыкъ эдим. – Элдар кесини оюмуна къошулгъанлагъа ыразылыгъын билдирди. – Алай къуру ол туююдю мен айтырыкъ. Ма ол «кемлик» дегеними жарсыуун салыкъма мен бу къууанч халда айтылгъан оюмланы орта сомуна.

Элдар, сёзюн алайда бёлүп, айтханымы ким къалай ангылай-

ды дегенликде къарады олтургъанлагъа. Бир кесек сакълагъан да этди ол, бизни жаныбыздан ауаз чыкъмагъандан сора уа оюмуну арысын айтды:

– Поэзиябыз таушлукъду дейбиз биз, былай олтурсакъ. Прозабыз алааматды дейбиз, бусагъатда. Кесаматчылыкъны арталда жокълугъун а, нек эсе да, сагъынмайбыз. Ма буду мени жарсытып тургъан. Да къуру мени жарсытханы бла бошалып къалса эди уа! Адабият ишлерибизни барын да жарсытып турады бу кемлик, барын да артха тартханлай турады! Некди былай? Былай неликденди?

– Къайсынны чыгъармачылыкъына бир кесек эс бурулгъанды ансы...

– Керимни назмулары окъуна сакълайдыла, сабанчыны сакълагъан жерге ушаш, кесаматчыны келирин.

– Аладан сора уа? Алайда Хажимусаны бла Сафарны, Танзиляны бла Иссаны чыгъармалары уа? Былайда Элдарны бла Магометни, Алимни бла Ахматны китаплары уа?

– Бюгюн бизни тегерегине жыйгъан Ибрахим шуэхубузну чыгъармачылыкъы уа тинтилгенмиди? Аны уа бичилгенмиди дурус багъасы? Ол а тапханмыды кесини тийишли жерин?

Бу къысха ушакъгъа къатышханлада, хар бири кесин терслеп селешген болмаса, терсликни бир башха адамны боюнуна салыргъа эниклеген жокъду. Элдар а анга ахырда къатышмады, айтылгъан затлада анга жетген болмагъанча олтурду ол, ахырында уа, ушакъны селейгенин эслеп, сёзню кесине алды.

– Сиз айтханнга угъайым жокъду, алай мен биягъында салгъан сорууларыма къайтыргъа сюеме. Нек болады былай? Неликден болады? – Алимге къарады Элдар, андан къарамын Жагъафаргъа, Хасаннга, Ахматха кечюрдю. Ахырында уа, жууапны сен айт деген халда, кесини къатында олтургъан Зейтуннга бурулду.

– Бизни арабызда адабият чыгъарманы къайсы тюрлюсюн да тинте, игисин-аманын эслей билмеген адам жокъду. Университетден тышында бийик адабият окъууну барыбыз да ётгенбиз, жашаудан бла адабият чыгъармачылыкъдан сынауубуз да барды. Бюгюнню заман бизден бек алгъа не затланы, кимлени, къаллай ишлени юслеринден жазарыгъыбызны сакълагъанын да билебиз...

– Да сора уа? – басымлыкъны бла сабырлыкъны бузмаучу Элдар былайда Зейтунну аузуна чапды. Зейтун анга жууап берирге эникледи, Алим андан ал болуп селешди ансы.

– Бу кесаматчылыкъ этиу дегенинг, Зейтун, сен тюз айтханса, терен билимни, жашау, чыгъармачылыкъ сынауну да излеген ишти. Алай муну къыйынлыкъы къуру аны бла чекленип къалмайды. Жазгъан затларыбызда жетишим жокъду дерге къалсам, жалгъан айтырыкъма. Алай алада чойреликле, терс оюмла, тилни онгларын хайырланьуда, суратлау-сыфатлау иште къарыусузлукъ дегенча кемликле да болгъанларына ким даулашырыкъды? Алагъа къатылгъанынг бла уа...

– Барыбыз да ыразы болуп, кѳууанып кѳаллыкѳбыз... Кесаматчы сени кемликлеринги ачыкѳлай эсе – сенден бирсиле. – Элдар Алимге ышармиш этип кѳарады. – Мени ишимде кемликле излеп да бир кѳрсюнчю, мыйгыгы бар эсе, ол!

– Ма былайдады ишни башы. – Зейтун сѳзню кесине алды. – Кѳара тарта башлагѳаныбызлай окѳуна, кесибизни закийле этип кѳоябыз хар бирибиз. Махтагѳан не аямай да эт, юсѳюбюзге ауана тюшюре уа бир да ойнама!

– Алайды. – Бир кишиге да энчилеп кѳарамай айтды Элдар. – Ол тюрлю ауруусуз бирибиз да тѳюйюлбюз. Ёмюрюн бир кере да абынмай ашыраллыкѳ жаланда жюрюмей жашагѳан адамды. Ма бу хакѳыйкѳат затны акѳылгѳа алыу керекди бизге.

– Ишибизде шарайып эслеген адамгѳа кѳаманы сермеп сюелиу барыбызда да болгѳан бек осал кѳылыкѳды. – Зейтун Элдаргѳа бурулду. – Алай кемликни юсѳюнден да айта билиу керекди. Чимдимей, ачитмай.

– «Айтыр болсанг, айт жюрек ачитмай!» – Ибрахимни назму тизгинин былай тюрлендирип эшитдирди Ахмат.

– Бу жаны бла, ол санда Ибрахим шуѳехубузну юсѳюнден айта да, Кѳайсын бизге бек алапат юлгюле кѳоюп кетгенди. – Зейтуннга жууап берген халда айтды муну Элдар.

Ибрахим кѳарындашыбызны ортагѳа салып олтургѳаныбыз эсингдеди. Сѳз сѳзню айтдыра, аз-аздан башха жанына узайып кетгенбиз ансы, акѳылыбызны, ушагѳыбызны ортасында да Ибрахим эди. Бусагѳатда да, аз-аздан жууукѳлаша келип, аны кѳатыа тийишдик.

Керимни да сагѳынадыла нѳгерлерим, Шахмырзаны бла Бертни атлары да айтадыла, алай ушакѳларыны орта сомунда уа Кѳайсынын бла Ибрахимни тутадыла.

– Бу айтханым кѳыйын тиерикле да болурла, алай Кѳайсын а жангылмагѳанды Ибрахимни юсѳюнде. – Алимни ауазыды бу.

– Адабиятыбызны чууакѳ кѳгюнде энтта бир жарыкѳ жулдуз тууду дегеними тюшдю эсинге? – Ахмат былай сорду.

– Тюз Кѳайсынын ызындан муну аты айтылсады дурусу! – Алим Ахматха бурулду.

– Ибрахимге малкѳар поэзияны Моцарты деген киши да ишни болушун билмей айтмагѳанды! – Сагѳит, кесин алгѳа-алгѳа ура, Элдаргѳа кѳарады.

– Кѳзбаусуз айтырымы сюе эсегиз, мен Алим жанлыма. – Магометге бла Ахматха кѳз бакѳдырды Элдар. – Деу Кѳайсын дегенден сора, закий Ибрахим деп кѳояргѳа да эркинбиз.

Кѳайсынын бла Ибрахимни юслеринден былайда айтылгѳан оюмланы биринчи кере тѳюйюлдю эшитгеним. Газет, китап бетлеринде да аз тюбемегенме алагѳа. Алай болгѳанлыкѳгѳа, бу айтыула, бу оюмла былайда жангырып эшитиледиле кѳулагѳыма, алгѳындан эсе кѳыйматлы, магѳаналы болуп тюшедиле акѳылыма. Алагѳа тынгылай келдим да, ма былай кюзгю сыныкѳлагѳа кѳарап олтургѳанча

болуп къалдым. Алада уа, ол «кюзгю сыныкълада», къайсы мутхуз, къайсы жарыкь тюшюп, бир сейирлик суратла кёрюнедиле.

Жашауу келген деу шайыр сагъышладан ауурланган къашха башына сол билегин тиреу этип олтурады. Эки кёзю уа стол юсюнде жазыудан толу къагъытха тюрелгенлей. Онг билегин акъырын узатды ол. Муну билеги да сагъыш эте болур, деп келди кёлюме. Юйренчек къол къаламны тапды. Арсарлы, угъай, биягъыча сагъышлы къымылдай келип, къагъытны юсюнде тохтады къол. Къаламны жютюсюн къагъытха «сагъышлы» жууукълашдыра да бир келди ол, тийирген а этмеди анга. Алайда тыйып къойду. Къаламны алай тутханлай, сол къолуну бармакълары бла мангылай терисин ийледи шайыр, къарамын жазыуладан айырды.

«Кюзгюню» башха «сыныгъы». Ашхам къарангысымыды бу, огъесе танг аласымыды? Жагъа ташладан ариу къаланган хуна буруу. Бурууну ичи юсюне чыкь тюшген шатык алысын. Къарт шайыр ыржыда тохтады. Ай жарыгъымы тегюлгенди юслерине, кюн таякъламы тийгендиле, чыкь тамычыла, ким эсе да кююш инжиле чачып кетген кибик, кеп тюрсюнлю жылтырайдыла. Кёкден жулдузламы жаугъандыла бу мудах жерге деп къарады алагъа шайыр.

Шайыр алгъа атлады. «Кюзгюню» бирси «сыныгъында» жарыгъыракь кёрюндю ол. Къайсынны таныдым. Тохтады Къайсын. Башын кётюрдю. Мутхуз къарамын мудахлыкь чарсыны ичи бла ётдюре, арлакь барды. Былайда да тохтады Къайсын. Бийик алысын инчиклерине чырмашыпмы тохтатды экен аны, огъесе бир бири юслерине ол хуна ташлагъа ушаш къаланган ауур сагъышларына тирелипми тыйылды бу адам?

«Жулдузла... Жерде жашагъан хар инсанны кёкде бирен жулдузу барды, дейдиле. Алай болур. – Алысын юсюнде жылтырагъан чыкь тамычылагъа къарап сагъышланды Къайсын. – Иелери бла бирге болургъа суйюпмю акъгъандыла экен ала бу къабырланы юслерине. – Арлакьда, берлакьда сюелген сын ташлагъа къарады. – Была уа жулдузланы иелери». – Къабыр теренинден ургъан мылы сууукъну саулай ичи бла сезгенча болду былайда Къайсын, кеси кесин ишчи жеринде жазыудан толу къагъытха къарап олтургъанлай тапды.

*«Кенде жоюлгъанланы жарсыулары –
Ол сынланы мангылай жазыулары:
«Биз бери термиле ёлген жашланы
Ташларыбыз – аланы кёз жашлары».*

Эки кёзюн бу назму тизгинледен алалмагъанлай, аланы сын ташны мангылайында окъуй тургъанча болуп, иги кесек олтурду къарт шайыр. Аллындагъы къагъытны юсюнде уа аны кёзюне Ибрахимни бет сыфаты кёрюне башлады. Акъылында бусагъатчыкъда жаратыла келген оюмун кичи къалам къарындашыны бетине къарап айтхан халда шыбырдады былайда Къайсын:

**«Мен да сени андан суюдюм,
Фахму дегенинг – байрам.
Халал – ананг берген сютю,
Халал – сен ичген айран!»**

Ма алай олтурады къарт шайыр. Кичи къарындашыны назмуларын окъуй, ол ишлеген поэзия дунияны тауушлукъ жарыгына сейирсине бла къууана. «Ташла ичлеринде шырылдай, Танг аласы саркъыр черекде...» – Кесин артха атды Къайсын, черек сууу бла бирге саркъып келген жангы тангны жукъусурагъан жарыгъын кёзю бла кёргенча болду. Жаш шайырны илхамында жаратылгъан бу керти да тауушлукъ суратха сабий къууанчын этип, эки кёзю терен татлыкъсыныуда жумуп къарады ол. Танг аласыны аз-аздан уяна «шырылдагъанына» къулакъ салып бираз олтурду.

Кесин алгъа берди энди Къайсын, къагъытны, сагъышлы къолун сакъчыкъ узатып, бир жанына ышырды, эки кёзю уа аны тюбюндеги къагъатдагъы жазыулагъа илинип къалдыла.

**«Юзезде, ууакъ зыгъырда
Сюзюлюп чыгъаса, шаудан.
Сен жюрегимде зынгырдай,
Тигелеп келеме таудан!»**

– дегенни алгъа къарамы бла окъуду ол, ызы бла уа, кёлю къанмагъанча болуп, шатык ауазгъа салып айтды. Алай айтды да, окъугъан назмуларындан сагъышлана, кёзлерин аллындагъы къагъытдан айырды Къайсын. Аркъасын тюзетди ол, къарамын отоуну узакъ мюйюшюне жиберип олтурду. Мыйысыны теренинде жаратылгъан сагъышлары сёзлеге айлана, назму тизгинле болуп кёрюне башладыла анга:

**«Сени сёзюнг иги, жангы
Болгъанына къууандым,
Отунгу кесингча жагъып,
Суудан кесингча къандынг».**

– Элдар, эсингдемиди Ибрахимни юсюнден жазгъанынг? «Аны назмуларында аллай жарыкъ жулдузчукъла бек кёпдюле», деп. – Ахматны бу айтыуу къулагъыма чалынды да, акъылымы «кюзгю сыныкъладан» айырдым. Къайсынны ишчи жеринде къоюп, ушакъны андан ары бардыра олтургъан тенглериме къошулдум.

– Бери бир тынгылачы! – Ахмат кесин Элдар таба берди. – «Тюшюм алай ариу болгъан кече, Назмум жилип этген эди кирши».

Элдар да Ахмат таба эхчеди кесин, не эсе да айтыргъа башлады, былайда уа Сагъитни ауазы эшитилип къалды.

– Бу уа бу! – билегин алгъа атды Сагъит, андан сора сёз къош-

магъанлай, Ибрахимни барыбызгъа да белгили назмусундан тёрт тизгинни айтып кьойду:

*Биргенге кирдиле назмуна
Уялчакъ жулдузну жарыгъы,
Зурнуклай ажаихан насыбым,
Ол эртте озгъан жаз жауунум.*

Барыбызгъа да белгили деп бош айтмайма мен бу назмугъа. Эсинге келтиралырмыса ансы, сен да эшитгенсе аны. Болмагъанча бир ариу кече эди. Толгъан ай чууакъ кёкню жашил жайлыгъында жулдузланы кюте. Экибиз а жайма жёгени аумасында жумушакъ кьыртишге олтуруп. Ибрахим къардашны бу назмусу кёп болмай чыкъгъан эди газетде. Кезиулю адабият ингирибизде окъугъан, сюзген да этгенбиз аны. Былайда уа, сёлеше келгенимлей, бу тёрт тизгинни чалишдирип кьойдум мен сёзюме.

«О-о! Сен а, мен билмей турама ансы, поэт кёреме да!» – денни айтып кюдюнг сен, кёлюнг бламы кьууандынг, масхара этгенлигингми болду – аны уа билалмадым. Бу назмуну мен кесим кьурашдырмагъанымы да айтмай кьойгъан эдим ол кече санга. Алайда болушлукъгъа Ибрахим шуёхуму чакъыргъанымы, эсингде эсе, артда билдиргенме.

Адамны жашауу аны ашыргъан жыллыры туююл, эсинде сакъланган ууахтыларыдыла, деп окъугъанма къайсыны китабында эсе да. Керти окъуна, экибизни ол кечебизни къалай унуталыр эдим мен! Сора аны жашаууму бир ууахтысына тергемей да къалай кьояйым!

– Бусагъатда Сагъит айтхан тизгинлеринде да бек ариу гюлле чакъдыргъанды Ибрахим. – Сагъитден сора сёлешди Элдар. – Ма аладан энтта бир тауушлугъу: «Мен турама, бешик жырымы кече кёз жашларым жибите»!.. – Ахматха бла Зейтунга къарады. – Кёргюзталгъанмыды бу къарындашыбыз бушуулу ананы сыфатын!

– «Бешик жырын кёз жашлары жибите» олтургъан ана...

– Атасыз кългъан сабийчигини бешигин эхчей...

– Бешик жырындан а жиямукълары ауур-ауур тамычыла болуп агъызыла...

– Аны бла бирге кесини закийлигин да кёргюзтгенди Ибрай – къардаш!

– Окъу да сейирсин! Сейирсин да окъу! – Былай кьошду ахырында Элдар.

– Окъуй да сейирсине, сейирсине да окъуй турурча тизгинлери уа азмыдыла керти да закий Ибрахимни! – биягъы Сагъит кесин арагъа атды. – Бу тамашалыкъгъа бир къарачыгъыз:

*«Учарса, эки къанатынг
Тейри жарыкълый жайылып.*

**Тангым да бурнун кьанатыр,
Аталмай, атдан жыгъылып»!**

– Керти да тамашалыкъ тьойюлмюдю бу! – Зейтун кьолун Сагьитге узатды.

– «Тангым да бурнун кьанатыр» дегенни ким айталлыкь эди да Ибрахимден сора! – Ахмат Элдаргъа кьарады.

– Аны айтыргъа кюрешеме мен. – Элдар да Ахматха бурулду. – Кесиме аны ангьлатыргъа кюрешеме. Бу адамны хар жангы чыгъармасында да кьорюнедиде былай билмей тургъанлай айтылып кьалгъан тамашалыкъ сёзле. Муну бир-бир ушашдырыулары бла тенгшедириулериде ма былай кёзлеримиде кьаматып кьоядыла мени, солуууму тьыйып кьоядыла! Адам сезиминде аллай затла жаратылырла деп ийнанырыгъым келмейди.

– Тюз айтханса, Элдар. – Зейтун сагъышлы ауазын кьошду. – Аллай «затла» жалан да Моцартланы илхамларындан туадыла. Ма, сёз ючюн, бу да: «Бугъа теринича, тейри жарыкьны. Мен кердим акь жулдуз чьойлеге».

Жашла, Зейтун андан сора да бир зат айтырыкъ сундула ушайды, сёз кьатышдырмадыла. Зейтун а, анда «жулдуз чьойлеге керилип» тургъан териниде излеген кибик, кьарамын кёк кенгинде ары бла бери учхалатды да, тьонгюлген этгенча болуп, тынгылауну ийип кьойду. Зейтун таба кьарадыкъ биз. Ол зат айтмазлыгъын халындан билдик, ауузундан сёз чыгъаргъан а болмады.

Сёз сёзю айтдырады деучюбюз биз кьуруда. Былайда уа тынгылау тынгылауну туудурады, деп келди мени кёлюме. Кертиси да алай болгъанды. Зейтунну бу мудах, бу ауур тынгылауу барыбызны да юсюбюзден басып кьойду. Тунчукьгъан этгенча болуп кьалдыкъ биз.

Кёпмю олтурдукь биз бу тилсизликде бла сангыраулукуьда, азмы мычыдыкъ – Аллахды билген. Мен шарт сезген – бу мутхуз шошлукьну ауурлугъун кётюралмай башлагъаным болду. Бир чакьда уа чыдамымы таркьайгъанын да сезип, кеси ауазымы эшите тебидим:

**Да айтырсыз мени жашыма –
Бек сюе эди деп жашаргъа,
Китабын да санга деп атап,
Чыгъарлыкь эди дерсиз артда.**

**Жашауун да туугъан жерини
Ташына, сууна да атап,
Аланы сюйгенлей жюрюген
Эди дерсиз кьайда да, атанг.**

– Кеси ауазымы таниялмай тынгыладым мен бу осуят сёзлеге. Кесими уа жангы кьабырны сырт узунун сылай тургъанлай тапдым.

Ышара-ышара туугъан тенгим

Заманны бетине-къууатына устазым Алийни кёзлери бла къараргъа итинеме. Жылланы саркъыу тауушларына аны къулакълары бла тынгыларгъа, ёмюрюбюзню ич макъамын аны акъылы блы ангыларгъа кюрешеме. Сора жашауну ол, неда бу кезиуоню кыймат хазнасын да аны базманына салып тартама. Муну айтханым: «Биз, – деучю эди Алий, заман дегенни айтып, кыйыры-чеги болмагъан бу уллу ангыламны жангыз бир къысха сёзге сыйындырып къоябыз. Заман а хар бирини энчи илишанлары болгъан кёп кесекледен согулады. Ёмюр, жыл, ай, кюн, сагъат, такъыйкъа.

Такъыйкъала сагъатлагъа, сагъатла кюнлеге, кюнле айлагъа, айла жыллагъа, жылла уа ёмюрге, деучю эди устазым, хар бири кесини бетин-къууатын, тауушун-макъамын биргесине келтирип къошулады. Аны себепли, деучю эди ол, бу кесекледен бирин да, ол гитче, бу къысха дегенни айтып, учуз этерге жарамайды. Нек десенг, бир-бир къысха такъыйкъачыкъла сау уллу ёмюрню атына айтылып къаллыкь ишлени болдуруп къоядыла.

Керти окъуна, Шекспирни ёмюрю, Пушкинни заманы, Гагаринни жигитлиги, деп кыймайбызмы. Ала бла бир заманда жашагъанлагъа уа Пушкинни тёлюсю, Гагаринни тёлюсю дейбиз да. Алай узакъдан тутуп да нек айтама! Кязимни тёлюсю, Къайсынни тёлюсю десем а нек жарамайды? Сёз ючюн, Къайсын бла бир кезиуде жашагъанла ёхтемленип айтмаймыдыла: «Мен Къайсынни тёлюсюнденме!» – деп. Бу мен хапарын айтып бошагъан Мухтар окъуна ненча кере белгилегенди аны. Къайсынны атын ауузуна бал къапхан халда айта, аны назму тизгинлерин нарт сёзленича келтире.

Ма ол заманда келген эди мени акъылыма: «Я рабий, бизни арабыздан а чыгъармы тёлюбюзню аты, намысы да болуп алай жюрюрча бир адам?» – деп. Бу сорууума жууап излеп хазна кюрешмегенме мен ол заманда. Башымда да алай кёп жюрютмегенме аны. Тамата тёлюню аты, анты да болуп жашагъан Къайсын арадан кетгенли, аны тёлюсю кёп къалмай тауусулгъанлы уа, билмей тургъанымлай келип къалады эсеме. Келгенде уа, бек уллу магъанасы болгъан, жууапны да болжалгъа салмай бериуню излеген сорууча келеди.

Ибрахим. «Поэзиябызны Моцарты». Акъылы терен, фэхмусу жарыкь. Халлары ариу, аты белгили. «Ибрахимни тёлюсю». Не ариу бичилсе да, жангы кийим ал кезиуде юсюнге тап келишмегенча кёрюнеди. Ансы нек жарамайды былай айтып къояргъа? Алим бла Зейтун. Белгили алимле, андан да белгили уа – жазыучула. Ахмат бла Магомед а? Республиканы Халкъ шайырлары. Къырал саугъа къоллула. Бири – жазыучула жыйыныны башчысы, бирси – адабият журналны баш редактору. Сора Жагъафар бла Элдар...

Таза кёзден къарап айтхан заманда, мени уа быланы барына да тамам алайды къарагъаным, бирин бери тартып, бирсин ары тюртюр амалым жокъду, барысы да тийишлидиле атларын тёлюбюзге берип

кьояргъа. Бу мен кьурагъан тизмеге къарап, бирлерини атларын алгъа айтханымдан, бирсилени аладан сора сагъыннганымдан тергеп, акъылынга жангылыч оюм келтирме.

Ма, сёз ючюн, Элдар. Аны аты тизмени ахырына тюшгени мен аны бирсиледен эниш этерге сюйгенден туююлдо. Мен алай этерге окъуна кюрешсем да, бу жазычуну къачы ол тюрлю хыйлалагъа бой саллыкъ туююлдо. Къаягъа балта бла сюелгенлей болуп къаллыкъды ол заманда мени ишим.

Алийни китапханасына баргъанынг иш болуучу эсе, мен алай нек айтханымы ангыларыкъса. Мында ана тилибизде жазылгъан китапланы азлыгъы ал кезиуде жүреклерибизни нечик такъыр этиучо эди. Энди уа, кесинг да кёрген болурса, таланмагъан, кьуру Элдарны китаплары сау бир тапканы бийлеп турадыла. Былайда ичимде кётюрюлген кьуанчны айтмай къалай кьояйым? Элдарны китапларыны битеулю тиражы миллиондан не заманда атлагъанды!

Бу жаны бла миллетибизни атын дуниягъа белгили этгенди деп биринчиге Къайсынны айтханыбызда жангылычлыкъ жокъду. Экинчиге уа, аны артыкъ бек сюймегенле окъуна угъай деялмайдыла, мени тёлю къарындашым Элдарны аты келеди. Мен муну санга бир жангы зат билдерейим дегенликден айтмайма. Бу билдириу кьыралны бек бийик сахналарындан, аны битеу халкъына да эшитилип, кёп кере айтылгъанды. Мен а, тёлю къарындашымы аты бла ёхтемлене, жаланда кесими кьуанчымы айта турама. Да не? Элдарны китаплары Нальчикде бла Москвада, Киевде бла Тбилисиде, Кишинёвда бла Берлинде да басмаланнгандыла. Адамла аланы, ана тилибизден сора да, орус бла къабарты, немис бла ингилиз, испан бла поляк, украин бла монгол тилледе окъуйдула!

Билемисе, Элдарны атыны аллына «деу», «закий» деген сёзлени сала барлыгъым келеди. Аллахны арагъа салып айтханда, алай этерге эркинлигим да барды, Элдар кеси унарыкъ туююлдо ансы. Ибрахимге Моцарт деп кьойгъанлыгъына, кесини юсюнден аллай зат айтылса ыразы болмаучуду ол. Алай ишни башы мени айтыргъа сюйгенимде бла аны ыразы болмагъанында туююлдо. Шартлыкъдады ишни башы, хакъыйкъатлыкъдады. Аланы уа, шартлыкъны бла хакъыйкъатлыкъны, Элдар кеси болдургъанды.

Элдарны чыгъармаларын мен кесибизни ана тилибизде бла орус тилде окъуйма. Аланы юслеринден, бизни тин жашауубузда ала не магъананы тутханларындан, кеси тилим бла ёз акъылымы айтып кьояргъа эди муратым. Кесини тёлю къарындашларыны юслеринден Мухтар айтхан халда. Алай, кими кёкле бийигинден, кими жылла узагъындан келгенча болуп, бир ауазда эшитилирге къалгъандыла да, акъылым алагъа юлешине барады.

Биринчиге, нек эсе да, Элдарны ауазы чалынды кьулагъыма. Кимни эсе да сорууна жууап эте тургъан халда сёлешди кеси да.

– ... Бир бёлек жылынгы ашыргъандан сора уа, бу юйрениу, дерс алыу деген ишлени эрттеден бери да дайым халда этип келге-

нинги эслейсе. Лакъырдыны бла чамны файгъамбарлары Чеховну бла Твенни хапарларындан, масхара сёзю деу усталары Гашекни бла Зощенкону новеллаларындан, Ильф бла Петров деген бу ангкытлыкь фахмуланы чыгъармаларындан. Аладан тышында уа бир киши бла да тенглешидрип болмазлыкь Азиз Несин, кюлкую шауданы Гоголь... Быланы чыгъармаларын болмагъанча терен татлыкьсыныуда, уллу зауукълукьда окъуйса. Окъуйса да, сёзге хурмет этиуню кыйматлы дерсин аласа.

Айта тургъан сёзю ахырына жетдирилмегени да билине, былайда тохтап къалды Элдар. Мен анга ыразы болмадым, сейир да этдим. Алай Элдар, солуу айландырып, оюмуна къайтды:

– Акъылман Кязимни усталыкь кебине урулгъан назмусу бла ёлюмсюз Къайсынны бийик поэзиясы уа адабиятта ишлегенлени къайсы бирине да мутхусланмаз юлгюледиле. – Элдар къардашым былай къошду, мен а кесиме: «Бий бергинчи къул тёзmez!» – деп кюлдюм ичимден.

Элдарны ауазы тохтар-тохтамаз, алтмышынчы жылланы экинчи жарымы башланган замандан келип, Къайсынны шатык ёню эшитиле тебиреди:

– Элдарны биринчи хапарларына окъуна бизни китап окъуучуларыбыз, кесаматчыла да къууанып тюбеген эдиле. Бизни адабиятыбызгъа къара сёзде ишлеген керти да бир фахмулу жазыучу келгенин барыбыз да ангылагъан эдик. Энди уа бу жаш жазыучуну чыгъармаларын уллу къыралыбызны хар жеринде да окъуйдула. Болмагъанча къууанчылы ишди бу. Алгъа, мени жерлешим эм къарындашым Элдар!

Малкъарны деу жырчысы Къайсынны къабартылы эжиучюсю Алим да былайдады.

– Малкъар проза кесини ызын арымай-къажымай кенгерте баргъанын кёрюп къууанама. – Къайсын къардашына къарап айтады Алим. – Бюгюн анда къара сёз бла жазылгъан чыгъармаланы бар тюрлюлери да эришедиле. Бу тауушлукь чариште Элдарны алашасы бюгюн окъуна кёргюзтеди кесини ахшы жюрюшюн.

Орус адабиятны хурметли акъсакъалы Сергей Михалков кесини кёзбаусуз къууанчын айтады:

– Энди монголлу сабийле да бизни уллу къыралыбызны сабийлери бек суйген жазычуланы чыгъармаларын окъурча болдула. – Гайдарны, Кассильни, Мустай Каримни, Сергей Баруздинни, Драгунскийни эмда Элдарны чыгъармаларын.

Кёремисе бу аламанты? Михалков санагъан адамлагъа бир бурчу акъылынгы. Бу уллу, бу кенг белгили адамланы сатырына нечик тынч къошуп кёйгъанды бизни Элдарны ол. Михалковха саубол айтмай жарамаз. Алай Элдарны уллуланы тенгине кётюрген а жаланда аны бийик, жарыкь да фахмусуду.

Бу акъсакъалны айтханы Баруздинни кёлюн къандырмады. Кимни эсе да ауузуна чапхан халда сёлеше башлады ол:

– Мени сагышым «Жанкёзла» деген китапны юсюнденди. Бирси китапланы арасында энчи жер алып турады бу. Бу китапны отуз жазычу бир болуп кёрагъандыла. Жазычула уа жазычуламыдыла дейсе! Чингиз Айтматов, Шукурбек Бейшеналиев, Спиридон Вангели, Элдар эм башхала.

Эсингде болурму, бир жүрек кыйынымы айтхан эдим санга алгъаракълада. Кесибизни бу буюгъуу-юююгюу ауурлугъуну туюбюнден чыгъаралмагъанлай, игибизни игича кёргозтюрге ётюбюз къарымай турабыз, деп. Михалков бла Баруздин сау болсунла. Бир-силеге да берекет берсин. Кёремисе, кесибиз эталмагъанны этип, миллетибизни бу керти да фахмулу уланыны къачын, аны бла бирге уа саулай халкыбызны да намысын нечик иги кётюредиле ала.

Мухтар бла ушагъыбызны бир жеринде, ол кесини тенглерин ёхтем болуп санагъанлай, мен, анга сукъланнган да этип: «Сени ёхтемлендирген Къайсын бла Керим кибик биреу чыгъармы экен бизни тёлюден?» – деп соргъан эдим. Ол а: «Агъач ичинде уллу, ариу да терекни жанында андан да уллусу, андан да ариуу ёсюп да къалычуду», – деп кёйгъан эди. Бир кесек сагыш этгенден сора уа: «Къайсынларыбызны бла Керимлерибизни къатларында ёсюп келген Ибрахимле бла Элдарла, сен ийнанып къал, ма аллай терекле бола турадыла». – Дегенни да кёшхан эди.

Мухтар заманны узагъындан къарап айтханды аны. Къачан эсе да бирде боллукъну акъыл къарамы бла кёрюп, аны кёзбаусуз къуанчын алгъадан этип айтханды. Бюгюн биз Мухтар кесини ахшы умутунда ийнакълагъан затланы жашау шартлары болуп кёребиз. Бу алапат шартны кёралмай тургъанлагъа тырманым жокъду, жаланда жан аурутуп кёяма алагъа. Ариулукъну кёралмагъан анга къууаналгъанмы этерикди. Мени жүрегими аурутханла башхаладыла. – Кёре тургъанлыкъларына, аны жокълукъну къарангысында къалырын суйгенле. Бардыла, жарсыугъа, тёлюбюзде аллайла да.

Кесини Аллах берген фахмусу уллуду Элдарны, жарыкды. Аны менден эсе кёп да акъыллыла бла билимлиле айтадыла. Мен а бир башха затны белгилерге сюеме былайда. Тёлюсюню ахшыларыны, кётюрюрге, махтаргъа тийишлилерини атларын, бир затха да къарамагъанлай, ачыкъ айтып кёоялгъанын. Сен эслеяла болурмуса ансы, Ибрахимни атын Моцартны тенгшисине кётюрюп айтыу дегенинг ол заманда жалан кертичиликни бла тюзлюкню угъай, жигитликни да излеген иш эди.

Энтта бир кысха хапарчыкъ айтайым. Жазычула межямыны отоуларындан бири. Хурметли акъсакълла Саид бла Берт, быладан жашыракъла Керим бла Къайсын да мындадыла. Жазыу ишге энди къармаша башлагъан къауумну ала жыйгъандыла бери. Бирен-экишер китаплары чыкъланла да келгендиле бери, биринчи назмучукъларын бла хапарчыкъларын алып келгенле да бардыла.

– Къызым, уялып олтургъанынгы кёреме, алай сен да кёруу кёллу келген болмазса, баям. – Къарт Шахмырзаны ургулу ауазы болду бу.

Къызчыкъ ёрге кётюрюлдю. Ийменсинип къарады олтургъанлагъа. Бир кесекден а, кесин къолгъа алып, экими, ючмю назмусун окъуду. Бирсиледен хапарым болмады, мен а бек суююп тынгыладым. Назмуланы жаратдым мен. Ётюрюкден не асыу, назмуларындан эсе къызны кесин бегирек жаратдым дейме.

Дугъум кёзлерин узун кирпичкери бла ариу ийменсиниуде жаба, къызчыкъ артха туракълады. Тёреде жюрюгенича, энди анга кесамат сёзле айтылыргъа керекдиле. Жаш назмучуладан бири, атын жашырып къойсам иги сунама, секирип къопду жеринден. Оргъаны-соргъаны да болмай, къызчыкъны аллына уурух-суурух этип чыкъды.

– Тохта, сен... Шо сен да кимни алдаргъа кюрешесе! Ол назмуланы кесинг жазгъанса деп ким ийнанырыкъ сунаса? Туура мени китапларымда окъуна алай кёп туююлдюле аллай назмула! Былайда олтургъанланы барын да аллай бирни билмегенлеге санаргъа уялмаймыса? Айт бусагъат, кимни назмуларын урлагъанса! – ма былай даулап тохтады ол «хыртлы поэт».

Бети къызарды къызчыкъны. Эринлери къалтырадыла. Кёзлеринден жилямукъла тёгюлдюле.

– Сени китапларынгда «аллай» назмула болмагъанларын, биз, бетсинип, айталмай тура эдик. Аны кесинг айтып къойгъанынги иги этдинг, сау бол. Алай ол сени насыпсызлыгъынды. Сени энчи бушуулугъунгду ол! Аны ангыла да, ауузунгу къыс! – къурч къатылыгъы бла айып иссилиги бир кибик сезилген ауаз кюкюреди олсагъат. Адамла ары къарадыла. Къуруда ышара-кюле сёлешиучю Элдарны бу халда биринчи кере кёрюп сейирсиндиле ала. Ол къызны назмуларын, андан сора узакъ бармай, Элдарны кесамат сёзю бла бирге газет бетинде окъудукъ. Миллет адабиятыбызны тейри къылычына энтта бир ариу тюрсюн къошулду деп къууана эди анда Элдар.

Китапны ал чапырагъындан сагъышлы къарагъан тёгерек бетли чалбаш адам. Заман хапусу агъартханлыгъына, чачы къалынды, кеси да бир жанына сыйдам таралып. Учхара къарагъанлай окъуна эслеп къояса: къуру юсюн-башын угъай, акъылын бла сезимин, оюмларын бла сагъышларын, умутларын бла ишлерин да тизгинли тутхан адамды бу. Былай къарагъанда гурмугуракъ, къаштюерек окъуна кёрюнеди ол, кеси бла жуугъуракъ танышсанг а, лакъырдачы-кюлкючю адам болгъанын билип сейирсинесе, къууанаса. Муну айтханым: жашаугъа керти кёзден къарауну бла анда кёрген затларын, тап жарсыулу окъуна эселе да, чам, лакъырда сёзге салып къоюуну суйген адам къарайды бу суратдан.

Суратда аны эринлери гам къысылгъанлайдыла. Мен а анга ма эринлерин аз-маз къымылдата башлайды бусагъат, ма кёзлеринден жарыкъ жилтинчикле чачырата башлайды деп къарайма. Алай этер да, олсагъатчыкъда къурашдырып бир кюлкюлю зат айтыр. Александр Чернышёв билип айтханды: «Элдар ышара-ышара туугъанды,

жашагъан да ышара-ышара этеди. Аны ышарыуундан а былай бир огъурлу жарыкъ урады, бир ариу, бир кирсиз, хыйласыз тасхалыкъ эсленеди бу ышарыуда. Элдар кюле билген адамды. Кюле билиу дегенинг а бек алапат илишанды».

Элдарны битеу чыгъармалары аны ма бу «алапат илишаныны» жарыгъында жаратыладыла. Ол а, ол жарыкъ, окъуучуну бетине ургъанлай, аны кёлюн кётюргенлей турады. Не ауур, не бушуулу хапар да айтсын, Элдар окъуучусуну жюрегине не тюнгилюлюк, не бир башха аман къууум кийирмейди. Аманлыкъны кетерине, игиликни келмей къалмазына терен ийнаныулукъда ишлеген жазыучу окъуучусун да ийнандырады анга.

Элдарны атын алгъаракълада да сагъына-сагъына тургъанма. Айта баргъаным къадар, айтыр затла да кепден-кеп чыгъа барадыла. Аланы юслери бла атлап кетерге уа кезюм къыймайды. Ийманынг хакъына, бери бир тынгыла. «... Таматаракъ жашыракъгъа балтаны узатды. Ол да, къол аязларына тюркюрюп, «балта оюнну» башлады. Бир кесекден, эмен терекни терен жарасында бир затны эслеп, балтачы ызына бурулду:

– Жилияй турады! Ийман-межгит хакъына, жилияй турады, – деди жаш. – Кёремисе ол тамычыланы!

– Уий, сен телини, сен сылхырны! Не жилигъан хапарды ол? Берчи бери балтаны. Жилигъанын бла сарнагъанын а мен кёргюзтейим». – Элдарны «Малкъарбеклары» деген хапарында барады бу «балта оюн».

Кёресе да. Терекге бир бош жансыз битимгеча къарап кыймайды жазыучу. Жаны барланы, ол а не болсун, тюз адамны даражасына кётюрюп айтады терекни юсюнден. «Терекни терен жарасында», – деп. Сора бу эки балтачы терекни «жилямукъларын», огъесе къанын окъунамы, эслегени бла, аны ачыгъанын ёз жюрегине алып, балтаны силдеялмай тохтайды бири. Экинчиси уа: «Берчи балтаны бери!» – Хар адамны къан тюрсюню башха болгъанын ангылалалдымы дейсе былайда Элдар! Къаныбыз бираз тазаракъ болурун излеталдымы бизге?

Андан арысы уа? «Бу жол балта къатыракъ сермей тебиреди. Дагъыда бир кесекден а азап чегип бошагъан эмен, чыкъырдай кетип, окъ тийген къазауатчылай ауду, гокка бутакълары къара жерге жайылдыла. Ариу, сыйдам чапыракълары букъугъа кёмюлдюле. Аладан бири уа, бутагъындан юзюлюп, аз къымылдай къалды». – Ма быллай чакъларында кёрюнеди Элдар мудах адамча, къаштюйча. Чалгъы ауузу юздюрген чёпню, балта аудургъан терекни, душман огъу жыкъгъан къазауатчыны бушууларын эте, аланы ачыгъанларын ёз жюрегинде сезе олтургъан ууахтыларында.

Къадар кесини тюрлендирип болмазлыкъ ахыр сёзюн айтды, болур болду, деген чекге жетдиреди Элдар бизни. Алайлай а, биз билмей тургъанлай: «...суху жел чапыракъны салкъын кёлларына алып, букъудан кётюрдю». Зорлукъ балтасы жыкъгъан терек.

Халкыбызны сыфаты туююмюю бу? Сора ол кьумгъа тюшюп кьалгъан бутакъла. Сора ол букьугъа кьмюлюп кьалгъан чапыракъла. Ахырында уа «таза чапыракъны букьудан кетюрген» бу «салкыын кьоллу» суху жел. Ол чапыракъланы юслери бла кесини, битеу тьлюсюню да кьадарын кьргюзтеди, баям, жазычу. Жокьну кьарангысындан, «суху желни» кьанатына илинип, барны жарыгына кетюрюлюп кьалгъан тьлюню.

Элдарны «Ахыр тилек», «Уку сарнагъан кеч» деген хапарларын, эсинге эсе, ол заманда аланы басмагъа кьалай ычхындырыр эдиле, жашланы кьайсындан эсе да алып, зарфха урулгъанлай окьугъан эдик экибиз. Биринчисинде Батырбий эфенди, экинчисинде уа Бийсолтан – экиси да бир кибик огьурлу кьартла.

Батырбий эфендини кеси жангызлай кьыйырсыз- чексиз, кьарлы-боранлы аулакьда ач бьрюлеге жолукьдуруп кьояды жазычу. «Бу жууаш, бу таза жанны алай этип кьояргъа кьезюнг кьалай кьыйды!» – деп дауларыгьым келеди, ийнансанг, Элдардан. Дауну уа хапарда толу жууабы берилип тургъанлай айтама. «Ачыкь жүрекли, алтын жүрекли Батырбий эфенди, болгъан кьочюн жыйып, ёрге турду. Аллах анга берген ахыр ууахтысына кишича тьубер ючюн». – Ма былай.

Бу кьайгылы-кьаугьалы дуняда адамлыкь кьачына кир кьондурмай жашагъан кьарт таулу жийиргенчли жьртхычланы алларында тобукъланмады. «Дуня кибик уллу ёзенде таш сурачча» сюелгенлей кьалды». – Ма былай!

Ол заманда не сен, не мен акьылыбыз бла теренине киралмай кьойгъан, ангылауу болгъан адамны уа терен сагьыш этдирлик бир зат барды энтта. «Батырбий эфенди кьезлерин ёрге кетюрдю: «Рагимли, сыйлы Рабийим, не ючюн атаса мени жьртхыч жаныуарлагъа? Не ючюн сынатаса манга быллай кьюсюзлюкню? Менми, ёмюрюмю санга кьуллукь эте, сени атынгы айта, ашырмадым? Сора жаназы бла кебинликге тийишли нек этмединг, кьюлю Рабийим? Огьесе бу да бир сынамынгьмыды?»

Энтта бир кере окьучу Батырбий эфендини ахыр сьзлерин. Батырбий эфендини ауазына энтта бир тынгылачы. Сора аны кькге бурулгъан кьезлерине уа бир кьарачы. Кьлкьалдылыкь тауушланы айыраламаыса муслийман кьартны ауазында? Тьрмандан толу тарыгьыуну туталамыды кьулагьынг? Аны эки кьезюндеги бушуулу сорууланы уа эслеяламаыса? Энди бир сагьыш этчи туура Аллахына окьуна тьрман жолукьдуруп чекге жетишген эфендини бу болумундан. Аны ич халын ангыларгъа бир кьорешчи энди. Кьыйынлыкьгъа тьшюралгъанмыды дейсе жазычу кесини эфендисин! Аны юсю бла уа адамны ич ёзегини бьтюнлюгюн-беклигин кьргюзталгъанмыды дейсе!

Бийсолтан бла Батырбий эфенди миллетни не жаны бла да бир орталыкь адамларыдыла. Сора бу кьыйын ууахтыларында аллай бир кьарыу кьайдан тапдыла ала? Жалан бир жууабы барды бу со-

рууну: миллетни ахшы адетлеринден бла асыл кылыкларындан. Жазычуну юсюнден а аны жангыз бир инсанны юсю бла, керекли амалланы табып, сау миллетни бийик кычын кёргюзте билгенин айтыргъа керекди.

Элдар кярдашымы, аны чыгъармаларыны юслеринден айтыр затларым кесими да аз туююлдуле. Алай ол алгъаракъда андан-мындан сёлешген жазычула табадан энтта ауазла келе башлагъандыла. Кеслери уа Элдарны чыгъармачылыкъда акъылбалыкъ болгъан заманына келгенча кёрюнедиле.

Эльберд Элдарны суюген тенгиди. Орус тилде ишлеген къабартлы жазычуду. Элдарны чыгъармаларын орус тилде окъугъанлагъа жайыуда кёп кыйыны барды кесини да. Ма аны ауазыды бу:

– Бюгюнлюкде Элдар атын кёпле суююп айтхан кенг белгили жазычуду. Адабиятны лакъырда тюрлюсюнде аны аллына киши ёталмагъан устаны даражасында алыкъа кёп жашарыкды ол. Ахыр он жылны ичинде уа Элдар повесть, роман деген уллу чыгъармаланы жазыуда да бек жетишимли ишлейди. «Чум терекле», «Ак кярда къузгъун къанаты» деген повестьлеринде бла «Шамшудин къаласы» романында уа бу жаны бла да чынтты устаны даражасына кётюрюлгенди.

Алим да, Эльбердча, Элдар бла бир тёлюню жазычусуду. Жаннетлик Алийни китапханасына талай ахшы китабын къошханды ол. Тенгини жетишимлерине тюз кесини хорламларынача къууанады:

– Малкъар адабиятында биринчи тарых романны Элдар жазгъанды. Аны «Шамшудин къаласы» таулуланы Аланла тарындан, ёмюрлени къалын чарсындан ётюп, бюгюн бизге эшитилген кишилик ауазыды. Уллу эпика чыгъармады бу роман. Жазычуну бек ахшы жетишимиди. Миллет адабиятыбызда энчи жерни алгъан, уллу магъананы да тутхан кыйматлы ишди.

Элдарны – жаш жазычуну юсюнден Къайсын не айтханы эсингде болур. Андан берисинде да кёз туурасындан кетермейди аны. Кеси арабыздан кетгенликге, Къайсынны кыйгъырыулу-къууанчлы ауазы къулагъыбызгъа эшитилгенлей турады:

– Элдар малкъар адабиятны ортанчы тёлюсюнденди. Аны къара сёз бла жазылгъан тюрлю-тюрлю чыгъармалары малкъар адабиятны жашау-турмуш мардаларыны ызларында айныуун биле-биле жалчытхандыла.

Адабиятны Къайсын кибик деу келечиси, жууаплылыкъны кесинден, бирсиледен да къаты излеучу адам быллай багъа бичди эсе, анга мен не къошаллыкъма? Болсада, «Къыз кычырыу», «Кёпню кёрген къарагъач», «Къарт эшекни къадары», «Къобузчу Марзият» – ма была, аладан сора да Элдарны кёп чыгъармалары жесирлеп кыйгъандыла да, бу зауукълу жесирликден чыгып кетерге кёзюм кыймады.

Унутмай тура болурмуса, кесини деу устазларын санай, Гогольну атын къалай терен суюмеклик бла айтхан эди Элдар. Къайда-къайда!

Кесин Гогольну тенгшисине кётюрюп селешир акылы болмагъанды аны. Аллай затны акылыма алгъаным бла Эдлар кърдашны дыгылына къатылырма деп да къркъама, алай...

Гогольну айтхылыкь поэмасын унутхан болмазса, таланган. Къара сёз бла жазылгъанына да къарамай, анга поэма деп не ючюн кьойгъанларын да, баям, билесе. Ол затланы да акылынгда тутханлай, жангыдан бир окъучу Эдларны, сёз ючюн, «Къобузчу Марзиятын». Бу да къара сёз бла жазылгъанды. Алай «къара сёз» дегенни былайда жаланда адабият ангыламныча айталлыкьса. Чыгъарманы ич сырында уа къара сёз жокьду. Бери бир къулакь салчы:

«Ма ол макъам, бирде, кесине жангы жолчукь сала, жангы кюч ала, ашыгып саркъгъан тау суучукьгъа ушайды, бирде уа кьонгурочукьну узакьдан келген зынгырдагъаныча да эшитиледи. Бирде мудах ахтынады, терен кючюнеди, бирде уа, кёкюрекге сыйынмай, тышына тегюлюрге хазыр къууаншча, боркъулдап къайнайды. Алай, ахырында уа, нек эсе да, жангыдан мудах тауушлагъа кёчюп, алай бошалады».

Не уа хапарны былайчыгы: «Аны ариу бармакълары кьобуз туюкледен азатлагъан сейирлик макъам а, къууанчха къууанч кьоша, жарыкь юйге, жарыкь арбазгъа да сыйынмай, жай кече толкунтолкун болуп жайыла эди. Битеу да эл, битеу да дуня тепсесин дегенча».

Таза, жарыкь, бийик поэзия дегенибиз бу туююлюдю! Мени оюму дурусха санагъанын билдирирге ашыкьгъан кибик, Елена Корнеева ауаз береди:

– Эдларны «Шамшудин къласы» айтып-айтмазча бийик поэтикалы романды. Бу роман, халкь чыгъармачылыкьны битеу поэтикасын кесини ичине жыйгъан, къара сёз бла жазылгъан тарых поэмады. Ичине кёп зат сыйындыргъан бу чыгъармада тюрлю-тюрлю сейирлик ишле бири бирин терк-терк алышындырадыла. Аны баш энчиликлеринден бири уа жарыкь, назик да лирикасыды.

Окъугъан болурса, алай эсе уа, кесинг да билесе: «Шамшудин къласы» Эдларны бюгюнлеге бек уллу, бек кыйматлы да ишиди. Бек ахшы да жетишимиди. Къуру Эдларны угъай, саулай малкъар адабиятыны барыбызны да къууандырып турлукь хорламыды. Тин хазнабызгъа кьошулуп, окъуучулары жюреклеринде миллет ёхтемликни бийик сезимлерин уята, узакь ёмюр жашарыкь романды бу.

Не айтыр кереклисиди барды, быллай байтамал ишле кюн сайын этилип турмайдыла, тынчлыкь бла да болдурулмайдыла. Эдларны Аланла тарына атланырны аллындагъы сагъышларын билсенг, ол затланы бютюн терен ангылайса. «Арсарлыкьны кери ташлап, къламны кьолгъа алама... Жолум узакь- жууукьмуду – чыгъама жолоучулукьгъа. Андан къачан къайтырыгъым, не хапар келтирлигим да, ахыр кюнню ингирича, ахыр солуу ууахтымча, белгисизди». – Кёремисе, кълаллай сагъыш толкунла чайкъаладыла жазучуну акылында.

«Кёргенимден жюрегимде не бишер, – дейди дагъыда Эдлар,

– тарых деген узакълыкъда, унутулган ёмюрледе не кёрлюгюм чарс, туман, айсыз кечеди». – Бир бийик, бир тик къаяны тюп этегине келип, ёлюмю- ёрлеумю деген сайлауну эте турган къаячыгъа ушамаймыды былайда жазычу?

Узакъ, къыйын, къоркъуулу окъуна жолгъа атланганын бек терен сезеди Элдар, кесине болмаганча уллу жууаплылыкъ алгъанын да ангылайды. Бизни миллет адабиятыбызда аны «Шамшудин къаласына» дери аллай зат жазылмагъанын унутмайыкъ. Алай арсарлыкъда кёп турмайды ол, кёлсюзлюкге женгдирмейди. Чынтты батыр къаячыны сайлаун этеди: «Болсада, мен таукелликни атына иер салганма, къамичи угъай, -къалам алып, мен жолума атланганма. ... Къартларымы таурухлары, халкъымы ёлмез тарыхы, кюч-къарыу беригиз манга, ажашмазча ёр жолумда...»

Не талпыныу барды, таланган, жазычуну жюрегинде, не учунуулыкъ! Ич халы былайгъа жетишген адам аллында жан излеми болуп созулган жолундан къалай тыяллыкъ эди да кесин! Жол нёгерге уа нени алады ол? «Къартларыны таурухларын» бла «халкъыны ёлмез тарыхын». Романны окъуп чыкъгъандан сора уа кёресе: ажашдырмагъандыла Элдарны жол нёгерлери, абындырмагъандыла.

Мен да бардым бу огъурлу жолоучуну ызындан. Аланла тарын кёрдюм, Шамшудин къаласына кирдим. Туугъан жерлерине, намысларына да бир кибик сакъ болган алан халкъны батыр уланлары бла танышдым. Ала къыдырган къыйын жолланы арыта, алан халкъны батыр уланлары орус аскерни атлы къауумуна къошулганларына шагъат болуп къууандым.

«Шамшудин къаласыны» ахыр чапырагъын аударуп, анда кёргенимден бла андан билгенимден сагъышландым. Ичимден а Элдарны сёзлерин къатладым: «Къууатлы, сыйлы да жерим, жууукъ кёкден юлюш алган, къушкъанат азатлыкъны уа малгъа, мюлкге алышмагъан тау уланы – таулу халкъым, ёмюрлени саркъыуунда сен кёрмеген, сынамагъан, сен тёзмеген да не къалды... Алай келдинг, минг ёлетге, минг зулмугъа, залимлеге бой салмайын. Намысынгы, ёз тилинги отдан, окъдан да сакъладынг...»

Бу хапарны неден, не ючюн башлагъаным эсингде болур. Да-а, дейди, алан халкъны тийишли туудугъуна санаргъа жарарыкъмыды Элдарны? Аны атын тёлюсюне да айтып къояргъа уа?

ЭНЕЙЛАНЫ ТИМУР

(1926 жылда тууганды)

Энейланы Магометни жашы Тимур кёк бла байламлы прикладной механика сартындан эмда учуучу аппаратланы динамикаларын тинтиу жаны бла белгили алимди, Россейни Илмула академиясыны академигиди. Кёп жылланы прикладной математиканы М. В. Келдыш атлы институтуну космос системаланы бла процесслени математика модельлерин кьурау бёлюмюне башчылыкь этип тургьанды.

Аны аппасы Энейланы Алий эфенди кесини сохталары бла мажюсюле табыннган Раубазы терекни кесгенди. Ол аны халкьыны диннге кёз кьарамын тюрлендирир мурат бла этген эди. Алай бла, Малкьарда муслийманлыкьны тохташдыргьанладан бирлери Алий эфенди болгьанды. Ууаз бериучю, жарыкьландырыучу, кёп ишлени башламчысы, арий-тала билмеген, дуниягьа энчи кёз кьарамы болгьан адам Алий эфенди халкьыны миллет культурасында кесини терен ызын кьойгьанды.

Алийни жашы Магомет да тынч жолну сайламагьанды, жангы низам тохташдырыргьа, жашауну жангыча, тюзлюк, тенглик мурдорунда кьурааргьа суйгенди. Ол бу борчну тамамламай да кьоярыкь туйюл эди. Нек дегенде, Магомет дуниялыкь не жолну барыргьа кереклисин кимден да уста биле эди. Алай аны ангылаялмагьандыла, сакьлаялмагьандыла. Магомет ёлгенден берисинде, кьыралны тарыхын кьурагьанладан кёплени кёзлери ачылгьандыла, кёпле сокьураннгандыла. Ол а 1928 жылда окьуна: «Мени партияны аллында жангылычларым кёпдюле. Кече, мен хар затны юсюнден сагьыш этгенме да, мындан ары жашаргьа эркинлигим жокьду деген оюмгьа келгенме», – деп жазаргьа базыннган эди.

Аны ахыр сагьатларында жазгьан кьагьытыны хар сёзюню жашырын магьанасы барды, алыкьа да киши ачыкьлаялмагьан. Алай бир зат а баямды – ол этгенни жаланда жигит, таза жүрекли, терсликге чыдаялмагьан адам эталлыкьды. Север Кавказны айтхылыкь адамы, аны ёхтемлиги, Малкьарны ийнагьы – Магомет миллетибизни махтаулу жашларындан бирлери болгьанлай кьалады.

Айтханыбызча, аны жашы Тимур алимди. Бек уллу алим. Алай ол аны махтап сёлеширлерин суймейди.

Энциклопедияда да Эней улуну юсюнден аз жазылыпды: «Кёк бла байламлы прикладной математикадан, аппаратланы кёкге учуруу жаны бла, космос бла байламлы да бир кьауум ишлери барды». Бу шартла магьаналы эселе да, Тимурну жашауну жаланда бир кесегин ачыкьлайдыла. Бек башы уа – ол школда окьугьан заманында Циол-

ковскийни атын эшитгениди, аны муратын билгени. Ма ол чагъындан башлап, аны акъылыны, хорламыларыны, хорлатыуларыны да жоллары гъарша (космосха) элтгендиле.

Аны ол сайлауунда жангылмагъанын а биринчи атламылары окъуна кѣргюзтген эдиле. Москвада кырал университетни (МГУ-ну) механика-математика факультетини 3-чю курсуну студенти – таулу жаш Энейланы Тимур ракеталаны учурууну юсюнден илму иш жазады. Студентлени конференцияларына Сергей Павлович Королѣв келеди да, жашны фахмулу болгъанын кѣрюп, кесини конструктор бюросуна чакъырады. Ол а ракетала ишлеуде бла космонавтикада илму программаны арасы эди. Энейланы Магометни жашы Тимур, Жерни битеу жалгъан спутниклери кѣкге учурулгъанда, С. П. Королевну жанында сюелгенин биз билирге керекбиз.

Университетни бошагъандан сора уа, аны Мстислав Всеволодович Келдыш Стеклов атлы институтну ол кеси башчылыкъ этген механика бѣлюмюне чакъырады. Космонавтика эм атом энергетика жаны бла СССР-ни башхаладан алгъа чыгъарыргъа себеплик этген эки закий алимни байламлыклары, бирге ишлеулери кѣп жыллагъа сакъланганды. М. Келдышны «Сайлама ишлеринде» ол Эней улу бла бирге жазгъан статьяла да басмаланыпдыла. Бу жыйымдыкны жууаплы редакторларындан бири да Тимур кеси болганды.

Ракетаны тохтаусуз учурууну формуласын да Эней улу тапханды. Отуз юч жылында анга илмуда болдургъан жетишимлери ючюн Ленинчи саугъа бергендиле, 44 жылында уа СССР-ни Илмула академиясыны член-корреспондентине айыргъандыла. Аспирант болгъан кезиуюнде окъуна, Эней улу юч кандидат иш хазырлагъан эди. С.П. Королѣв а: «Биринчиси доктор даражагъа тийишлиди, экинчиси, ючюнчюсю да алай», – деген эди. Ызы бла Тимур тѣрт доктор илму иш да хазырлайды.

Ма аллай улуу фахмусу, кыралгъа керек болгъаны кытхаргъан эдиле аны репрессияладан. Тѣгерегинде адамла атасы ким болгъанын, миллетин да уста билгендиле. Сталин «алышындырылмазчала жокъдула» деучю заманлада окъуна аллай адамла болгъанларын ангылагъанла бар эдиле. Эней улуну керти окъуна алышындыралыр адам болмагъаны асыры ачыкъ кѣрюнюп тура эди. Аны себепли кыйсы халкъдан чыкыгъанына, атасы ким болгъанына (атасы Магометге жалгъан дау жазгъандыла, аны сылтауу бла жойгъандыла аны) да кѣзлерин жабып кыйгъандыла. Алай академик’ а жаланда амал болмай кыалгъандан сора этгендиле, Кырал саугъаны да амалсыздан берген эдиле. Асыры магъаналы эдиле Тимур Магомедович бардыргъан тинтиуле, асыры улуу эди аланы хайырлары.

Энейланы Магометни жашы Тимурну алимлени окъуна жаланда бир кыаууму таныгъанды. Аны сылтауу уа – ол тинтген ишлени асламысы кѣп заманны жашырылынып тургъанларында эди. Экинчиден а, Тимур «махтау алыу» деген затха сансыз кырагъанды, кесини илму ишине бир тюрлю административ борчла кыошаргъа унамагъанды.

Алай, аны башха сылтауу да барды. Эней улу кюрешген ишде – математика моделированияда - илмуну кючю жетмеген башламчылыкыла бла информацияла да тубеучюдоле. Алимни уа, энчи фахмусундан, техникада энчи хунеринден, энчи сезиминден сора да, билгичлиги, артада не зат чыгыарыгын алгъадан тергей билмеклиги да барды. Эсеплеучю тергеучю техниканы (ЭВМ-ни) хайырланып, тергеуню математика амалларын авиация эм ракета-космос техникагъа сингдириу, жулдузлагъа учхан системаланы бла планетала аралы станцияланы математика модельлерин къурау – Энейланы Тимур кюрешген ма бу ишлени ангыларгъа, билирге жаланда уллу специалистлени кълларыннан келгенди.

«Планеты солнечной системы» деген китабында М. Маров былай жазады: «Планета эм спутник системаланы къурауну жангы амалларын арт жыллада жаланда Энейланы Тимур бла Н.Козлов тинтедиле».

Кантны бир сёзю барды. Аны Тимур Магомедович да айтыргъа эркинди: «Жюрегиме жангы кюч берген, дайым да кёл этдирген, сейирсиндирген да эки зат барды – башымдагъы жулдузлу кёк бла мени кесими адеп-къылыкъ законум». Алимча, ол гъаршны жашырынлыкъларын ачыкълауу бла, аны адам улусуна жууукъ этиуу бла кюрешгенлей келеди. Космос аппаратланы учурууну, аланы жюрютюуню теориясын бла аланы орбитагъа чыгыарыуну амалларын жарашдыргъанды, планетала аралы космос проектлерин салгъанды. Къысхасы, ёмюрден ахыргъа жулдузлу кёкню юсюндендиле аны сагъышлары.

Айтханыбызча, Эней улу махтауну суймеген адамды. Аны дуня илмугъа салгъан уллу кыйынындан сора да, юсюнде болгъан адеп-къылыкъ закону да кимни да сейирсиндирчады. Эслилиги, кертилиги, керек, керексиз затланы айыра билгени, адежлиги - бу сёзле аны инсанлыгын толу да ачыкълаялмайдыла, аны бла «ушакъ этиуню хычыуунлугъу» уа айтып айтмазчады.

Ол, кабинетде олтуруп, планетала аралы учууланы юслеринден сагъышлагъа кетип, заманны проблемаларындан а хапары болмагъан адам туююлдо. Хар затха да эс бурады, терслик аны жарсытады, тюзге – къууанады. Политикагъа къатышмагъаны уа ёч этгенден туююлдо. Аны анга заманы жокъду. Жашагъан дунясында ол бек кыйын борчланы толтургъанды, бийик муратлагъа итингенди, башын кётюрмей ишлегенди, умутлары, илму да аны битеу эсин, кючюн, заманын да алгъандыла. Болсада алимлени бир къаууму, анга келип, Сибирьде череклени кёчюрюуню проектине экспертиза этиуге къатышырын тилегенлеринде, ол угъай демегенди. Заман къытлыкъны къуруда сынап келгенине да къарамай, бу ишни терен тинтгенди, «ёмюрню проектини» къарыусузлугъуна, болмачылыгъына, жахиллигине да сейир этип, анга къажау кюрешгенди. Илмуну къаты бла да озмагъан бедишлик проект къабыл этилмегенинде Тимур Магомедовични уллу кыйыны барды.

Ол «Экология эм дуния» деген ассоциацияны правленине киреди.

Жер жюзюнде табийгъатны тюрленмезлик законларын бузаргъа кюрешгенлеге Тимур Магомедович сансыз къарап туралмайды.

Бююнлюкде ол аламны космогония эм астрофизика жаны бла ишин андан ары бардырады, молекуляр биологияны проблемаларын да тинтеди. Айгъа, Марыхха (Марсха), Чолпаннга (Венерагъа) учууланы хазырлай, Кюн системаны, жулдузланы да модельлерин къурай, жерни, аны айныууну, болумуну, тюрлениуюню жашырынлыкъларын ачыкъларгъа кюрешеди.

Илмуну айнытыугъа уллу къыйын салгъаны ючюн, Энейланы Магометни жашы Тимур Демидовну саугъасына да тийишли болгъанды. Ол бек сыйлы академия саугъаладан бириди. Аны бла Ата журтха уллу хайырлары тийген, тамал илмуланы айныуларына къыйын салгъан айырмалы россей алимлени саугъалагъандыла. Бу саугъаны айтхылыкъ меценат Павел Николаевич Демидов 1832 жылда къурагъанды. Аны бу ниетин Нобель окъуна хайырланнганды. «Бек игиси уа – бу саугъаны къуллукъчула угъай, адамны илмуда жетишимлерине тюз багъа бераллыкъ алимле тохташдыргъанларыды», – дегендиле мындан жюз бла жарым жыл алгъа Демидовну саугъасыны лауреатлары. Бусагъатдагъы алимле да аланы ол оюмлары жанлыдыла.

Бу саугъа 1865 жылдан сора берилмей тура эди. 1903 жылда уа аны жангыдан тохташдыргъандыла.

2006 жылда уа Демидовну сураты болгъан кюмюш майдал, малахит кюбюрчекге салынып (470 минг сом бла бирге), Энейланы Магометни жашы Тимургъа прикладной математикагъа бла механикагъа, ол санда кёк бла байламлы механикагъа бла космонавтикагъа уллу къыйын салгъаны ючюн берилгенди. Андан сора, ол саугъаны академикле В. В. Алексеев бла В. И. Кулаков алгъандыла. Бу алимлени ишлерин россей илмуда алтын хазнагъа санаргъа боллукъду.

Къуру Энейланы Тимурну ишлерин алып къарасакъ окъуна, аны математика тергеулери эрттеден бери да космонавтланы жерге къоркъуусуз тюшюулериин жалчытадыла. Космонавтикада аны космос аппаратланы учар ызларын белгилеген, аланы учууларына къарап турургъа онг берген амалларыны магъанасы айтып-айталмазча уллу болгъанын эртте билгендиле. Тимурну Кюн системаны планеталарына учууланы теориясын къурауда эм аны жашауда бардырыуда уллу къыйыны болгъанына уа ол затла бла кюрешген математикле, инженерле да шагъатдыла.

КУЧМЕЗЛАНЫ Рая

ГЕНЕРАЛ ЧЫН БЕРИРГЕ КЪЫРАЛ БАШЧЫ ОНОУ ЭТГЕН ЭДИ

Отставкадагы полковник, Таджикистанны кьоруулау министрине алгынынгы биринчи заместители – Саутланган кючлени генеральный штабыны начальниги эм ол саутланган кючлени мурдорун салган Уяналаны Рамазанны жашы Валерий бла мен Нальчикде, аны юйюне барып, тюбегенме. Алгъа кеп заманны кьоратмазгъа келишген эсек да, Уяна улу ала-мат, уста хапарчы болгъаны себепли, бизни ушагъыбыз тёрт сакъатдан да кепге созулган эди.

Рамазанны жашы Валерий, бизни республиканы жашлары болуп, Совет Союзда намысы бек жюриюген эки академияда - саутланган кючлени Генеральный штабыны академиясында эм Москваны Фрунзе атлы аскер академиясында – окъуп, аскер усталыкь алган юч адамыбыздан бириди. Ары дери ол Орджоникидзе шахарда (Владикавказда) Суворов атлы аскер училищеде окъугъанды, аскер командирлени хазырлагъан училищени да анда бошагъанды.

Окъууну бошагъандан сора кеп аскер бълумледе, ол санда совет аскерлени Германияда орналган къауумунда къуллукь этгенди, Тирасполь шахарда 14-чю аскерде, Одесса аскер округда, баиша аскер къауумлада оперативный бълумлени начальниги болуп тургъанды.

Приднестровьеде аскер борчларын жетишимли толтургъаны ючюн ол «За отвагу» майдал бла саугъаланганды. Таджикистанны Президенти Эмомали Рахмонов да алай майдал бла эм аталган саут бла саугъалагъанды Уяна улуну. Шёндю уа ол мемуарла жазады, сабийлерине, туудукъларына къууана, аланы жашаугъа юйрете, къолундан келгенича болуша жашайды.

Малкъарлы жашны жашауу аскер бла байламлы боллугъу сабийлигинде окъуна белгили болгъанды. Анга ол атны атасы белгили лётчик Валерий Чкаловну намысына жоралап, аныча лётчик болсун деп атагъан эди. Жарсыугъа, Валерагъа 12 жыл болгъанда, атасы ауушады, алай аны аскер кийим киерге итিনিулюгю кетмейди, гитче заманында окъуна аскерчи болургъа таукелленеди. Орджоникидзеде окъуун бошагъандан сора жаш офицерни Восток Германиягъа къуллукь этерге жибередиле. Ол заманда тыш къыралгъа жаланда айырмалы офицерлени ийип болгъаныны юсюнден айтыр кереги болмаз. Валерийге уа ары тюшген уллу насып эди. Аскер училищеде орус тил, артыгъыракъда грамматика, таулу жашха бек къыйын бериле эди. Алай аны бошар заманга ол орус тилни юсюне немис тилни да къошуп, курсда бек айырмалы курсантладан бири болгъанды. Орус тилни окъутхан устаз Валерийни тилге алай уста юйреннгенине асыры къууаннгандан, курсну аллында жилягъан окъу-

на этгенди. Баям, ол себепден болур эди Валерийни аскер борчун толтурургъа Германиягъа ийгенлери да.

Эндиге дери халкъыбызгъа хазна белгили болмай тургъан, уллу аскер чыны болгъан жашыбыз Совет Союзну заманында тыш кыраллада, ол санда Восток Европаны кыралларында окъуна, бек даражалары жюриюген эки аскер академияны тауусханы уа биз барыбыз да ёхтемленирча шарт тьююлюмю?! Ол академиялагъа окъургъа тюшер ючюн кандидатланы барын да жети атагъа дери ким болгъанларын тинтгендиле. Аны бла бирге аскер усталыгъын, билимин эсге алгъандыла. Былайда бир гитче, алай магъаналы шартны ачыкълай кетсек, тийишли сунама. Уяна улуну аппасы Граждан урушну жигити болгъанды, кесин да акъ гвардиячыла асмакъгъа асхандыла.

Белгилисича, аскер Академиялагъа кирирге суйгенлени конкурсу не заманда да бек уллу болуучуду. Алада окъургъа аскер бёлюмлени таматарлары кёплени кёргюзтючюдюле. Окъургъа киргенлени санына бир-эки деп санаргъа боллукъду. Валерий, къуллукъ этген аскер округдан ол жыл алты кандидатдан ючюсю генералла эдиле. Академиягъа уа бир генералны бла эки полковникни, ол санда малкъарлы жашны алгъан эдиле. Валерий, бизге кеси айтханлай, ол жаланда кесине ышана эди, андан-мындан болушлукъ келликди деген сагъышны ол Орджоникидзеде Суворов атлы училищеге киргенинде окъуна унутхан эди.

Уяна улуну аскер ишинде ёсююне бир жаны бла сукъланырча окъунады. Алай аскерчини жашауун эсге тюшюрюп, аны кыралгъа къуллукъ этген кезиуюнде бир заманда да тынчлыгъы болмагъанын эсге алсакъ, кёп затланы юсюнден сагъыш этесе. Болсада, Валерийни эсде къалырча, ол угъай эсенг ёхтемленирча кезиулери аз болмагъандыла.

Къуллукъ этген заманда къадарымда къайсы кезиу энчи жерни алгъанын айтыргъа бек къыйынды, – дейди ол мени бла ушагъында.... Эштада Таджикистаннга атланганым артыкъда бек эсде къалгъан болур. Ол заманда Москвада Борис Ельциннге мени кыралны къоруулау министри Павел Грачев элтип баргъан эди. Тюбешиуден сора Россей Федерацияны Президенти манга генерал-майор чынны бериую юсюнден буйрукъ этген эди, мен кыралны атындан къуллукъ этерге башха кыралгъа барлыгъымы эсге алып. «Къысха заманны ичинде документле хазыр боллукъдула», – деген эди министр. Жарсыугъа, ол заманда кыралда тюрлениуле башланадыла, Чечен республикагъа аскерле кирип, уруш да ачылады. Алай бла Президентни буйругъу да тамамланмай къалады.

Подольск шахарда болгъан аскер архивледе табылгъан шартлагъа кёре Уяна улуну атасы Рамазанны Уллу Ата журт уруш баргъан кезиуде къагъытлары Совет Союзну жигити деген атха кёргюзтюлген эдиле. Жарсыугъа, ол заманда малкъар халкъны кёчюрюлгени бла байламлы анга ол атны бермей къойгъандыла. Рамазанны жашы

Валерийни да кьадары атасына тюзюнлей ушамагъан эсе да, ала бир бирден узакъгъа кетмегендиле дерге боллукъбуз. Архивледе болгъан кьагъытлагъа кёре, ол заманда 11 малкъарлы жашны Совет Союзну жигити деген атха кёргюзтгендиле. Уяна улуну атасы да аланы санында болгъанды. Валерийге уа генерал чын берилмей кьалгъаныны баш сылтауу аны башха кыралгъа командировкагъа жиберген кезиуде кырал кьурулушну тюрленнгени, озгъан ёмюрню токъсанынчы жылларында кыралда эм кьоншу республикалада властьланы алышыннганлары, кыралда эм Шимал Кавказда политика тутхучусузлукъ чырмаулукъ этген болурла деригим келеди.

Уяна улу Таджикистанда болгъанында ол чынтты профессионал, аскер иште не жаны бла да уллу сынауу эм терен ангылауу болгъанын ангылатханды. Кёп да бармай Валерий Рамазановични Таджикистанны кьоруулау министрине кёргюзтедиле. Болсада, Уяна улу ол заманда кёп сагъыш этип, ол кьуллукъгъа барыргъа унамагъанды. Ол кезиуде анга Россейни гражданлыгъындан да чыгъаргъа, эм да анда жашап кьалыргъа да керек эди. Таджикистанны Президенти Эмомали Рахмонов кеси бир ненча кере да тилегенди Уяна улудан тур мында, ишле мында деп. Болсада, таулу жаш кёлленалмагъанды Орта Азияда кьалыргъа.

Валерий Рамазановични аскер сынауу, билими эм ётгюрлюгю Таджикистанны Саутланнган кючлерини Генеральный штабыны начальниги болгъан кьадарында бютюнда бек ачыкъланнганды. Бек алгъа ол кыралны саутланнган кючлерин кьуаргъа керек эди. Уллу кырал чачылып, республикалада уа, артыкъда Орта Азияда, кеслери алларына аскер кючлерин кьуарача мурдор да, база да, бек башы уа профессионал кадрла жокъ эдиле. Валерийге хар затны да жангъдан кьуаргъа тюшгенди. Аны бла бирге ол заманда республикада банда кьауумла правону сакълаучу органлагъа ишлерге онг бермей, халкъны да тынчлыгъын алып тургъандыла. Аямай уруш бара эди. Ол себепден, Саутланнган кючле, право органланы келечилери бла бирге, республикада право низамны тохдашдырыр ючюн кёп ишни тамамларгъа, ол санда аскер операцияланы бардырыргъа да тюшгенди.

Болсада, Уяна улуну Таджикистаннга Саутланнган кючлени мурдорун кьура, аланы не да этип, аягъы юсюне сал деп чакъыргъан эдиле. Ол жумушну тамамларгъа кереклисин Уяналаны Валерий кимден да иги ангылай эди. Ол хыйсаплагъаннга кёре, Таджикистанны аскерлери юч тюрлю бёлюмден; жаяу, хауа эм да жаяу хауа бла чапханда анга кьажау турлукъ аскерле кьуаргъа керек эди. Саулай да, Уяна улу Таджикистанда жыл бла жарым тургъаны себепли, ол къысха заманны ичинде аскер базаны мурдорун эмда инфраструктурасын этген эди. Ол Валерийни тыш кыралгъа баргъан командировкасыны бек кыйын, бек магъаналы эм жууаплы да ишлеринден бири эди.

Токъсанынчы жаллада Россейни саутланнган кючлеринде штат-

ла кысхартылгъанда, Уяналаны Валерийге да аскер къуллугъундан кетерге тюшгенди. Ол кезиуде кыралда 4,5 миллион аскерчиден жаланда 1,5 миллиону кыалгъан эди. Жарсыугъа, Уяна улу генерал чынны да алмай, генерал полковник ишлерик къуллукъда тургъанлай, пенсиягъа чыкыгъанды.

Жашауунда кеп тюрлю сейир затланы керген солдат бла сау кюнню ушакъ этип турсанг да, эригирик туююлсе. Валерий бир кезиуде кыралда аты айтылгъан Александр Иванович Лебедь башчылыкъ этген 14 армияда къуллукъ этгенди, аны бла шуехлукъ жюрютгенди.

– Саша бла мен бек татлы шуехла эдик, – дейди ол. – Юйюрле-рибиз бла окъуна шуехлукъ жюрютюп тургъанбыз. Аскерден кетгенден сора да аны бла байламлыкъны юзмегенме. Ол Красноярск крайны губернаторуна айырылгъандан сора да барып тургъанма анга. Ажымлы ауушханында уа, бир жууукъ адамымдан айырылгъанча, алай болгъан эдим....

Бусагъатда Шимал-Кавказ аскер округну башчысы Александр Иванович Баранов эм башха аскер къуллукъчула бла да шуехлукъ жюрютюп келгенин да Уяна улу уллу ехтемлик бла айтычуду.

Валерий кесини аскер борчун айыпсыз толтургъанды, аны ючюн кырал саугъала да алгъанды. Алай ол ала бла махтанмагъанды бир да. Мен кесим тилеп, алай чыгъартхан эдим аны майдаллары тагъылгъан аскер кителин кюбюрюнден. Ол, чыннты офицерча, бир да сокъуранмайды кесини жашауун аскер бла байламлы этгенине. Ол угъай эсе, бизни малкъарлы жашларыбызгъа аскер усталыкъны сайласагъыз, бир заманда да жангылмазсыз дейди.

– Аскер училишеде суймесенг да окъутурла, билмесенг – юйретирле. Мен къуллукъ этген аскер бөлүмледе бизни жашларыбызны барысы да, бири кыалмай, таза жюрек бла иги къуллукъ этгендиле. Кыарыулула, аскер къуллукъгъа терк юйренип, аны тынгылы бардыра билгендиле деп айталлыкъма бизни жашларыбызны юслеринден. Кертиди, ол заманда башха жорукъла бар эдиле, юйрете да биле эдиле таматала.

Бюгюнлюкде Уяналаны Валерий кырал аскерге кез кыарамын иги жанына тюрлендиргенине кыуанады. Аны бла байламлы бизни жашларыбыз да аскер усталыкъны сайларла деп бек ышанады. Ол таулу жашла ата-аналарыны бетлерин бир заманда жерге кыаратмазлыкъларына, миллетибизни тийишли келечилерича, кырал буюргъан жерде тынгылы къуллукъ этериклерине ийнанады.

КЪОНАКЪЛАНЫ Хасан.

Узакъ жагъалада

«Мени шуёхума, майор Стеховха, мен ёлгенден сора ачып окъурса...» Ма бу кьагъытны аты таурухлада айтылгъан Совет Союзну жигити – тасхачы Николай Кузнецов жазгъанды, кесини ахыр заданиясына кете туруп. Бу кьагъыт белгили жазыучу, Уллу Ата журт урушну заманында «Победители» деген партизан отрядны командири Дмитрий Медведевни «Сильные духом» деген романында толусунлай басмаланады. Битеу Совет Союзгъа белгили болады. Эсигиздемиди анда айтылгъаны «Жашауну бек сюеме, мен алыкъа жашма. Алай Ата журтум ючюн, тюз да анамы суйгенча, алай сюеме да, жанымы берирге керек эсе, сагъыш да этмей берликме. Фашистле билсинле, орусла патриотну, большевикни кьолундан не зат келгенин. Дагъыда билсинле, бизни халккыбызны аякъ тюп эталмазлыкъларын, кёкде кюнню ёчюлталмазлыкъларыча».

Сергей Трофимович Стехов Кузнецовну отрядында комиссар эди. Стехов да дневникле бардыра эди, жол дефтерлерин жазып болгъанды. Ала артдан энчи китап болуп да чыкьгъандыла. Аны бир кьауум эсгериулерни «Известия» газетни 1972 жылда 15 апрельде чыкьгъан номеринде да басмаланадыла, анда Николай Кузнецовну ахыр кьагъыты да сагъынылады. Ол статьяда былай айтылады:

«Тюнене болгъан ишлени юсюнден жазама. Къар жауады. Биз эки жыйырма бла эки адам болабыз. Барыбыз да темир жолгъа къарамыбыз бла жабышханбыз. Бирибиз да кьымылдамайбыз. Немислиле бла толу бир поезд озаргъа керекди. Кёз аллыбызда уа жаланда эки темир ыз. Сууукъду. Аякъларыбыз юшюгендиле. Жанымда жатхан Мустафа.

«Тюбюгюзде кьарны кюрегиз», – деп буйрукъ береме. Алай нек айтханымы алгъа аскерчиле иги да ангыламагъандыла. Алай бир аздан а барыны да жукъулары аязады. «Ма, энди тынчыракъды, жолдаш майор», – дейди Мустафа.

Келлик поездден а тасхачыладан жокъду алыкъа бир белги да. Асыры сууукъдан а биз, жерге кьатып, жабышып кьалгъанча болгъанбыз. Адамлагъа кьалай бла болушсун бу кьыйынлыкъда?! Кьарны кьазама, кьолум бла уууч-уууч алып. Ма, кырдык да ачылды, кырдык угъай, былтырдан кьалгъан салам. Сора биягъы мен буйрукъ береме: «Аякъларыгъызны салам бла чырмагъыз», – деп.

«Сора биз энтта да кёп жатарыкъбыз былай, – дейди манга Мустафа, сора, дагъыда ызы бла былай сорады, – кьалай да орнаталгъансыз лагъымны темир тюбюнде бу кьыямада, хар жарым сагъатдан немисли патруль да айлана?»

«Ол жаны бла лейтенант Маликов бек устады, ол сау болса...» –

дей тургъанымлай, темир жол аз тебе башлады. Мустафа битеу саны бла, жаны бла да жабышады пулеметха, аны сампалларына.

«Муну ийигиз!», – дейме.

«Нек сора, аллай бир да сакълап?!» – деп сорады Мустафа. Алай бир жан да кымылдамады. Поезд терк окъуна тумандан чыгып, туманнга ташайып кетди.

«Порожняк кёреме», – деп, Мустафа кеси кесине ангылатханча айтады.

Бир кесекден энтта да бир поезд эсленди. Адамла кымылдап тебиредиле. От ачаргъа, атаргъа бары да хазырдыла.

«Муну да бошлагъыз», – деп буйрукъ этеме. Лагъымчы да тартылып тургъан минаны бауун бошуракъ этеди. Тауушу уа артда чыгъарыкъды аны.

Танг аласы буюгъа-буюгъа ышарады, сууукъдан а жюрегинг тохтаргъа жаныйды. Онеки сагъатдан артыкъ болады аскерчиле къар юсюнде тепмегенлей жатып тургъанлы. Бир ауукъ заман озгъандан сора ючюнчю поезд да кёрюнеди кенгде. Толу, ауур поезд болгъаны терк окъуна ангылашынады.

«Сермешге хазырланыгъыз!» – дейме мен. Лагъымчы минаны жибин битеу кючюн салып тартады. Тартханы бла тенг лагъым мина да атылады. Мустафаны пулемету уа фашистледен топпа толу жана тургъан вагонланы элек-элек этди...»

Ким эди китаплада, ара прессада да деменгили кыралгъа аты махтау бла юлгюге айтылгъан Мустафа?! Жауну ичинде, узакъ жагъалада кесин эрча жюрютген?! Жигитлиги аллай бир заман озгъандан сора да унутулмагъан?!

Ол а халкъыбызны бир уланы, уллу кыралыбызны, Совет Союзну солдаты Ташлы-Талачы Цаколаны Мустафады. Анга туберге, аны бла хапарлашыргъа, салып, юйюне келеме. Ушагъыбыз а былай болгъанды:

– Мустафа, Дмитрий Медведевни «Сильные духом» деген китабында сени юсюнгден да иги кесек айтылады. Энди, не десенг да, роман ол романды. Алай болса да, мында сагъынылгъан затла болгъан ишлемидиле, огъесе суратлау халда жарашдырылгъан затламыдыла?

– Угъай, оллахий, жаланда болгъан ишлени юслеринден жазылгъанды мында. Къалмагъан эсе, къошулгъан бир зат да жокъду. Дмитрий не заманда да биргесине жол дефтерлерин айландыргъанды. Бош болгъанлай, жазып тургъанды. Китабын да ма ол жазыулагъа къарап алай жарашдыргъанды.

– Медведевни сен къалай бла таныгъанса, ким эди ол? Не тукъум адам эди?

– Ол бизни партизан отрядыбызны командири эди. Москва бла байламлыкъны ол жюрютюп болгъанды, битеу буйрукъланы берген да ол эди. Бир да болмагъанча къаты адам эди, ойлай билген, борчну да кесгин, шарт сала билген. Тохтамагъанлай, кече демей, кюн демей, алты рация ишлегенлей тургъандыла. Фронтлада болум бизге тасха туююл эди.

– Николай Кузнецов бла уа къалай шагъырей болгъанса, не билесе аны юсюнден а?

– Тейри, Кузнецов ким болгъанын кёпле биле болмаз эдиле. Ол немислилени штабларында ишлегенди. Обер-лейтенант Пауль Зиберт деген ат бла. Ол кезиуде штаб Ровно шахарда орналып эди. Гитлерчи аскерчилени къалайдан эм къайры барлыкларына оноу этилгени, алагъа буйрукъ берилгени да былайда болгъанды.

Аны себепли, бизни аскерлеге керекли жашыртын материалланы билдире эди Кузнецов бизни отрядха. Андан пакет алыргъа, тасхаланы алыргъа бир взвод – 25 адам чакълы барыучу эди. Олсагъат окъуна, къайтханлай, биз ол тасхаланы Москвагъа билдирип тургъанбыз.

Дмитрий Кузнецовну кесин а, бюгюнча эсимдеди, Лермонтов шахардан радистка Маша бла бирге 1942 жылны кюз артында ара шахардан десант бла атхан эдиле. Сора биз, немисли кийимле кийип, арба бла барып, алай келтирген эдик эм алгъа аланы экисин да Медведевге. Андан ары Кузнецов жаланда аны бла жюрюте эди байламлыкъны. Заданияны да андан алып тургъанды хар жолдан.

Бир кере ол Медведевге былай айтханын бир да унутмайма: «Манга немислиле бла ичерге да тюшеди. Бир-бирде кёл болама бир беш-алтысын ёлтюрюп кетип къалыргъа». Медведев а, анга: «Сен бир къауум фашистни ёлтюрген бла иш боллукъ туююлдо. Быланы барысын да туюп этерик ма ол сен билдирген тасхаладыла», – деген эди.

Маша да немис тилни уста билгенди. Атамы, анамы да НКВДчыла ёлтюргендиле деген сылтау бла штабда радистка болуп орналгъан эди. Была экиси да билмеген аланы, фашистлени, ичлеринде бир тасха да жокъ эди.

– Кузнецовну сен кёре тургъан эсенг, иги танып болгъан эсенг, билмей амалынг жокъду, бу къалай бла ёлгенди?

– Аны нёгери бар эди биргесине – полякы Ян Полянский, немисли угъай, къазакъ кийимле кийгенди да, шофёру уа – оруслу, Иван Белов – фашист формасы бла. 1944 жылда немислиле Украинадан кетип баргъан заман эди. Дмитрий Медведев, 25 автоматчик берип, Львовда жашагъан Борис Крутиковха, бусагъатда да ол андады, ёлмеген эсе, Кузнецовну аллына барып, бери алып кел деп буюргъанды.

Кузнецов келеди айтылгъан заманнга, Крутиков а кеч къалады. Была бек ач боладыла да, элге барадыла. Сора, Иван Беловну къалауургъа къоюп юйге киредиле. Башха адам зат кёрюнсе, билдирича. Ол кезиуде элде бендеровчула болгъандыла. Была, жашырын келип, Иванны ёлтюредиле. Юйдегилени уа саулай тутаргъа мурат этедиле, ала ашай тургъанлай. Кузнецов анда болгъанын ала билген да этмегендиле, тегерекден кюршоугъа алгъандыла.

Кузнецовну автоматы эшик артында болгъанды, кеси уа – юйню ортасында. Анда дагъыда бир сабийчик бар эди, бешикде бёленнген бир къагъанакъ. Аны аркъасы бла жаба, бу ёлмесин деп, гранатаны чачдыргъанды, алайда кеси да ёлгенди, бендеровчуладан да бир неччасын ёлтюргенди. Сабийчик а сау къалгъанды. Артда юйню иеси

айта эди, аны биз немисли суннган эдик деп, жаланда ёле туруп орусча «Мама» дегенде ангылагъан эдик аны ким болгъанын.

Ёлгенлени барысын да бир къабырда асырагъан эдиле – онбеш адамны. 1972 жылда къазып алып, баш сюеклени Москвагъа жибергендиле. Кузнецовну къайсы болгъанын тохташдырып, жангъдан асырагъандыла. Бюгюнлюкде уа аны алты-жети эсгертмеси сюеледи СНГ-ни къыралларында.

Ол заманда 25 автоматчик сау элни да алыргъа боллукъ эдиле. Ма ол Крутиков Борисни андан сора биз жыйыннга да къошмаучу эдик, сени хатангдан ёлгенди Кузнецов деп.

1943 жылда Тегеранда Сталин, Черчилль, Рузвельт къатышхан Конференцияда быланы немислиле ёлтюрюрге оноу этген эдиле. Ма ол ишни башын ачыкъ этген Кузнецов болгъанды. Муну къыйыны бек уллуду халкъла алларында да. Ёлтюрген а бир бош украинлы бандитле этгендиле.

– Сен кесинг а къалай тюшгененг партизан отрядха?

– Биз, аскерден бёлюнюп, 22 адам къуршоуда къалгъанек. Агъач къалауур бла байламлыкъ жюрютюп тургъанбыз, фронтну ал ызындан ёталмай. Ол кезиуледе алайлагъа Москвадан бир ненча кере десант атып тургъандыла. Аны юсюнден бизге агъач къалауур Василий Мазуров айта эди. Ол жолукъдурады бизни бу десант бла. Биз бир болгъандан сора, биринчи кере десантны излеп келген карательный отрядны къырабыз. Андан сора бизни бирикген отрядыбызны немисли уллу дивизиялары сюрюп айлангандыла. Башчылары да генерал эди, тукъуму Сликермеди, Пиккермеди, бусагъатда эсимде туююлду. Аш-азыкъны кече бла хазыр этип тургъанбыз. Ансы, тютюн чыкъгъан жер болса, фашист самолётла бомбала ата эдиле. Бизни баш борчубуз тасхачылыкъ болгъанлыкъгъа, диверсия ишибизни да бардырып, бек уллу заран, къоранч келтирип тургъанбыз.

– Аллай ишлеригизден бирин эсинге тюшюраллыкъмыса?

– Москвадан самолет сакълап болабыз. Ол а кечеле бла учуп келиучю эди. Анга къонарча къаты жер излей, отла жандырып, алай къондуруучу эдик. Самолетла уа дарманла, окъла, сауут-саба келтире эдиле. Ызларына уа жаралылары алып кетиучю эдиле. Бир жол а, туман болуп, терс жанында къонуп къалды да самолёт, аны кюйдюрюрге тюшдю бизге. Самолетну уа ал жанында пулемету бар эди, аны, экеулен болуп, кётюрюп арбагъа салабыз. Киши алыргъа унамагъанда, аны мен алама да, хар заданиягъа баргъанда, бу пулемет биргеме болгъанды. Медведевни китабында айтылгъан, ол Сталинграддан солургъа баргъан немисли лётчиклени бла танкистлени къыргъан пулеметчу мен болгъанма. Анга отрядны комиссары Стаховну шагъатлыкъ этген къагъыты барды..

– Хорламгъа къалайда тюбегенсе?

– Польшаны чегинден ары бармагъанбыз. Нек дегенде, биз борчубузну тамам этген эдик. Суюгенлеге Югославиягъа неда Чехославакыягъа десант бла атайыкъ деп да айтхан эдиле. Биз энди башы-

бызны суугъа атарыкъ болгъан эдик. Хазна кѣп адам бермеген эди ыразылыкъ. Биз бир къауум адам болуп Стехов бла бирге Украинада къалгъанбыз. Анда да табыла эди иш.

Ийнанамыса, он адам болуп, разведкагъа барып, окъла тийип, кийимлерибиз элек-элек болуп аз къайтмагъанбыз. Сергей Стехов башчылыкъ этиучю эди битеу операциялагъа. Къайсы операциягъа да мени къошмагъанлай къоймагъанды. Къатынгда шуѣхларынг бла саламлашып, осуят этип кетерге тюше эди бизге...

Цаколаны Мустафа къазауатда танышхан шуѣхлары бла бусатгъатда да байламлыкъ жюрютеди. Жарсыугъа, асламысы ѳлгендиле. Дмитрий Медведев, Сергей Стеховдан эмда башха тенглеринден келген къагъытланы асырап тутады. Мустафа ол тенглерини эсинде гиртчи, жигит, Ата жургу ючюн жанын-къанын аямагъан солдатлай къалгъанды. Саугъаларыны арасында уа Стехов Мустафаны къызына ийген кюмюш сагъаты да барды, ол анга къайсындан да сыйлыды.

Цаколаны битеу юйюрлери; Мустафа кеси, юй бийчеси, беш жашы, эки къызы да Стеховну ѳз адамларына, эм жууукъларына санагъандыла. 1972 жылда Москвада Стеховну юсюнден чыкъгъан статьяланы биринде Мустафаны гитче къызы Розаны анга жазгъан къагъыты да басмаланады. «Багъалы Сергей Трофимович, юйюгюзге да игилик! Къызыу комсомол салам бла санга Роза», – деп башланады бу къагъыт. Андан ары Роза школда къалай окъугъаныны юсюнден хапар айтады. Дагъыда былай жазады: «Бир жол телевизорну салгъаныбызда, сизни юсюгюзден, суратларыгъызны да кѳргюзтюп айта эдиле. Битеу юйюрюбюз да телевизорну аллына жыйылабыз. Ол бизге аллай байрам болгъанды... Мен атам бла бек ѳхтемленеме, сизни кибик аллай шуѣхлары болгъаны ючюн. Биз атабызны бек сюебиз эм битеу кючюбюзню салып, аныча болургъа кюрешебиз».

Цаколаны Мустафаны юсюнден 1972 жылгъа дери бир жукъ да сагъынылмай нек тургъан эди деп сорлукъла да болурла. Алагъа айтама – Совет Союзну житиги, «Победители» партизан отрядны командири, жазыучу Дмитрий Медведевни «Сильные духом» китабы 1952 жылда чыкъгъанды. Аны себепли Мустафаны аты айтылмагъанды. Кѳчгюнчю миллетни адамы эди да, андан.

70-чи жыллада Винницада жашагъан полковник С.Т.Стехов, Мустафаны излеп табып, кечгинлик тилегенди эмда ол не бла байламлы болгъанын да ангылатханды.

ДОДУЛАНЫ Аскер.

Пушкын бла Къарачай

Мен тарых илму бла хазна кюрешмейме. Анда-санда дегенча, кёр-геними, эшитгеними, окъуп билгеними бирге жыйышдырып, оюмла этип, кесиме «жангы» затла ачама да, аны баишхалагъа билдиргинчи, тынчайлмай, жазып, басмагъа тежеучюме. Жазгъан затларымда керти тарыхчыла бир магъанасы болгъан затла табып, алагъа илму тамал салсала, жюриек ыразылыгъымы билдирликме.

**ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт,
Россияны Жазыучуларыны союзуна члени,
КъЧР-ни Халкъ поэти, РФ-ны махтаулу артисти,
Педагогика илмуланы кандидаты.**

1992 жылыны февраль айында Тюркде къарачай эллени хазна къоймай къыдырып чыкъдым да, март айны ал сюреминде Къарачайгъа къайтдым. Кёп зат кёрюп, кеп хапар эшитип, тюрк тилге да хайт деп юйреннген этдим.

Юйде ыйыкъ чакълы тургъанлай, Къочхарланы Азнаур деген танышым келип:

– Хахай, Альберт, сени танышынг кёп болур Тюркде, сагъу-алыу ишге жарарча къарачай жашла бла мени танышдыр! Тюркге бармай амалынг жокъду! – деп, мени жолгъа чыгъарды.

«Азнаур бай болса, мени къыйыным да унутулмаз» деген оюмгъа келе, чыкъдым жолгъа.

Стамбулда пластик терезеле этген бир фирмагъа келдик. Фирманы таматарларыны бири, сары шинли, саубитген жаш:

– «Мустафа Къарачай» – деп къолун узата, визиткасын берди.

Визиткасында «Мустафа Къарачай» деген тизгинни окъуй:

– Къарачайлымыса? – деп сордум.

– Огъай, тюрклюме...

– Тюрклю болгъанынг кёреме, алай а ата-бабаларынг къайдан болгъандыла?

– А-а-а, – деп, соруууму ангылагъанын сездире, ишекли болгъанча да къарап, – ала черкеслиле болгъандыла, эртте заманлада Кавказиядан кёчгендиле бери, – деди.

– Билемисе черкес тилни? – деп сордум.

– Аз-маз билеме... Къарт атам иги сёлеше эди... Ауушханды харип...

– Жаннетли болсун къарт атанг...

– Аллах ыразы болсун.

– Сен аны сёлешгенин эшитип тургъанса да?

– Да иги да эшитгенме...

– Ол сен эшитген черкес тил тюрк тилге ушаймы эди огъесе башха тюрлюмю эди? – дедим жууабын эшитирге ашыгъа.

– Ушагъанны къой, тюрк тилни эм тазасыды биз сёлешген тил, де-

учюн эди къарт атам, – деди Мустафа, ёхтемленгенча, сары мыйыкъларынын сылай.

– Тукъумунг а «Къарачай» некди? – деп сордум.

– Паспортла бере башлагъанларында, бизни элчикде жашагъанланы тукъумларына «Къарачай» деп жазгъан эдиле.

– «Къарачай» не болгъанын билемисе?

– Билеме, Кавказияда Элбрусну тубюнде аллай жер барды. Ма ол «Къарачай» деген жерден кетгендиле мени ата-бабам бери.

– Да сора сиз къайсы «стамбулчуладансыз»?

– Мен «стамбулчу» туююлме, 15 жылны мындан алгъа келгенме бери. Бизни элибиз тюркню кюнчыгъыш жанында Гюрджюстанны къатында эди. Энди анда хазна адам да къалгъан болмаз, – деди Мустафа, ахсына.

– Нек?

– Гитче элчик эди элибиз. Бир-бирине жууукъ жетмеген хазна киши къалмагъан эди. Кимине киеу, кимине келин керек болдула, чачыла-чачыла кетдиле. Мени къарт атамча, адамла энчиликлерин сакъларгъа кю-решгендиле... Ала дуниядан кетгенден сора уа, биз, къуш туююнлей, чачылдыкъ да кетдик.

– Мустафа, мен «стамбулчула» деп айтханымы сен ангылаялгъан болмазса. 1883-1885 жыллада Кавказдан тюркге кечген къарачайлылагъа биз «биринчи стамбулчула» дейбиз, 1904-1905 жыллада кечгенлеге «экинчи стамбулчула» дейбиз. Сени бабаларынг биринчиледенмидиле, экинчиледенмидиле? Жаяу жол бламы келгендиле, кемеле бламы келгендиле? – деп сордум.

– Къартланы айтханларына кёре, бизникеле 1820-1830 жыллада жаяу жолла бла Гюржюстанны юсю бла аууп келгендиле.

– Нек кетгендиле да журтларындан?

– Да ол жыллада бизникеле Русия бла уруш этгендиле, бир уллу сермешде оруслула хорлагъанларында, ол Къарачай деген жерде жашау тапмай кетгендиле... Андан бери бир 160-170 жыл озду...

– Сиз «Къарачай» деген жерден кетген эсегиз, сёзюбюзню аллында сен «черкеслиме» деп нек айтдың да?

– Да Кавказдан келгенлеге мында черкеслиле деучюдюле, къайдам, алай эсе, биз да черкеслиле болурбуз?

– Дагъыстан деп эшитгенмисе?

– Эшитгенме.

– Чечен деп эшитгенмисе?

– Эшитгенме.

– Абхаз, абаза, адыгей, малкъар, къарачай, къабарты, тегей, ингуш деп а билемисе?

– Да билеме! Не болгъанды да?

– Болуб а не боллукъду! Ала черкеслиле туююлдюле! Хар бири бирер миллетбиз деп турадыла кеслерине. Сен да, Мустафа, черкесли туююлсе, къарачайлыса!

– Мен къайдан билейим!.. Мен тюрклюме! – деди ахырында Мустафа мухур ургъанча.

Андан ары Мустафа бла «этнография» жаны бла сёлешгенден магъана болмазлыгъын ангыладым. «Къуш тюгюнлей чачылдыкъ», деп Мустафа Къарачай айтханлай, къуш тюгюнлей чачыла келип, кючден-бутдан жыйыла келген, кёп кыйынлыкъ сынагъан миллетибиз эсима тишоноп, мен да ахсындым. Халкъыбызны тарыхындан юзюкле, кинокадрлача мыйымда чаба барып, Дебо улу Кючюк бу болур деген бир таулуну сураты кёз аллыма келип тохтады. Дебо улу Кючюкню Хачирланы Хыйсагъа атагъан жыры къулагъыма эшитилди:

*Ма бу байла дуня малдан тоймайла,
Бек кёплени тынч жашаргъа къоймайла,
Бир бош затдан излеп къайгъы табалла,
Тил этерге инаралгъа чабалла.*

*Хасаукада уруш этген жигитле,
Къайтукъ, Хыйса, Тейрикъул эм Мажитле,
Къарачайда жашау тапмай кетдиле,
Макъалыны ауушуна жетдиле.*

*Жугъутурча алда баргъан Хыйсаны
Бир кезиуде кыйылады хар саны,
Къакъыракъда бола баргъан гюлча къуу,
Жюрегин къуу эте барад ажайыу.*

*Тохтады да, ол тохтатды жашланы,
Кёлюндегин бурмай айтып башлады:
Аман кюнде хар неден да жуууп къол,
Мен сизни бла туталмайма Тюркге жол!*

*Сатлыкъ итни тили бизге окъ эсе,
Юч ёзенде адиллик да жокъ эсе,
Айгъакъ эсе иннетибиз, хатыбыз,
Жетген болур инаралгъа атыбыз?*

*Жашау жокъду Къарачайда – ол хакъды,
Алай а Тюрк бизден бютюн узакъды...
Жюрегими излемича болмайым,
Улу Кам бла мен Басханнга ауайым. –*

*Деди Хыйса, мудах этди тенглерин,
Аяз тарай этеклерин, женглерин,
Къучакълашып, тесукъа да этдиле,
Айырылып бирер жары кетдиле.*

*Жолда аты тайып ёлдю Хыйсаны,
Аркъасына салып джерин да аны,*

Экинчи кюн малла къайтыр заманнга,
Хыйса жаяу жетди Уллу Басханнга.

Къыйналса да эюрегинден къан агъа;
Хыйса атын кеси бурду Хыйлагъа.
Жарсыларын айта бирде Тейриге,
Жетди сора Сотталаны тийреге.

Къучакъ-ийнакъ этедиле Хыйсаны.
Къарт анасы Сотталаны къызд аны.
Этге-женнге бере уллу магъана,
Къымылдады юйде ара багъана.

Нек келгенин «Хыйла» тюзюн айтмады,
Болжал сала, Къарачайгъа къайтмады,
Артда айтды Ахиягъа хапарын, –
Дауле къаргъап голпу этген къадарын.

Хачирланы Хыйса тамам тириди!
Таулулада жигитлени бириди!
Ахиягъа къой нёгерлик этеди,
Мюлксюзлюгю жанына бек жетеди.

Хапар чыкъды: келеди, – деп, – инарал,
Минги Таугъа чыгъалгъаннга ахча, мал
Кёп берликди. Чыгъаргъа деп дэсюз элчи
Умут этед, деп билдирди келечи.

Тынчлыкъ кетип Ахия бла Хыйсадан,
Болмаз эди тири инсан аладан,
Экиси да инаралгъа келдиле:
«Биз чыгъайыкъ Минги Таугъа, – дедиле.

Таулу жашла жол устала болдула,
Жюреклери бёгекликден толдула.
Сабыр ёрлейд инаралны жыйыны,
Алкын алдад жолну тамам къыйыны.

Седирейле жарты жолда алимле.
Бирча атлай барадыла залимле.
Кёп къалмады тёппесине чыгъаргъа,
Жол талыйды тирипени жыгъаргъа.

Инаралны адамлары – экеулен,
Къарыулары тауусулуп ёрлеуден,
Умут юзюн, къач салдыла, чёкдюле,
«Баралмайбыз, тюшюрюгюз!» – дедиле.

*Сотта улу онгсунмады аланы,
Кесибиэча айтды, кьуйду дуньяны.
Кьайтмазлыгынь ангылады Хыйсаны,
Эниш сюрем балас этди аланы.*

*Хыйса ёрлеп барад, кьарай ызына,
Дунья малгьа, махтаугьа да кьызына.
Баш мураты – инаралны бёлегин
Хорлап, аны жарьыргьады эсюрегин.*

*Терс басды да, сынчыкьлатды аягынь,
Алды бюрек башларындан таягынь,
Таянды да, ахсап чыгып тебиреди,
Ахырында Минги Таугьа ёрледи.*

*Кьол аязда кибик кёрдю дуньяны,
Учунады кёлю батыр Хыйсаны.
Хасаукада хорлагьанны хорлады,
Залимлени башларындан кьарады.*

*Толу болду сёзлерине инарал,
Айтханыча, берди ахча, саугьа, мал...
Хачир улу муратына жетгенди,
Кён да турмай Кьарт журтуна кетгенди.*

*Хыйса келед! – деп, аллына чапдыла,
Чанка-бийле эринлерин кьапдыла,
Кёрмегенча, билмегенча этдиле,
Алай бла айла, жылла кетдиле.*

Дебо улу Кючюкню ауазы кьулагьыма бош эшитилген болмаз. Бу жьырны сёзлери бла Мустафа Кьарачайны айтхан хапары бир бирине кьалай ариу келишедиле.

*Хасаукада уруш этген жигитле,
Кьайтукь, Хыйса, Тейрикьул эм Маджитле,
Кьарачайда жашау тапмай кетдиле,
Макьалыны ауушуна жетдиле! –*

деп айтылады жьырда. Макьалы аууш деген Узун-Кьол ёзен бла ёрге барып, Гюрджюге аугьан ауушду. Кьайтукь, Тейрикьул, Мажит эмда кьалгьанла Тюркге кетдиле. Хачирланы Хыйса уа, ызына айланып, Уллу-Кам таба барып, Басханнга ауады. Аллахды билген, Мустафа Кьарачай, Кьайтукьланы, Тейрикьулланы, Мажитлени бирини туудугьу болур?

Хасаука уруш, барыбыз билгенден, 1828 жыл, эски санау бла октябрь айны 20-чы кюнюнде болгьанды. Жангы санау бла уа, ноябрь айны ал

кюнлеринде болады. Ол заманда уа ауушланы къарла жабып, хазна киши аууш бла ауалмазчады. Ауушла майлада, июньлада ачыладыла. Алай эсе уа, Къайтукъла, Тейрикбулла, Мажитле Макъалы аууш бла 1828 жылны къачынды кетмегендиле. Ала 1829 жылны май айдан августха дери заманда, ауушла къардан женгиллене башланыргъа, атланыргъа боллукъ эдиле жолгъа. Генерал Г.Эммануэлни Минги Таугъа чыгъыгъыз, деп баямлагъаны да 1829 жылны жайында болады. Тюркге жол салгъанланы нек кетгенлери уа жырда ариу ачыкъланып турады:

*Ма бу байла дуня малдан тоймайла,
Бек кёплени тынч жашаргъа къоймайла,
Бир бош затдан чурум излеп табалла,
Тил этерге инаралгъа чабалла.*

Патчахны колониализм политикасына бойсунмагъан «Хасаукада уруш этген жигитле» Къарачайны ол заманда «башчыларыны» кёзлерине чёп болуп тюшюп тургъан болурла. «Башчыла» колониал аскер администрацияны аллында кеслерин ариу кёргюзтюр ючюн, ийнанмакълыкъгъа кирир ючюн «бир бош затдан къайгъы излеп, табып, тил этерге чапхан болурла». Аллах терс айтдырмасын бу, ол деп, алай а, Къарачайда аллай тил этгенле хар заманда да бола келген болурла. Да кимде болмагъанды алай?! Хар миллетде да хар тюрлю адамла жетишгендиле.

Мустафа Къарачай айтханнга кёре, 1820-1830 жыллада... деп, тарахда ачыкъ болгъан Хасаука уруш бир бирине келишедиле. Алай эсе уа, биринчи мухажирле Къарачайдан Тюркге 1883 жылда кетмегендиле, 1829 жылда кетгендиле!!! Гюрджюге аугъан «Макъалыны ауушу» да, «Гюрджюню жери бла Тюркге ётген хапар да», «Гюрджюден узакъ болмай орналгъан къарачай элчик» да, барысы да бир бирлерин окъ бла кепча тутадыла.

Бу оюмланы эте, «Хасауканы», «Умарны», Хачирланы Хыйсаны жырын жазгъан Байрамукъланы Кючюк, Дебо улу, кеси уа не болуп айланганды ол заманлада деген соруу тууады.

Дебо улу Кючюкню да колониал аскер администрациягъа къаршчы болгъанын эмда, аны юсюнден тил этип, аны «жангы властьха» жау этип кюрешгенлери да Дебо улуну назмуларында, жырларында ариу ачыкъланады. Анга шагъатха, халкъда жюрюген, кёпле азбар билген «Тюбешю» деген назмусуна бир эс бёлюп къарайыкъ.

Тюбешю

I.

*Сатлыкъ итле аууз жаспмай,
Элде жаскълыкъ, тёре тапмай,
Ачыу тишлеп, ичим кюйюп,
Тобугъуму кьолум туююп.*

*Атым къайры элтсе, ары,
Сатлыкъланы кёрмез жары,
Белгисизге жол тутханма.
Къадарыма кесим ханма,
Сынмаса да белим байдан...
Дайым кетип Къарачайдан,
Къалайлада кюн кёрлюкме?
Гяургъамы кьол берликме?
Тыш жерде кимге керекме?
Анда тамырсыз терекме...
Къайтырма деп эки-юч айдан,
Чыкъдым Уллу Къарачайдан.*

2.

*Кесек тесукъа да этдим...
Ёлмез Тюбюн жырып ётдюм.
Худес сууун ёте кетдим,
Бийчесын сыртлагъа жетдим...
Бырмамытха салам бере,
Стауатладан итле юре,
Нарсананы кенгден кёрдюм,
Ат башындан къучакъ кердим.
Узун кюнню ашхам этдим,
Орус сакълауучха жетдим,
Огъурсуз бетлени кёрдюм,
«Ызраствуй», – деп салам бердим.
Ышанмагъанларын сездим,
Сорууларындан да бездим.
«Жер-суу кёре, безий келдим,
Мен жырчыма, жырчы», – дедим.
Тёгерегимден алдыла,
– Жырлачы! – деп, къадалдыла.
Сагъышымда юйге къайтдым,
Мен алагъа жырла айтдым.
Чам этдиле да, кюдюле,
Ким болгъанымы билдиле,
Ала манга ачылдыла,
Ушакъ эте, чачылдыла...*

3.

*От къатында къалдыкъ экеу,
Тынгылауу тиннге эгеу
Болуп турду ол адамны,
Кёзлеринде сау аламны*

Тасхалары жыйылгъанча,
 Акъыл андан жайылгъанча,
 Жерде адам инсанлагъа...
 Ауазыма берди багъа...
 «Назмучума», – деди манга.
 Учунуп къарадым анга...
 Къыбыла къанлы, орус жанлы,
 Бурма чачлы, орта санлы.
 Хончаларын аяз тарай,
 Бирде манга жютю къарай,
 Кёзлеринде ёхтемлигин,
 Чартлай тургъан закийлигин,
 Жашырыргъа кюрешеди,
 Сабыр-сабыр сёлешеди.
 Айтханлары нарт сёзлеча,
 Бирде чексиз къум тюзлеча,
 Бирде Минги Тауча бийик...
 Чамы – ойнакълагъан кийик.
 Тау халкъымдан хапар сора,
 Бирде этед иги жора.
 Толу хапар айтдым анга.
 Ол, кёл эте, айтды манга:
 «Табийгъатда жорукъ алай...
 Эрисей бла Шам Къарачай
 Бирге болса, сизге иги...
 Жашау жолну кёпдю тиги...
 Жокъду тюп-тюз зат дуняда!
 Дайым турмайд къуш уяда,
 Учхан къушха кёк керекди.
 Таулу жюрек къуш жюрекди.
 Учсун, чексизликни сайлай,
 Орус кёкде Шам Къарачай!»

4.

Жылы жаш болса да менден,
 Билим ала сёзлеринден,
 Эсим кетип тынгылайма,
 Айтханларын ангылайма,
 Жауап бере, тилим жетмей,
 Жауабымы толду этмей.
 Жунчуп, аны ышартама.
 Кеп сёлешип арытама
 Деп, къоркъама, жыр айтама,
 Ышанмакълыкъгъа къайтама.
 Ачыу – дертим седирейди,

*Бузлагъан жюриек эрийди,
Тар кёлум да кенгереди,
Чууакъ танг да кёгереди,
Минги Тауну кюмюш башын,
Кюнбатышда къара ташын
Бёлегенди кюн алтыннга,
Алай чыкъдыкъ сейир таннга.*

Дебо улуну бу назмусуну ал тизгинлерине энтда бир кере эс бёлуп бир окьююкъ.

*Сатлыкъ итле аууз жапмай,
Элде жакълыкъ, төре тапмай,
Ачыу тишлеп, ичим кюйюп,
Тобугъуму кьолум туююп,
Атым къайры элтсе, ары,
Сатлыкъланы кёрмез жары.
Белгисизге жол тутама...*

Бу тизгинлени хауалары «Хачирланы Хыйсаны жырыны ал тизгинлерине ушайдыла:

*Ма бу байла дуня малдан тоймайла,
Бек кёплени тынч жашаргъа кьоймайла,
Бир бош затдан излеп чурум табалла,
Тил этерге инаралгъа чабалла...*

Дебо улу Кючюкню уллу фахмулу жырчы, назмучу болгъанына бир адамны да ишеги болмаз. Аны тышында да, Дебо улуну творчествосуна иги эс бёлуп къарагъанда, аны Хасаукада уруш этгени ачыкъланады. «Сатлыкъланы кёрмез жары» жол тутуп бара баргъанлай, орус сакълауучда назмучугъа тюбегени бютюн сейирликди деп келеди кёлуме!!!

Тарыхда айтылгъаннга кёре, «Кисловодская кордонная линия» 1820 жыллада салыннганды. Аны чеклери Нарсанадан ары атлап, Гум Башы аууш бла ётюп, Къобан сууну огъары жанларына дери жетгенди, Уллу Къарачай табагъа. (Къарагъыз: Р. М. Бегеулов. «Карачай в Кавказской войне XIX века». – Черкесск, 2002).

Энтта биягъы биз «Тюбешиу» деген назмуну бир бёлек тизгинлерин сюзейик:

*«Назмучума», – деди манга,
Учунуп къарадым анга...
Къыбыла къанлы, орус жанлы,
Бурма чачлы, орта санлы
Хончаларын аяз тарай...
Кёзлеринде ёхтемлигин,
Чартлай тургъан закийлигин,
Жашырыргъа кюрешеди,*

*Сабыр-сабыр сёлешеди...
Айтханлары нарт сёзлеча,
Бирде чексиз къум тюзлеча,
Бирде Минги Тауча бийик».*

Дебо улу назмусунда суратлагъан поэт эсибизге А. С. Пушкинни салмаймыды!!!

«Къыбыла къанлы» дегени къара, араб къанлы дегенлиги болур... «Орус жанлы» дегени уа А. С. Пушкинни Россияны уллу патриоту болгъаны кимге да белгилиди. «Орта санлы» дей эсе уа, Пушкин уллу сюекли адам болмагъанды. «Хончаларын аяз тарай» деген тизгини да

Пушкинни бакенбардалары болгъанына шагъатлыкъ этедиле. «Бурма чачлы» дей эсе уа, ол да Пушкинни сыфатыны бир шартыды. Сёз урумуну суратлау кючю, терен магъанасы уа, ол назмучуну Пушкин болгъанына, мени сартын, мени тамам ийнандыргъан этеди.

Энди бу оюмларыма тарых жаны бла къарайыкъ. Белгилисича, Пушкин экинчи кере Кавказгъа 1829 жыл келгенди. Орус поэзияны акъылман поэти А. С. Пушкин хар затны кёзю бла кёрюрге, сынаргъа суйгени хакъды. Пушкин Нарсанагъа келгенинде, орус солдатны жашауу къалай болур кертиси бла деген оюмда, сакълауучла (постла) салыннган дуппур башлагъа чыгып айланнган да болур... Пушкин сакълаууча барып тюз орус аскерчилени жашаулары бла танышхан кезиуде Дебо улу Кючюк да алайгъа барып къалгъан болур.

Бу оюмларыма мухур ургъанча этеди Дебо улу Кючюкню «Хыйса тенгим» деген жыры. Аны да эс бёлюп бир окъуп сюзейик.

Хыйса тенгим

*Хыйса, тенгим, къайдаса сен?
Тансыкъ болуп ёлеме мен.
Къайтукъ къайда, Мажит къайда?!
Кесим къалдым Къарачайда...
Жырлады да бир кюн булбул,
Эсиме тюшдю Тейрикъул,
Къулагъыма келди аны,
Булбул кибики жырлагъаны.*

*Биягъы мен тобукъ туююп,
Сизге тансыкъ болуп, куююп.
Кёлюме себеп табаргъа,
Атланнганем мен Умаргъа.
Жангы сёз къоша жырына,
Келдим сора къабырына,
Жияп къучакъ кердим анга,
Ушакъ эте чыкъдым таннга.
Анда мени кёрген къауум...*

*Ала бла кёндю дауум...
Чабып барып тил этдиле.
Жаныма бир бек жетдиле.
Кёп тесукъа этген эдим.
Бырнак болуп кетген эдим,
Таудан, суудан ётген эдим,
Сакълауучха жетген эдим.
Бир закийге тюбегенем,
Фикирине сый бергенем.
«Бюгюлмеген сынар», – деди,
«Тёзген насып сынар», – деди,
«Келишмеклик кёолай болур,
Жарашыулу рахат солур... »
Ол не деди, не демеди,
Тау халкълагъа бек сый берди,
Чакъыргъанма аны бизге,
Кёонакъ бол! – деп элибизге.
Ол заманын бек эсеплеп,
«Заман тапсам, келирме», – деп,
Ышандырып сёлешгенди,
Кёлюм тамам илешгенди.
Энди, мен элим бла аны
Танышдырсам, дунияны
Насыбындан алыр эдим,
Аны жыргъа салыр эдим.*

Бу назмуда Дебо улу Кючюк кесини тенги Хачирланы Хыйса бла ушакъ этеди да, «орус сакълауучда бир закийге тюбеген эдим» дейди. Аллахды билген, Дебо улу Пушкин бла тюбешип, элине къайтып келирине, Хыйса да Басхандан къайтып келген болур. Генерал Эммануэлден саугъа алгъан Хыйсагъа «тилчилени» къарамлары да амалсыз тюрленген болур. Пушкин бла ушакъ этген Дебо улу Кючюкню да иннети «Учсун, чексизликни сайлай, орус кёкде Шам Къарачай» деген фикирге келишген болур. Эресейге къаршчы тургъандан магъана боллукъ туйюл эсе, башыбызны келишдирип, халкъыбызны сакълап жашайыкъ, «Бюгюлмеген сынар, тёзген насып сынар, келишмеклик кёолай болур, жарашыулу рахат солур» деген тизгинлеге туура бола, Дебо улу Кючюк бла Хачирланы Хыйса А. С. Пушкинни эллерине кёонакыгъа чакъыргъан болурла деп келеди кёлюме. Нек? Акъылман адамны айтханы, кёргени миллетибизге хайыр келтирир эди, деген муратда.

Пушкинни Улуу Къарачайгъа баргъаны бла бармагъаны къагъытлада жазылып, бегип турады, деп билмейме. Аллай къагъытла бар эселе, алимле биле болурла аны. Мен кёрген, эшитген а былайды:

Мен сабий болуп, Хурзукда эски гюрбежени жанында къартла жыйылып, ушакъ этиучю эдиле. Аллай кюнлени биринде мен къарт атам Ёзденланы Томпа бла баргъан эдим ныгъышха. Ол кезиуде ныгъышны

аллы бла Пушкиннге ушагъан жаш адам Ёзденланы Харунну жашы Аубекир озуп бара эди.

Къартланы бири: «Ол пацанны Пушкиннге ушагъанына къаракъыз», – деди. Аубекирге алайсыз да «Пушкин» деучю эдиле сабий, жаш къауум. Ма алай бла ушакъ башланды да, Бегеулланы Добай (жаннетли болсун) – биринчи дуня урушда «Дикая дивизияда» Байрамукъланы Джатдай бла бирге уруш этген: «Мен сабий сагъатда къарт атам айтычуу назмучукъну айтайым, тынгылагъыз», – деп башлады:

*Пушкин деген бир омакъ,
Болду бизге ол къонакъ,
Ким болгъаны – бек жомакъ.*

Ныгъышда олтургъан къартланы бири: «Оллахий, Добай, тапчыкъ келтиресе, Пушкин мени къарт атама къонакъ болуп келгенди, деп къояса ахырында», – деди.

«Мен алай айтмайма... Алай а Пушкинни Уллу Къарачайгъа келгени хакъды! Ёзенибизге кирип, ариулукъну кѳргенинде уа, былай айтханды, деучю эдиле:

*Прекрасен как рай,
Ваш Шам Карачай»–*

деп, ийнанмагъан бар эсегиз а, барыгъыз да, Пушкинни кесинден соругъуз!» – деди, кюле, Добай.

Добай айтханлай, Пушкинни не айтханын сорургъа Пушкинни жанына барыргъа ашыкъмасын киши да.

Мен оюм этгеннге кѳре, халкъыбыз бек чамчыды, чамында уа бек уллу магъана болуучуду кѳбюсюнде.

... Энтта бир сейир зат: Къарачайда аты Пушкин болгъанла (чам ат угъай, керти паспортда жазылып) тубеучюдюле. Халкъыбызны эсинде акъылман назмучуну айтхан сѳзлери, торсюню къалып кетип, аны ючюн сагъына болурбузму бюгюн-бюгече да атын асламыракъ? Ким биледи! Окъуучуладан тилегим – халкъны ауузунда алай бош айтылгъанча кѳрюннген назму тизгинлени магъаналарын ангыламасагъыз, тас этип къоймай, редакциягъа жазып жибере турсагъыз, бек уллу иш этерик эдигиз, мени сартын. Мен тилекчиме сизден.

Дебо улу Кючюкню жырчылыкъ, назмучулукъ жолундан жангы хапар билгенле бар эселе уа, башха ишлерин кѳююп, олтуруп жазып, халкъгъа билдирирге керекдиле. Ма мен кѳп болмай тарыхчы Батча улунукитабында Дебо улуну 19-чу ѳмюрню 50-чи жылларында Россиягъа таза къуллукъ этип, поручик болгъанын окъудум. Алайды да, уллу поэтибиз, жырчыбыз Байрамукъланы Кючюк, Дебо улу, Къарачайны жырчылыкъ, назмучулукъ жолун бек уллу даражагъа чыгъаргъанына ишек да жокъду. Анга «Хасаука», «Умар», «Хачирланы Хыйсагъа»... деген жырлары шагъатлыкъ этедиле. Халкъыбызны сѳз байлыгъы, тин

байлыгы алтын бюртюклуча тёгюлюп турадыла. Аланы бир жерге жыйып, тин хазнабызга алтындан эсгертме салыргъа хар бирибизни бойнубузда борчубузду. Хар бирибиз билимибизге кёре кюрешейик! Сёзюмю муну бла бошап кьоймай, Дебо улу Кючюкню Минги Тауну башына биринчи чыкьгъан, халкьыбызны жигит жашы Хачирланы Хыйсагъа атагъан жырын окьуучулагъа тежейме.

*Алан, тенгим, Хачир улу,
Сенден хапар билмей толу,
Эки айны барамталап,
Тансыкьлыкьдан эсюрек тарап,
Ахьырында билдим хапар...
Бизни жанлы болду кьадар.
Ойра-ойра, Минги Таугъа чыкьгъан Хыйса!
Хасаукада абычарны эсыкьгъан Хыйса!*

*Тыпыр ташын кемсиз сюйген,
Жарсыууна кемсиз кюйген,
Аслан кёллю, бютюн ётлю,
Нюр иннетли, таза бетли,
Онгулагъа бетсинмеген,
Халкьым – деген, Журтум – деген!
Ойра-ойра, Тюркге кетмей кьалгъан Хыйса!
Минги Таугъа чыгъып, саугъа алгъан Хыйса!*

*Бай болгъанса, май болгъанса,
Малдан, мюлкден бек толгъанса, –
Деп, айталла манга хапар.
Кече кетсе, танг да атар...
Бек алданма саугъалагъа,
Чырт кьатышма кьаугъалагъа,
Къарыу жетмез жаугъа ёшион урма, Хыйса!
Акь патчахха энди кьажау турма, Хыйса!*

Шауайланы-Абайханланы Дауут-Хажы

Юсюп файзгамбар бла аны къарындашлары

(Ахыры)

* * *

Алай сѣлешип Юсюп
Къучакълады барын да,
Кеси жилий, сарнатды
Ол къарындашларын да.
Юсюпно халын кѣрюп,
Малик да кюйдю-бишди.
Аны ючюн алайдан
Терк кетерге кюрешди.
Дагъы келип Юсюпге,
Ала хурмет этдиле:
Аны жолуна аш- суу,
Бир къалпакъ да бердиле.
Маликге да: «Сен мынга
Бек иги бол! – дедиле.
Уручу туююдю бу
Не аман ниет тутхан,
Адам баласы болуп
Туумады мунуча жан.
Башха жокъ амалыбыз –
Аны санга сатмасакъ,
Къаугъа келтирлик жашны
Арадан къоратмасакъ.
Бир Аллах кечсин муну
Юсюнде хатабызны,
Барды бизде бек уллу
Терслиги атабызны.
Малларындан айырып,
Бирин артыкъ бакъгъанды,
Башхалагъа ол уллу
Хата болуп чыкъгъанды».
Ала дагъы айтдыла:
«Ай, сен хыйлачы заман!» –
Жазыкъсындыла анга,
Болдула бушуу-бушман.
Къыйналабыз, уяла –

Дедиле ала, – ъзге,
Бек сокъуранабыз биз
Бу сыйсыз ишибизге.
Сатыубузну бузуп,
Арта – юйге кетейик,
Алай энди атагъа
Сени къалай элтейик?
Жангы ътюрюк айтып,
Къалай барайыкъ анга?
Угъай! Жангы ътюрюк
Айталмабыз атанга.
Сау къал, Юсюп. Энди биз
Кѣрюшмебиз сау-эсен.
Аллах, атанг да суйген
Бир огъурлу жанса сен.
Тынчлыкъ тапмай жаныбыз,
Аман бла жашарбыз,
Бир такъыйкъа тынчаймай,
Факъырлагъа ушарбыз.
Сенден ургъан нюр жарыкъ
Тюрлендире жанланы,
Ол игиге бурады
Къылыкъланы, халланы.
Юсюп, тилейбиз санга
Ахшылыкъла Аллахдан,
Сен кери да, кенг да бол
Къыйнылыкъдан, палахдан!»

* * *

Алай айтып, алайдан
Жилй-жилй кетдиле,
Ала бир бирлерине
Босту, тырман этдиле.
Яхудиге айтдыла:
«Сен тап оноу этмединг,
Бизни тыйып, бу ишни

Тамырларын кесмединг!»
«Мен тьююлмем харипни
Дертигизден жакълагъан,
Ёлтюртмейин Юсюпню,
Аны жанын сакълагъан?
Неди энди уа сизни
Даууругъуз-дауугъуз,
Сизни эди да Юсюп
Душманыгъыз, жауугъуз!
Билмеймегиз, мискинле,
Ишни алай болурун,
Бир заманда башыгъыз
Къайгъыладан толурун?
Ётюрюкню бир кюнде
Эшитиред атабыз
Жау болуп къалыр эди
Башыбызгъа хатабыз.
«Бёрю ашап сора сау
Къалай къалды? – дер эди. –
Ай налатла!» – деп бизни
Ол харам этер эди.
Мен къутхардым да сизни
Налат бериллик ишден,
Башларыгъызгъа келлик
Халкъ айыпдан, бедиден.
Биз болгъанбыз Ибилис,
Шайтаннга да алдатхан,
Башыбыз къуруп бизни,
Ол нафыкъгъа хорлатхан!»

Къарындашла алайдан
Дауур болуп кетдиле,
Юйлерине бир башха
Жолла бла жетдиле.
Юсюпню уа, мычымай,
Тюеге миндирдиле,
Кериуанла къум тюзде
Эринип тизилдиле...
Юсюб' а бара эди,
Кёзюн жилимукъ жууа,
Къыйынлыкъла, палахла
Аны ызындан къууа.
Кюн къыздыра, чарс болуп,
Тюз да аны башындан,
Бараяд, айырылып
Он да къарындашындан.

* * *

Маликни Къылыч деген
Ахшы къулу болгъанды,
Ол айырмалы, иги
Адамгъа саналгъанды.
Къарагъанды Юсюпню
Кесине, тюесине.
Къарагъанды, эринмей,
Юсюпню хар несине.

Бир эски къабырлагъа
Кериуан жетгенди да,
Къылыч тую тохтагъанд,
Юсюп тилегенди да,
Тюшгенди да туюден
Юсюп зикир этгенди:
«Анам Рахилданыды
Ма бу къабыр», – дегенди.
Жиягъанды алайда
Юсюп, ёню къарыгъып.
Жиягъанды баласы,
Анасына тарыгъып:
«Билсенг эди, не халгъа
Жетгенин жарлы баланг,
Анга суу да – ууду, от,
Къаралып атады танг.
Къул болгъанды, къара къул,
Къара энди баланга.
Не азап сынатдыла
Къарындашларым манга!
Сыйлы топурагъынг
Бир кюнде къайтырмамы?
Къабырынгы къучакълап,
Жарсыула айтырмамы?
Неда къайры сатсала,
Мен андамы къалырма,
Ата журтха термиле
Жан алаймы алырма?
Къабырынга баш уруп,
Болуш деп тилейме мен,
О Уллу Аллах, кимни
Гюнахын телейме мен?!
Анам, не аман кюнде
Айырылдынг сен бизден:
Сюйген балаларынгдан –
Буниямин экбизден.

Экибиз да обангда
Кёп кюнлени жилидыкъ,
Ауазынгы эшитир
Кюн келир деп ийнандыкъ.
Ол дуняда биз жарыкъ
Тюбешейик, ой анам!
Аллах аллында ариу
Кёрюшейик, ой анам!».

Алайлайын къабырдан
Бир ариу ауаз келди,
Юсюпню къулагъына
Ол былай эшитилди:
«Юсюп, балам, жанчыгъым,
Сен былай къалай болдунг,
Сабийликден палахха
Тошерге, ой, нек къалдынг?
Ай, Юсюбом, сен зарлыкъ
Кючю бла сатылдынг,
Къарындашлыкъ фитнадан
Юйден узакъ атылдынг.
Ала зулму этерча
Не хатанг тийди сени?
Энди тынчаймаз жаным,
Кюйдюрюп туруп мени.
Атанг Окъуп кеси уа
Зорлукъну билмедими?
Буниямин ол чакъда
Жанынга келмедими? –
Деди сора, Аллахха
Жал барды да, тиледи:
«Уллу Аллах, тилейме,
Сакъла баламы, – деди. –
Зулмулукъдан сен къутулт
Жанча татлы улуму.
Хаталадан кери эт,
Буниямин бауурум.
Юсюп, балам, кесинги
Сен Аллахха суйдюрдюнг,
Зар къарындашларынгы
Сен ичлерин кюйдюрдюнг.
Сенсиз атанг, кесим да
Не аз да болалмадыкъ,
Атанг, мен да суйгенден,
Бир бирден алалмадыкъ.
Уллу болгъанынгда да
Къарап сенден тоймадыкъ,

Кесинг жангызлай юйде
Не арбазда кюймадыкъ.
Манга ауруу тийгенде
Бир кетмединг эсимден,
Кёрмей ёлюп къалырма
Деп, бек кюркъа эдим мен.
Ариулугъу, акъылы
Башына хата болгъан,
Жеринден айырылып,
Узакълагъа сатылгъан,
Къарындашладан зорлукъ
Бир хатасыз сынагъан,
Ёлгенимде, ташны да
Эритирча жилигъан,
Балам, Уллу Аллахха
Бол къайда да аманат,
Сау дуняда жокъду жан
Сени киби алаMAT.
Узакъ жолгъа баралла
Былайдан сени алып,
Унутма от жагъангы,
Жашасанг да къыйналып.
Дуня къыйын болады,
Сен, хорлатмай жашарса,
Балам, къайда болсанг да,
Къабырымы жокъларса.
Тар къабырда турсам да.
Унутмадым мен сизни,
Тансыкъ болдум кёрюрге
Буниямин экигизни.
Хар къайда да биргенге
Бир Аллах болсун сени,
Насыбынг женгсин, шо кюн
Хорлагъанча кечени
Жашым, унутмай мени
Жокълагъанлай турурса,
Къыямат кюн биринчи
Кёрлюгом сен болурса!»

* * *

Малик, артына къарап,
Жаш Юсюпню кёрмеди,
Къылыч ишни болушун
Маликге билдирмеди.
Малик терк буйрукъ берди
Алайда къулларына:

«Табып келигиз!» – деди
Сюелип алларына.

Юсюп оба къатындан
Кеталмай тура эди.
Къул Къылыч, жете келип,
Къамичи бла сермеди.
Алып келди Юсюпню
Тюз Маликни аллына...
Тебиреди кериуан
Ашыкъмайын жолуна.

* * *

Алайлай Уллу Аллах
Жиберди жерге фурман.
Тегерекни, тийрени
Басды къап-къара туман.
Жел келип, уллу жауун
Жауду, кёк жашнай, чагъа.
Жан къоркъуу кирип, ала
Къалдыла гузабагъа.
Айланганча къыяма
Малик болду агуман.
Ол айтды: «Ичибизде
Барды бир жазыкъ инсан.
Баям, кимни эсе да
Анга жетди зараны,
Аллах а бизге хата
Жибертди, кёрюп аны».

Къылыч айтды Маликге:
«Жюйюсхан, терс болганма,
Къабырлада мен аны
Къамичи бла ургъанма».
Малик айтды: «Бу затны
Тыярыкъ Юсюп болур,
Аллахха тилек этсе,
Аны тилеги толур.
Ариу кёргенибизни
Юсюпге билдирейик,
Бу жауунну, боранны
Сенсе тыяллыкъ дейик».

Малик, барып: «Ой, Юсюп,
Боранны тынчайтсанг а,
Къырылабыз, Аллахха

Тилегинги айтсанг а!»
Эки къолун да жайып,
Юсюпчюк тилек этди,
Жел, жауун да тохтады,
Туман да эрип кетди.
Кериуан жыйын анга
Сейир-тамаша болду:
Юсюпчюкню тилеги,
Кёзлери кёре, толду.

Малик айтды: «Юсюпню
Бугъоуларын тешигиз,
Атларымдан игисин
Сайлап, анга беригиз.
Кийимимден беригиз
Бек сыйлысын, игисин.
Тюз менича кёрюгюз
Асыл Юсюпню кесин».

Бара кетип бир суугъа
Жетди кече кериуан.
Кёрдю анда макъыракъ
Саруек, гымма, жилин.
Малик айтды Юсюпге:
«Тюбегенбиз къыйыннга,
Энди сенсе оноучу
Бу кериуан жыйыннга».

Уллу Аллахдан келди
Болмагъанча кюч, сыфхан.
Юсюп кеси аллына
Этип башлады фурман:
«Терк кетмесек былайдан,
Ишибиз болур аман,
Малик, жилин къошулгъан
Заманды ма бу заман.
Былайда намазымы
Терк окъуна этейим,
Сиз барыгъыз, суу алып,
Ызыгъыздан жетейим».

Атындан тюшюп Юсюп,
Суу жагъасына барды.
Анга къарап, бир уллу
Жилин жарыкъ ышарды.
«Патчах юйюрденме мен, –

Деп, жилиян ачханды тил, –
 Алгъаракълада анам
 Сени сыйлагъанды, бил.
 Мангъылайынга да бир
 Жарыкъ тамгъа салгъанды,
 Бетингде уа кесини
 Нюр сурагы къалгъанды.
 Адам кёзге кёрюнмей
 Ала жылтырайдыла,
 Жилиянла, аны кёрюп,
 Андан къалтырайдыла.
 Анам сенде бир тиорлю,
 Бир уллу кюч кёргенди,
 Аны ючюнге анам
 Санга намыс бергенди.
 Юсюп, унутмагъанлай,
 Аны эсингде сакъла,
 Сен бек къыйын кюнюнгде
 Бизни тукъумну жокъла.
 Ашырайыкъ, нюр Юсюп,
 Кесинги кериуаннга.
 «Угъай», – деди да Юсюп
 Ыспас этди жилияннга.
 Сора ол, абдез алып,
 Аллын Меккъагъа бурду.
 Кериуан а узакъдан
 Сеийирге къарап турду.

* * *

Къум аулакъда кериуан
 Къората барады жол...
 Къумлу деген шахаргъа
 Юч кюнден жетгенди ол.
 Къадарны Уллу Аллах
 Бир кеси болду жазгъан,
 Тёр жерин табар кибик
 Бу Юсюп деген инсан.
 Адамла къарадыла,
 Чыгъышып алларына,
 Сукъландыла Юсюпню
 Бетине, санларына.
 Тиширыула бары да
 Анга саудан ёлдюле,
 Бир шахардан бирине

Ызларындан келдиле.
 Айтдыла ала былай:
 «Толгъан айгъа ушайса,
 Бир ариуса да, жорек
 Жаубузну ашайса!»

Юсюп айтды: «Аллахды
 Жазыу жазгъан инсаннга,
 Къудурети уллуду,
 Баш урайыкъ биз анга».

Андан кёчюп, ётдюле
 Ала башха шахаргъа,
 Жыйын-жыйын келдиле
 Тамашагъа къараргъа.
 Шахарны асламысы
 Берилип жарыкъ жыргъа,
 Иги кёрюрча аны
 Чыкъгъан эдиле къыргъа.
 Эртте ишленнген Къурси
 Шахарды аны аты.
 Тап къуралгъан юйлери,
 Орамлары, хар заты.
 Аны бийи бир тюшню
 Къуру кёргенлей турду:
 «Мен кёрмей бир кериуан
 Иймегиз!» – деп буюрду.
 Тюшюн, жууугъун-тенгин
 Жыйып, барына айтды:
 «Бираздан бир файгъамбар
 Келликди», – деп сагъайтды.
 Кериуан келгенине
 Къурси бий къарап турду.
 Ол Юсюпню кёргенлей:
 «Кимсе? Къайдан?» – деп сорду.
 Чырайы кёз къамата,
 Арап атындан тюшюп:
 «Кериуан башчыма мен», –
 Деди, ышара, Юсюп.
 «Энчи къонакъ этерге
 Сюеме, сыйла мени.
 Аллах бирди, тюшюмде
 Кёп кёргенме мен сени.
 Жыйынынг бла бирге
 Къонакъ бол, ахшы улан,
 Ашап, солуп, тынчайып
 Жолунга алай атлан».

Бир бёкем киши келди
Аланы алларына,
Жюреги разы болду
Жюрютген халларына.
Сора айтды: «Бир Аллах,
Файгъамбарса, улан, сен,
Мангылай жазуунгу
Кёрюп, кьууанама мен.
Барды санга тилегим,
Жийиргенмесенг андан:
Тышына чыгълмайбыз
Асыры кёп жилиндан.
Хорларыкьды бир сени
Сыйлы дууанг аланы,
Сенсе, Юсюп, бир кесинг
Кьыстарыкь жилинланы».

Жукь да айтмады Юсюп,
Тебреди ол юй таба,
Кьалгъанла, кенген къарап,
Турдула, эте тоба.
Кирип барды жаш Юсюп
Жилинла арасына.
«Нек келгенсиз?» – деп сорду
Жилян таматасына.

«Жарлы этгенди ол
Сылтаусуз бирибизни,
Кетерик тьойюлбюз биз,
Жетдирмей дертибизни.
Биз аллай артыкьлыкьны
Кишиге да кечмейбиз,
Къанын эммейин аны,
Биз былайдан кетмейбиз,
Деп тура эдик да биз,
Сен айтханны этейик,
Кетигиз дей эсенг а,
Бусагъатдан кетейик.
Бизни патчахыбызны
Нюрю бетинден ура,
Мангылайынгда аны
Ариу сураты тура,
Сени айтханларынгы
Суююп кьабыл кёрлюкбюз,
Сени ючюн, Юсюп, биз
Жаныбызны берликбиз!»

Юсюп айтды: «Адамны

Аз тьойюлдю аманы,
Бу жол кечигиз анга,
Ачитмагъыз сиз аны.
Элни ыразы этип,
Сиз былайдан кетигиз,
Бу жолну Аллах ючюн,
Айтханымы этигиз».

Тизилишип, жилинла
Кетдиле жолларына,
Юсюб' а къарап турду
Аланы халларына.
Сора келди ол сахар
Тамата тургъан юйге,
Терк чакьыртды жилинны
Ургъан кишини бийге.
«Тие турма хатасын
Жетдирмеген жилиннга!» –
Деп урушду кишиге,
Айып да этди анга.

* * *

Жыйылгъанла Юсюпге
Кёп хапар соргъандыла,
«Файгъамбарлыкь хакьды», – деп
Ыразы болгъандыла.
Башын ийип, ол киши
Анга намыс бергенди,
Аны файгъамбарлыкьын
Сау сахар да кёргенди.
Уллу хурмет этгенди
Шахарны кьарты, жашы,
Алтын, сауут бергенди
Юсюпге сахар башы.
Сора былай дегенди
Шахар башчы Маликге:
«Кьул» деп айтма Юсюпге
Ол ушайды мёлекге.
Энди ол кеси атын
Дуниягъа айтдырлыкьды,
Бизни эсибизде ол
Унутулмай турлукьду».

Малик да: «Аны кирик
Туумады адам улу,
Ол угъай, мен болургъа
Керегем аны кьулу. –

Деди. – Ол башчы болса,
Къыралгъа жарар эди,
Къулгъа, къартха, байгъа да
Тохтамай къарар эди».

* * *

Сары танг атханлайын,
Кериуан чыкъды жолгъа,
Бир адыргыла къарай
Къалды бий онгнга, солгъа.
Аман акъыл жер тапды
Мыйысында, башында,
Кюзгюдеча кёрюндю
Ниети кёз-къашында:
«Быллай даулет экинчи
Тюшмез мени къолума,
Аскер алып чыгъайым, –
Деди, – барлыкъ жолуна».
Умут этди кюч бла
Аны аллын тыяргъа,
Не да этип, Юсюпню
Арбазына жыяргъа.
Аланы кёрюп, Малик,
Къылыч да бек къоркъдула:
«Ой, Юсюп, эт бир амал», –
Деп артына букъдула.
Юсюп айтды: «Къоркъмагъыз
Келме къоюгъуз жууукъ,
Не къаст этсе да, бизге
Эталлыкъ туююлдю жукъ».

Аскер жууукълашханлай,
Ол таш юсюне турду,
Бар нюрюн саулай ачды,
Аны душманнга бурду.
Ол сейирни кёргенлей,
Ала хайран болдула,
Бир бири юслерине
Гыстылача аудула.
Ариулугъу, чырайы
Хайран этди башларын,
Харам ниет жойдурду
Ол шахарны жашларын.
Сау къалгъанла акъылдан
Тайдыла да, шашдыла.
Къычырыкъ эте, кюйсюз

Къумлада ажашдыла.
Жаш Юсюп кёрюп турду
Аскерге жетдиргенин,
Хайран этип башларын
Дыгалас этдиргенин.
Ёхтемликге хорлатып,
Юсюп неле айтмады?
«Уллу Аллах манга тенг
Бир инсан жаратмады.
Аллахдан тилегеним
Ол сагъатдан толады, –
Деди ол, – Аллах манга
Артыкъ иги болады.
Жаратхан Аллах мени
Кишиге тенг этмейди,
Мени атым Аллахны
Эсинден чырт кетмейди!»

Терк окъуна алайгъа
Жабраил мёлек энди,
Ол Аллахны атындан
Анга бек айып этди:
«Неди, Юсюп, айтханынг
Менсиниуюнг, хорлугъунг?
Айтчы, къайда къалады
Сора файгъамбарлыгъынг?
Къыйынлыкълагъа иги
Тёзе келдинг. Алай а,
Бир Аллахны химкатын
Сен билмединг сыйлай а.
Тоба этгин, тохтамай,
Сен жаратхан Аллахха,
Жангылгъанынгы билдир,
Къалгъынчынгала палахха!»
Алай айтып, Жабраил
Къол бермей кетип къалды,
Армау Юсюп башына
Керексиз къайгъы алды.

* * *

Юч кюн бардыла ала
Юч кече да – чырмаусуз.
Юсюп Уллу Аллахха
Тоба этди тохтаусуз.
«Астофирулла» айтды,
Жал барып, кёкге къарай,
Дагъыда ала юч кюн

Бардыла кыйналганлай.
Ахырында Нил деген
Уллу суугъа жетдиле,
Аны боюнунда элде,
Кемеле да кёрдюле.
Малик айтды Юсюпге:
«Бу Нил сууну кёресе,
Мубарек, сен бу сууда
Жуунургъа керексе».

Юсюп, Нил суугъа кирип,
Ариу тазаланганды,
Ол сууда ахырзаман
Уллу чабакъ болганды.
Уллу Аллахдан анга
Былай буйрукъ келгенди:
«Бу жашчыкъгъа хатагъыз
Тийсе, кечмем», – дегенди.
Сарыук, жилин – бары
Бой салып чабакъ ханнга,
Бармадыла къатына,
Тиймедиле уланнга.

Санлары женгил бола
Жаш Нил сууда жуунду,
Алайгъа учуп келип,
Жабраил мелек кьонду.
Акъ кийим, хурлу халат
Анга саугъа этди ол.
«Сау къал!» – дегенни айтып,
Сора артха кетди ол.
Уллу Аллахха махтау,
Шукур этди алайда,
Аны даулетли кюнюн
Хыйсаплар акъыл къайда!

Ала Нил боюну бла
Атландыла, кетдиле,
Бара кетип, бир уллу
Акъ шахаргъа жетдиле.
Юсюпню кёрген адам
Кёзюн алмай къарайды,
Ариулугъу кызыланы
Жюреклерин тарайды.
Кериуанчыла келип
Жыйылдыла базаргъа,
Байла, бийле жетдиле
Кьул-къарауаш сайларгъа.

Уллу кючлю, саулукълу
Кьуллагъа къарайдыла.
Жаш Юсюпню кёргенле
Аралып къаладыла.

Аны эшитген билгич,
Жулдузчу да жетдиле:
«Бу не сейир-аламат?» –
Деп, тамаша этдиле.
Бирлери китапладан:
«Кимди?» – деп сурадыла,
Бирсиле айгъа, кюннге
Кьол жайып къарадыла.
Кьарт жулдузчу, кьууанып:
«Файгъамбар уланды бу, –
Деди, – Мисирге оноу
Этерге туугъанды бу!
Ариулугъуча, аны
Адамлыгъы уллуду,
Аллахны энчи сюйген
Бир огъурлу кьулуду!»

Китфирди Мисир патчах.
Ёзюрю, келечиси,
Къатында сюелиучю
Белгили кенгешчиси.
Юсюп ючюннге жюз кьул,
Жюз туюе да бергенди,
Аны атха миндирип,
Китфирге келтиргенди.

* * *

Юсюп энди Китфирни
Арбазында жашайды:
Ол гюл бахчаларына,
Бостанына къарайды.
Зулейха деп Китфирни,
Жаш къатыны болганды,
Хур Зулейханы кёзю
Нюр Юсюпде къалганды.
Ол дунягъа айтылган
Ариу эди, бир субай.
Да анга термилмеген
Жокъ эди не бий, не бай.
Юсюпню нюр сыфаты
Аны тынчлыкъсыз этип,
Хайран болду Зулейха,

Кюсемеклик термилтип.
Юсюпню тѣшегине
Тартыр умут этгенлей,
Тургъанды хур Зулейха,
Эри юйден кетгенлей.
Хур Зулейха Юсюпге
Къадалгъанлай тургъанды.
Бир кюн а Юсюп анга
Айып эте, соргъанды:
«Кѣз къаматхан ариуса,
Сыйлы тѣрде жеринг бар.
Нек къадалдынг сен манга?
Сени неках эринг бар».

«Мени бырнак этерча
Ким сунаса кесинги?
Тюз итнича тюйдюрюп,
Жыйдырырма эсинги!
Къара къулса, хайбуан!
Сюйсем, иерме сатып.
Сюйсем, термилтирме бек,
Терен зинданнга атып.
Бош сындырдыг сен мени,
Бош къайырылдыг манга.
Ахшы улан, мен аны
Кечип къоялма санга!» –
Деп, Зулейха болушлукъ
Тилеп, ачы кычырды.
Юсюп чыгъып баргъанлай,
Жетип, кѣлегин жыртды.

Дауур этип алайда,
Зулейха халкъны жыйды,
Юсюпге сѣз чыгъарып,
Кѣп кир къуйду Зулейха.
Сѣз эшитип тышында,
Китфир келди алайгъа.
Тынгылайды Юсюпге,
Къатыннга тынгылады,
Ким – терс, ким – поз болгъанын
Китфир терк ангылады.

«Кѣр, Юсюпню кѣлеги
Арт жанындан жылтыргъанд,
Къатын, терслик сендеди, –
Деп бийчеге къутургъанд. –
Этерими кѣрюрсе,
Хапарынг чыкъсын да бир!» –

Кечгинлик тилеп жашдан
Ызына кетди Китфир.
«Зулейха, бир айт бизге:
Тюзню терслейсе къалай?
Анга нек жанлайса сен,
Эринг бола тургъанлай?» –
Деп уялтдыла аны
Зулейханы тенглери.
Зулейха уа алагъа
Былай сѣлешди: «Бери
Юсюп киргенлей алма
Арыта башлагъыз сиз.
Алай нек этгеними
Ангъларсыз кесигиз».

Зулейханы тенглери
Бир сабырла, эслиле...
Юсюп юйге киргенлей,
Бармакъларын кесдиле.
Юсюпню ариулугъу
Аланы хайран этди,
Бетинден ургъан нюрю
Айдан да жарыкъ эди.
Анда болгъан ариулукъ,
Ауузларын жаматды,
Жюреклерди кирпилдей,
Кѣзлерин да къаматды.
Бармакъчыкълары къанай,
Уллу сейирге къала,
Юсюпню сыфатына

Къарап къалдыла ала.
Биягъы жангы палах
Келгинчинге башына,
Нюр Юсюп ашыгъышлы
Чыгъып кетди тышына.
Зулейха уа алагъа:
«Къайда бичакъларыгъыз?
Кесилип туралла да, –
Деди, – бармакъларыгъыз!
Нек тутулдула сизни
Ол узун тиллеригиз?
Энди, акъыл юйрете,
Нек айып этмейсиз сиз?
Нек ишлемей къалдыла
Ол ариу санларыгъыз,
Биргеизгемидиле,
Кѣрчюгюз, жанларыгъыз?

Мени орунумда кьайсынг
Тезеред кёз кьаратмай,
Кьайсынг туруред аны
Ёз башына жаратмай?»
Зулейханы тенглери
Башчыкъларын ийдиле:
«Ханшабыз, терс болдукъ, – деп
Ичлеринден кюйдюле. –
Юсюп кеси адамгъа
Ушамагъан бир жанды,
Ах, нюрюне кёре уа
Ол файгъамбар уланды.
Чыкъма кьой сен Юсюпню
Сюймеклик азабынгдан.
Кимге тёре туююдю
Бу дуняда абынган?»

«Угъай, – деди Зулейха, –
Аллай ишге жарамам,
Мени аман кёргенге
Иги кёзден кьарамам!
Ол сатыла, атыла
Айланган шо, сёз кьарып,
Мени бырناق этерге
Ким болду?! Мындан ары
Зинданды жашар ююю,
Тутмакъла уа ююрюю.
Аз-аз ёчюлсюн анда
Аны айтхылыкъ нюрюю.
Уллу Аллах, ол анда
Кьурт-кьумурсха ашасын,
Жан алыргъа термиле,
Зулмулукъда жашасын.
Кёрмесин аны кёзю
Айны, кюнню, жулдузну,
Сынамасын жылыуун
Не кьатынны, не кьызны!»

Узакъладан Юсюпню
Кёрюрге келедиле,
Зулейхагъа биришер
Алтын сом бередице.
Юсюпню кирпиклери
Эки кьарылгъач кьанат,
Чачы, сакъалы, башы
Чий алтын кибиц жанад.
Юсюпню кьарап кёрген
Ариу сабий табады!» –

Деп, Мисирни кьатыны,
Кьызы анга чабады.
Кьыз, кьатын да басынып,
Тийре хайран болады.
Шахар башчыны башы
Кьайгъылагъа кьалады.
Сора буйрукъ этгенди:
«Кьарауашладан ёзге
Юсюп тургъан арбазгъа
Тиширыу жан иймецге!»

* * *

Айтханыча, Юсюпню
Тутдургъанды Зулейха,
Кечалмайын Юсюпге
Кёп тургъанды Зулейха.
Он жылдан а палахха
Дагъыда биреу кьалгъанд.
Ол а Китфир патчахны
Бек баш шапасы болгъанд.
Бир кюн а ол Юсюпге:
«Сейир-гамаша кёрдюю:
Тюшюмде патчахыма
Мен юч сют чёмюч бердим, –
Дегенди, – сен бу тюшге,
Юсюп, не айталлыкъса?»
«Юч кюнден, – дегенди ол, –
Сен эркинлик аллыкъса».

* * *

Бир кюн Китфир Мисирде
Билгичлени жыйгъанды,
Кёрген тюшюн алагъа
Жиги бла айтханды:
«Нил сууундан чыкъдыла
Жети семиз, жети да
Арыкъ ийнек. Семизлени
Арыкъ сюрюу жетди да,
Ала бир бирин жутхан
Балыкългъа ушалла:
Арыкъла семизлени
Тюз кырдыклай ашалла.
Сора кенг арбазымда
Жети монг будай бла
Жети да кьарыусуз чёп
Ёсдюле. Алай бла

Ол къарыгусуз чѣпчюкле,
Чѣпледиле монгланы...
Неди магъаналары?
Ангылатыгъыз аны!
Къайгъыгъа жекгенди тюш
Энди мени башымы,
Кѣп этгенди керексиз
Оюму сагъышымы.
Магъанасын ким билсин,
Хайран этген тюшюмо?...»

Ол тюшню жораларгъа
Къолдан келмед кишини.
Ол тюшню магъанасын
Киши чыгъаралмады,
Патчахны къайгъыларын
Бири да чачалмады.
Китфирни баш шапасы
Баш уруп айтды анга:
«Тюшонгю жораларыкъ
Адам айтайым санга...»
Юсюпню, жууундуруп,
Келгирдиле патчахха.
Алтын тоханасында
Китфир чий алтын тахха
Олтуруп эди. Туруп
Анга жарыкъ тюбеди,
«Жоралачы тюшюмо», –
Деп, Юсюпге тиледи.

Къатында олтургъанлай,
Юсюпге тынгылады,
Аны бек асыл адам
Болгъанын ангылады.
Сора аны элтгенди
Тамаша агъачына.
Сейир эте Юсюпню
Ол билгичлик къачына,
Тынгылагъанды. Юсюп:
«Сынаула – алдадыла.
Ол жети семиз ийнек –
Мирзеуло жылладыла.
Жети арыкъ ийнег а –
Ач жылла, ачыкъ жылла.
Кѣп ёлюрле адамла
Кѣп къырылырла малла.
Не этерге билмейин,
Халкъ амалсызгъа къалыр.

Уручулукъ башланып,
Гудучулукъ жайылыр.
Багъа болур не тюрлю
Ашарыкъ хар къайда да,
Кѣгет бла булжумаз
Уллу, гитче жайда да.
Татыу боллукъ туююлдо
Кийикден да, жарсыугъа
Чабакъсызлыкъ жайылыр
Тенгизге, ёзен суугъа.
Аллай буйрукъ келликди
Бери Уллу Аллахдан.
Сакъларгъа керексе сен
Ёз халкъынгы палахдан.
Жети жылны мирзеуюн
Бюртюк къоймай жыйдыр сен,
Деу амбарла ишлетип
Ары ташыт, къуйдур сен.
Уллу, асыл да патчах,
Сен Мисирни ачыкъдан
Сакъламазса алайсыз», –
Деп, сѣлешди ачыкъдан.

Жашынча Китфир патчах,
Юсюпню къучакълады,
Башын, бетин да сылай,
Аны бек ийнакълады.
Сора, Юсюпге къарап:
«Баш ёзюрюм бол мени! –
Деди, – бюгюнден ары
Киши къыйнамаз сени.
Менден ёзге бир адам
Буйрукъ бералмаз санга,
Оноу керек Мисирге,
Эринмей, болуш манга.
Эследим Аллах санга
Энчирек къарагъанын,
Акылынг, оюнг, эсинг
Адамгъа жарагъанын.
Мында ётсюн жашауунг
Бир жукъдан да къыйналмай,
Бирге оноу этербиз,
Аман ишге боялмай.
Сени сюед Зулейха,
Аны санга береме,
Сен да сюесе аны,
Сыйлы Юсюп, кѣреме.
Ихлис этер ючюннге

Нил сууна кирирсе,
Дууангы да окурса,
Айтырынгы билирсе».

Нюр Юсюп Зулейханы
Ол кече окту кёрдо.
Хур Зулейха Юсюпге,
Уяла, салам берди:
«Юсюп, бек соктурандым
Этген ишиме, – деди, –
Санга сыйлы ашланы
Ийип турган мен эдим.
Сени суююп, тарала
Ётюп барад жашауум,
Армау этгенди мени
Кеси кесиме дауум.
Жарсыларымы санга
Айтып, санап берирме,
Сен мени жокълай келсенг,
Бийим кибик кёрюрме».

Аллай тюшлени Юсюп
Къайтарып кёре турду,
Кёрген ариу тюшлерин
Ол игиге буюрду.
Зулейхагъа тюберге
Тоханагъа тебреди.
Бир мажюсю къарт къатын
Юсюпге былай деди:
«Тогъуз кюнден келирсе
Нил сууну жагъасына,
Зулейханы кёрюрсе
Жашлыкъ келип санына».
Нил сууну жагъасында
Зулейха сюеледи,
Андан урган хауадан
Анга жашлыкъ келеди.
Къартлыкъ кетип бетинден,
Нюр жайылды санына.
Тогъуз кюн озуп, Юсюп
Келди Нил жагъасына.
Айлана, жюрюй кетип,
Ол тюбеди бир къызгъа.
Къыз ушай эди айгъа,
Эки кёзю – жулдузгъа.
Жангы ёсген къамишча,

Саны ариу бююле,
Аллына келди къызчыкъ:
«Юсюп, менме!» – деп кюле.

Юсюп суююп къарады,
Болган ишге тюшюндю:
«Сенге мени тынчлыкъсыз
Этген», – деди, кючсюндю.
«Уллу Аллахдан тилеп,
Жашлыкъымы къайтардым.
Юсюп, кеч. Мен кесими
Сени да къыйнап турдум.
Юсюп, сени кёрген къыз,
Къатын суююп барады.
Жарлы тиширыулары
Жюреклери жарады.
Азмы термилгенме мен
Санга, кесимлей къальп,
Мен элтип турганма аш,
Бек татылулусун алып, –
Деди Зулейха анга, –
Ол заманда телилик,
Акыйл-эсими алып,
Этгенди манга бийлик».

Нил жагъагъа пайтонла
Ашыгъышлы жетдиле,
Экисин да къалагъа,
Мычымайын элтдиле...

Жукълап турган Юсюпге
Биреу ауаз береди:
«Зулейханы, сени да
Аллах ариу кёреді.
Кёп жылланы насыплы
Жашарыкъсыз сиз бирге,
Айырылып дуниядан,
Бир кюн кирликсиз кёрге...»

Бир кюн билгичле келип,
Ётдюле ёрге-тёрге,
Юч кюнню даулашдыла,
Ал бермейин бир-бирге.
Къарт билгич ауаз берди:
«Тенгизде былай болду:
Къайыкъладан батмайын
Бир Юсюпнюкю къалды.

Сора къайыкъ юсюне
Кёгюрчюнле кьондула,
Нюр Юсюпню кётюрюп
Аламгъа алландыла.
Тюш Юсюпге аталып
Кёрюннген болмаз да бош.
Файгъамбарлыгъы болгъан
Нюр Юсюпдю бизге баш».

Китфир халкъны аллында
Анга бир мухур берди.
Ол кюн Мисирни халкъы
Жангы оноучу кёрдю...

Кёп да турмай мирзеуло,
Монг жылла башландыла,
Юсюпню оноулары
Халкъгъа насып болдула.
Мирзеу асырар кюфле
Жетер тенгли ишлетди,
Ташып, чачып кетмезча
Къаты оноула этди.

Монг жылланы артлары
Ачы жылла болдула,
Тамчы таммай, сабанла
Кюнде кююп къалдыла.
Ачлыкъ кирип, адамла
Тоханагъа бардыла,
Китфирге: «Юсюп кюфле
Ачсын», – деп, баш урдула.

Китфир патчах, Юсюпню
Чакъыртып, айтды былай:
«Адамла ач болалла,
Бер халкъгъа ашыкъ, будай»
«Мирзеуню Мисир халкъгъа
Сатып-сатып берирге,
Ахчасы бошалгъаннга –
Малгъа, хапчюкге, жерге», –
Деген буйрукъ чыгъарды,
Юсюп сагъышха кирип,
Мисирни бирикдирир
Онг табылгъанын кёрюп.

Ачла алтын-кюмюшге
Мирзеу сатып алалла,

Жерлерин сатып бошап,
Китфирге баш уралла.
Жети жылдан иелик
Этди хар неге Китфир,
Ач, жаланнгах жылланы
Къауыгъасыз ётдю Мисир...

* * *

Жашауун Окъуп харип
Жилий-жилай ётдюрдю,
Юсюпге сагъыш эте,
Ауур тюшле кётюрдю.
Ёчулмейин умуту,
Ол алтмыш жыл сакълады,
Жандан татлы баласын
Бир тохтамай жокълады.

Ачлыкъ кирип, была да
Башладыла кыйналып,
Мисирге атландыла
Жашла, харакет алып.
Мисирге жетип, ала
Алдыла татлы ашла,
Бир да таныйлмалла
Юсюпню къарындашла.

Жууукъ келип къарады
Нюр Юсюп кёзлерине.
Сора: «Кимсиз?» – деп сорду,
Тынгылай сёзлерине.
«Фалистинден келгенбиз,
Жол арытып, былайгъа, –
Дедиле ала, – ачлыкъ
Киргенд жарлыгъа, байгъа».
Сур къарындашларындан
Кёз-къашларын жашыра:
«Ийнанмазча сёзлелле!» –
Деди Юсюп, ышара.

«Биз онеки къарындаш
Эдик, – дедиле ала. –
Бек игибиз тас болду,
Биз жашайбыз тарала.
Аны ариулугъуна
Кюн да тохтап къарады,
Атабыз, анга жилий,

Сокъур болду, къармалды.
Кёп изледик. Не медет,
Аны ызын тапмадыкъ.
Тёшегибизде рахат
Бир кечени жатмадыкъ».

Хар затны да эсине
Тюшюрюп, ачы-ачы
Жиляды жарлы Юсюп,
Жюреги чанча-чанча.
Алай къарындаш бетле
Жюрегин хорладыла,
Акъылын, тюз ниетин
Бек терен къозгъадыла.
«Къуюгъуз, толтуругъуз
Быланы къапчыкъларын,
Тамам этигиз, – деди, –
Хар керекли затларын».
Сора ындырчысына
Алай айтды жашыртын:
«Сен бу мирзеу къуйгъунчу,
Ол къапчыкъгъа салырса,
Кетерге атланганлай,
Сен, жетип, дау айтырса,
Сора оноу этерме
Мен ызынгдан чыгъып». –
Алай айтып, кёргюзтдю
Бунияминни къапчыгъын.

Къарындашла арбаздан
Чыкъдыла да кетдиле:
«Алтын къуйгъучубуз тас
Болгъанды!» – деп жетдиле
Ындырчы бла аны
Саутланган жыйыны. –
Къайсыгъызда тапсакъ да,
Халалд бизге къыйыны».

Къапчыкъларын тюшюртюп,
Тинтиу, къармау этдиле,
Юсюпню да чакъыртып,
Къуйгъучну кёргюзтдюле.
Юсюп айтды: «Сиз эркин
Барыгъыз юйюгюзге,
Къуйгъуч табылды мында,
Бу бармаз биргегизге.
Алай мен атагъызгъа
Уллу хурмет этеме:

Ауур жюкленген эки
Тюе, юч ат береме».

Яхуди айтды: «Жесир,
Къулунг да мен болайым,
Атабызны жюреги
Кётюрмез, мен къалайым»

«Къарындашларынг бла
Терк тебире сен юйюнге!..» –
Деп, ол аны ашырды
Сора Бунияминнге
Тилманчсыз айтды былай:
«Иги къарачы манга
Жууукъ, шагъырей, таныш
Тюйюлмеми мен санга?»

«Угъай», – деди Буниямин, –
Сени танымайма мен.
Боюнунданса сен Нилни,
Мен – узакъ Фалестинден.

«Эсингдемид, Буниямин,
Агъачха барыучубуз,
Къолан ийнегибизни
Ызындан чабыучубуз,
Анабыз Рахимадан
Бостанда бугъуучубуз.
Къоз тереклеге минип,
Ол къозла къагъыучубуз?»

Жукъ айталмайын къалды
Къарындашы Буниямин...

«Къолдан-къолгъа сатыла
Айланган Юсюпме мен.
Бу дуняда кёп кере
Ит азабын сынадым,
Сизден кенге кесими
Сур терекге санадым.
Сенден айырылгъанда,
Бек къыйналдым, ачыдым,
Киши жеринде не тил
Не хал билмей, апчыдым,
Бир терсликсиз кёп жылны
Мен зинданда къыйналдым,
Уллу Аллахны кючюнден
Тирилдим, къарыу алдым.

Адамны аманына
Сюймедим къошулургъа,
Мен итингенлей турдум
Онгузгъа болушургъа.
Таймай кӛргенлей турдум
Мен сизни тюшлеримде,
Сынамагъанча азап
Мен киши жерлеринде.
Эсингдемид, анабыз
Ёлюп къалып, экибиз:
«Кетме, анабыз, бизден», –
Деп жюрексиннгенибиз?
Жилай кетип, Буниямин,
Сен къалгъан эдинг жукълап.
Атабыз былай айтхан
Эди, мени къучакълап:
«Дуния мюлкюне бермем,
Юсюп, жашым, мен сени...»
Жашадым байлыкъ, къуллукъ
Къууандырмайын мени.
Алай ата юйюмю
Арбазын унутмадым,
Мени къыйнагъанлагъа
Аман ниет тутмадым.
Эсимдед, жаз келип,
Чагъычусу элибиз.
Кӛз аллымда турады
Жууунуучу кӛлюбюз.
Биз юсюне миниучю
Къара-къолан текебиз...
Къалай къууанчлы эдик,
Буниямин, экибиз!
Энди бир бирибизден
Уллу Аллах айырмасын,
Къыйынлыкъны асланы
Жалкъасын къайырмасын.
Бу аламат Нил сууну
Боюнунда орналайыкъ,
Киши жерде рахатлыкъ
Табып, жашап къалайыкъ.
Атам, харип, ёлгеннге
Санагъан болур мени,
Жилай, ашыргъан болур
Кӛп узун кечелени.
Къууанчсыз ёте болур
Аны жашау ёмюрю,
Жарый болмаз жашладан
Аны бюгюннюгю тӛрю.

Бу кӛлекни элтип, сен
Кӛргюзтюрсе атагъа,
Анга хапар берип, терк
Къайт, тюбемей хатагъа.
Сени энчи арбала,
Терк жетдирирле ары,
Бери да къайтарырла
Китфирни арбалары.
Къарындашларынга уа
Тюбемезсе жолунгда,
Къуралгъынчы ишибиз
Тут кесинги къолунгда...»

Буниямин Окъупха
Кӛлекни алып келди.
«Мындад нюрю Юсюпню», –
Деп, ол турду, тюзелди.
Жиляды сабий кибик,
Кӛкде булут чачылды.
Кӛлекни уппа эте,
Эки кӛзю ачылды:
«Жашла жетгенлей, барыу
Керек ол тургъан жерге, –
Деди, – термилеме, бек
Мен баламы кӛрюрге».

Мисирге тебиредиле
Жукъ сездирмей жашлагъа...
Юсюп чыкъды тюберге
Нил жагъада алагъа.
Ол атасын къучакълап,
Кӛз жашларын тыялмай,
Жиляды, жюрексинип,
Кишиден да уялмай.

Къарындашлары, юркген
Къойла кибик, къачдыла,
Бир бирлерине ачы,
Тырман сӛзле чанчдыла.
Къучакълады аланы
Барын да Юсюп, жетип:
«Дауум жокъ сизге, – деди, –
Къалмагъыз мындан кетип».

Окъуп харип алайда
Къычырып, кӛп жиляды,
Аны ол къарт жюрегин
Ачыу ырхы талады:

«Мен алтмыш жыл термилдим,
Балам, сени кёрюрге.
Анча жыл кьоркьуп турдум,
Балам, сенсиз ёлюрге.
Жашадым бу дуняда,
Бир жан тынчлыкь тапмайын,
Суююп, уртлам уртламай,
Аууз кьабын кьапмайын.
Тангым ата жукьусуз
Кёп кечеле ётдюрдюм,
Анча жылны ичинде
Мен кёп палах кётюрдюм.
Бирси балаларымдан
Сени айырма суюдюм,
Аллах суюген балам, мен
Санга термиле, кюйдюм.
Эсингдемиди санга
Атагъан туючигим,
Мисир саудюгерчиден
Алгъан акь кёлекчигим?
Миндиргенлей айландым
Суюген балам, боюнума,
Энчи кьарай юсюнге,
Суююп кьысдым кьоюнума.
Ананг хур Рахилданы
Жабылгъанда эшиги,
Кесим кьарадым санга,
Ышанмайын кишиге.
Кёз юсюмден кетмейди
Аны ариу сыфаты,
Ананг кьолумда ёле,
Сен эдинг осуяты:
«Юсюпню Уллу Аллах
Нюрюлю этип жаратды,
Мени андан айыра,
Жюрегими таралтды.
Юсюпге сен сакь болуп,
Анга энчи кьарарса, –
Деген эди, – сен аны
Мени ючюн аяrsa».

Юсюп сени бир хатанг
Чырайында болгъанды,
Кёк жюрекге акьылынг

Къара зарлыкь салгъанды.
Уллу Аллах хар затны
Башындан кьарап кёрдю,
Файгъамбарлыкьны санга
Ол ыразы болуп берди.
Уллу кьыйынлыкь берип,
Аллах сынайд адамны,
Анда ачыкь болады
Тазалыгьы инсанны.
Уллу Аллах сынады
Ибрахимни туюшонде:
«Тюзлюк баш болсун, – деди, –
Оноу этер ишингде!»
«Ётдюрюрге кьатында
Жашаууму ахырын», –
Деди Окьуп Юсюпге,
Ангьлатды акьылын.

Жашлары да оноуну
Жаратып, кьарашдыла,
Тукьум тамырлары да
Мисирге жарашдыла.
Бир кюн кьарт былай деди:
«Кёп турмайын ёллюкме,
Ибрахимни, Исахкьны
Кьатында кёмюллюкме».

Окьупну осуятын,
Айтханыча этдиле,
Файгъамбарны ёлюгюн
Фалистиннге элтдиле,
Эки сыйлы кьабыргъа
Жанаша басдырдыла,
Сора эрттен дууагъа
Юч кюн жюрюп турдула...

Къарындашлары бла
Юсюп Мисирде кьалды,
Бир Аллахны кючюнден
Ол файгъамбарлыкь алды.
Аны иши, кеси да
Танг жулдюзгъа ушады.
Зулейха бла бирге
Узакь ёмюр жашады.

КЁЗ ЖАРЫГЪЫБЫЗ

Хубийланы Ахияны жашы Магометге жырчы десек – терс болмазбыз, не ючюн десегиз, «Жылларым бла жырларым» деген статьясында ол былай айтады: «Сен халкынгга не этгенсе, деп сорсала, 1200 жыр жыйганма, деп махтаньыргга боллукьма», – дейди.

Магомет ауушханлы 20 жыл ётген эсе да, жаннган жулдузлай турады. Ол себепден, бизге, халкына кьойган фольклоруна эмда тин байлыгына эс бёлейик.

Хубийланы Магомет (1929–1987 ж.) Огъары Тебердиде туугъанды. Орта школну кёчгюнчюлюкде, Кьыргъызстанда бошагъанды. Бийик билим Къабарты-Малкъар кьырал университетде алгъанды. 1957–1959 жыллада «По ленинскому пути» деген район газетни хапарчысы болгъанды. 1960 жылдан 1987 жылгга дери Къарачай-Черкес кьырал устазлыкь институтда орус эмда тыш кьыраллы адабият кафедраны доценти болуп ишлегенди.

Магомет кьарачай-малкъар фольклорну, республиканы халкъларыны адабиятларыны, орус эмда тыш кьыраллы классиканы юслеринден илму ишле басмалагъанды. Факультетде сюйдюмлю эм кесине тартхан адам болгъаны себепли, устазла да, студентле да бек сюйгендиле. Мен да биргесине талай жыл ишлегенме. Бек сейир эте эдим ол адамны, хаман кюч да, кьарыу да табып, хар адамгга эс бёлюрге заман тапханына.

Талай жылны республиканы школларында кьарачай-малкъар адабиятны дерслери Хубий улу жарашдыргъан окъуу китапла бла бардырылгъандыла.

Филология илмуланы кандидаты, фольклорист Хубий улу халкьны тин байлыгьын жыйыугга, тинтиуге уллу эс бёлгенди. Факультетде «Родник» деген литература биригиу кьуралгъан эди. Аны таматасы болуп, Хубий улу чыгъармачылыкь ишни сюйген жаш адамла бла кёп заманын ашыргъанды. Аны кибик институтда «Устаз» деген газетни редактору болуп, конкурслада биринчи жерлени алып тургъанды. Факультетде «Жанкьозла» деген газетни да таматасы болуп, талай жылны ишлегенди. Магометден сора ол газетни мен чыгъарып турганма.

Магомет жырларгга да бек сюе эди – жүзден артыкь жырны кёлден билип, аланы уста айтханды. Бир жол мен Хубий улуну студентле бла тюбешиуге чакьыргъан эдим. Аны «Ёрлеу» деген жангы чыкьыгъан назму жыйымдыгьын белгилерге. Ол кюн Хубий улу кёп хапар айтханды, кеси домбрасын согъуп, кёп кьарачай-малкъар жырны да жырлагъанды. Бизни тилегибиз бла юй бийчесине атагъан «Сени эшменг» деген жырын да айтдыргъанбыз (Заремагга).

Хубий улуну сюйген жанрларыны бири кьысха чам, хыртлау хапарла эдиле. Аланы баш жигити – Алан, халкьгга кьайгьыргъан, кёлуне келгенни чам халда бетден-бетге айта билген, эсли, сынчы адамды. Хубий улуну кюлкю-

лю, чам хапарлары аны халкъыга бютюн къаршы, бютюн белгили этгендиле. («Къарачайлы Алан» бла «Аланны хапарлары»).

Хубий улуну «Къарачай-Малкъар жырла Совет властыны кезиунде» – деген монографиясы Къарачай бла Малкъарны арасында кёпюрча болгъанды. Къоншу республикаланы халкълары бла Къарачай халкъны араларында шуёхлукъну кючлендириуде Хубий улу культура байламлыкълага уллу магъана бёлгенди. Ол Къабарты-Малкъарны интеллигенциясы бла шуёхлукъ жюрютгенди. Андан келген адамла бла тюбешиуге, не да Малкъар театры спектаклине, не да концертге келмей бир да къалмагъанды. Аны юсюне да битеу студентлерин жюрютгенди ары. Ол себепден Магомет, керти да, къарачай миллетни къонакъбайлыгъын чертгенди.

Хубий улу Лермонтовну Кавказда болгъан кезиуне айырып эс бёлгенди. М.Ю. Лермонтовну «Хаджи Абрек» деген поэмасында Джамагъат эл сагъынылады. Ол а Магометни туугъан жери Тебердидеди. Аны ючюн алайга белги таш орнатылгъан эди. Аны ачылыууна история илмуланы кандидаты, Лермонтовну жашауун эм чыгъармачылыгъын тинтген комитетни сопредседатели, МГИМО-да Кавказны тинтиу жаны бла арасыны тамата илму къуллукъчусу В.А. Захаров келгенди. Ол Хубий улуну эм аны жерлешлерини къыйынларын белгилегенди, устазланы, алимлени эмда къырал къуллукъчуланы юсюнде «М.Ю. Лермонтов» деп жазылгъан эсде къаллыкъ медальонла бла саугъалагъанды. Ол жыл окъуна Захаров Нальчик шахарда «Дуэль и смерть поручика Лермонтова» деген китабын басмага ётдюргенди. Магометни къызына – Фатиматха да бир китабын саугъа этгенди.

Къабарты-Малкъар эм Къарачай-Черкес республикаладан Хубий улуну назмуларын, жырларын эшитмеген адам болмаз. Ала таймайын радиода бериледиле, ансамбльле да жырлайдыла.

Магометни жашы Хубийланы Шамил «Алания» ансамбльни таматасы болгъаны бла бирге аны солистиди.

Къарачай-Черкес эмда Къабарты-Малкъар республикалада Хубийланы юч къарындаш – жазычула Османни, Магометни, Назирни, мени сартын, кишиге танытыргъа керек болмаз. Ала ючюсю да Къарачай-Малкъар эм башха халкълага юлгоге айтыллыкъ адамладыла, сыйларын кёпоре, тута билейик!

Энди Магометни авторнуча тинтсек, кёп жараулу затына тюберикбиз. Хубий улуну фольклор жыйымдыклары бла литература чыгъармалары тёрт кере жангыдан басмалангандыла, дерс китаплары бла методика пособиялары эки-юч кере жангыртылгъандыла, бир къаууму уа кеси ауушхандан сора чыкъгъандыла.

Соавторлары да белгили жазычула, алимле, школ устазла болгъандыла – А.Сюйюнчев, К. Лайпанов, К.Хубиева эм д.б.

Айырып эсимде къаллыкъ зат, Хубий улуну «Къарачай школлада малкъар литература» деген программалы статьясыды. Аны бла ол къарындаш миллетлени бирикдирип, бир-бирлерине байлагъанды, тилде да, динде да.

Алайды да, Хубий улуну юсюнде болгъан шартлары бизни хар жаны бла да сейирсиндирип, хурметлик сезим туудура эди. Ол адамга тынгылай билгенди, кёлден кёп назмуланы, къарачай-малкъар халкъ жырланы айтыргъа

къолундан келгенди. Басмадан жангы чыкыгъан китапны окъуса, анга аннотация неда рецензия жазмай къоймагъанды. Аны проблемалы статьялары газетледе, журналлада басмаланып тургъандыла. Битеу институтха кесини факультетинде да стендле хазырлап, стенгазетала чыгъарып тургъанды. Хар этген ишинде тизгинлик, ариулукъ кѣзге уруна эди. Аны сѣзю иши бла бир заманда айырылмагъанды. Къысха айтханда, ол кесини халкъыны керти келечиси эди.

Байрамукъланы Халимат белгили къарачайлы жазыучуду, Къарачайда, Малкъарда, Москвада, тыш къыралада окъуна юлгоге айтылады. Поэзияны анасына санайма мен аны. Аны сѣзлери бла сыфатласакъ, Магомет битеу тау шартланы иесиди.

Къарачайлы къаллай адам болса сюесе, деп сорсала манга, Хубийланы Магометча дерик эдим. Адеби, намысы, акъылы, билими, фахмусу, халкъгъа сыймеклиги аны юсюнде окъ бла кепча бири бирин табып эдиле.

Аны жорегинде адамгъа сыймеклиги бла бирге улту огъурлулукъ жашай эди.

Аны дуниядан кетгени халкъны этинден юзюп алгъанча бир зат болду.

АКАЧИЕВА С.М.,
КЧГУ-ну Къарачай-ногъай кафедрасыны доценти
МАГАЯЕВА-ГАППОЕВА А.И.,
Россейни жазыучуларыны союзуну члени,
Философия илмуланы кандидаты.

Табийгъат бла поэзия

Адамны жашау этген сферасы болгъан табийгъат поэзияны ниет излемини къуралыууну магъаналы кесегиди. Романтикалы тѣреле да аны бла бирге табийгъатны суратладан жигитни ич оюмларын, турмуш-жашау халын билдириуге, къудурет бла байламлы болумун ангълатыргъа кѣче барыудула. Философия лирикада уа ол тѣре бузулуп къалады: анда табийгъат бла байламлы болгъан оюм сагъыш туудурады эмда жангыртылынып, жангы тюрсюнлю болады, аны саулай ачыкъларгъа итинеди эм жашырынлыкъларын ачыкъларгъа учунады. Орус поэзияда аны алайлыгъын атлары айтылгъан поэтлени-Баратынскийни бла Тютчевни сейирлик чыгъармалары шагъатлыкъ этедиле. Аны бла бирге ол поэтикалы ниет жашауда табийгъатха жууукълашыу, аны сезиу, аны аламны бир кесеги болгъанын ангълау бла тамамлана барады.

«Малкъар поэзия кесини эпика эм лирика жаны бла да «дунияны ангълауду», кесини гносеология тамырлары бла аланы табийгъатха кѣз къарамлары бла табийгъатны толу ачыкълагъан суратлау чыгъармаланы санындадыла», - деп шарт айтады малкъар фольклорчу Орусбийланы Фатима.

Табийгъатны суратлау деген зат къарачай-малкъар фольклорну бек эрттегили тюрлюлеринде-нарт таурухлада бла жырлада тубейдиле. Ала аз кесекле болуп, анда-санда тубей эселе да, нарт таурухланы поэтика кючлерин тинтиу бла кюрешген Т. Хаджиевни айтханына кере, «...кеслерини аз сѣзлюлюклерине да къарамай, ала уллу къыйматлыдыла эм поэтикалыдыла».

Нарт таурухлада табиьгъатны суратлауну магъанасы бек уллуду, артыкъда таурухну сюжет-композиция жаны бла къурауда. Халкъ таурухчу табиьгъатны суратлау бла нарт батырланы жигитлиликлерини магъаналыкъларын энчи халда чертеди эм аланы аберинден къоркъа билмегенлерин, чыдамлылыкъларын ачыкълайды.

Ол тукъум жигитликле бек къыйын болумлада этилгенлерин, ол къыйынлыкъланы хорлар ючюн берилген кюч бола тургъан ишлени тирилгенден сора да сюжетни айныууна себеплик этеди, жигитлик этерге, сынауладан ётерге итинген батырны къарыулугъун, кючлюлюгюн чертеди:

*Сыртха чыгъып, Минги Таугъа къаралла,
Юсю бла секирирге маралла.
Бир секирип, Минги Таугъа жетдиле,
Юсю бла онг жанына кетдиле.*

*Тёппеси бла ызларына ётдюле,
Туякълары тийип, айыры этдиле.*

Неда:

*Тауну жсарып эки этдиле,
– Малкъар аузу ма бу болсун!–дедиле.
Чирик кёлню аны туягъы ачханды,
Солууу бла турч къаяланы чачханды.
Тенгизледе чабакъ кибик ойнагъанд:
Жулдузланы бек бийигинде учханд.*

Нартланы батыры Къарашауайны юсюнден таурухда Кавказны сейирлик табиьгъатыны кенг кёрюмдюсю ачылгъанын, алай эсе да ол авторну жюрегини лирикалы талпыныуу болмагъаны ачыкъ кёрюнюп турады. Ол этнология функцияны толтура, Шимал Кавказны бир-бир география объектлени къалай къуралгъанларын ангълатады. Батырланып тегереклеринде болгъан табиьгъатны мазаллы кючю хапарны эпикалы халда барыуун адамны кёлюн кётюрюрча къуаргъа болушады, Къарашауайны айтып ангълатмазча къара кючюню уллулугъун эм жигитлигин, аны алф атыны дуняда болмагъанча онглулугъун ачыкъларгъа себеплик этеди. Андан сора да ол кюч, сюжетге къошулуп, болумну тирилтеди, композицияны бир кесеги болады.

Табиьгъат объектлени аллай функциялары нарт таурухлада тюбегенден сора да, хапарчыны кёлюн кётюрген шарт болуп, историялы таурух жырлада да тюбейдиле. Сёз ючюн:

*Жауунла жауалла жсалтакълагъа, кёллеге,
Къуузгъун келгенди Къарачайда элlege...*

Неда:

*Ийнеклерим эрттен чыкъдан келгинчи
Тоханабыз жсиян жсырмаз ханс болду,
Эки лячиним бу дунядан тас болду...*

Табийгъатны суратлау эпикалы чыгъармаладан эсе халкъ лирикада кѣп тубейди. Эшта да, алай болургъа окъуна керек болур. Алай эсе да, андасанда болмаса, ала энчи толтурулгъан сурат болуп къалмайдыла, жаланда авторну кѣлюн кѣтюрюр ючюн, аны оюму бла бирге лирика талпынылулкыну туудурадыла:

*Бахчалада балли терекле,
Къатына барсам бал чыгъа,
Мен сени кѣрсем муркку этеме,
Сен да мени кѣрсенг ашыгъа...*

Малкъарлыланы халкъ поэзияларында табийгъат асламысында мифология бетлиди. Жаныуарла, къанатлыла, таула, тенгизле, кюн, ай, жулдузла да, табийгъатны башха затлары да, тюз кеслери къалай эселе да алай суратланнгандан сора да, символика эм метафора дегенча ангылатмала да кенг халда хайырланыладыла.

Малкъар фольклорда табийгъат лирика жокъну орунунда эссе да, мистикалы, календар-тѣре, уучу жырлада эм сѳймеклик жырлада уа, сейирлик суратлау кюч болуп, бийик даражалы суратлау чыгъармала бла эришаллыкъ зат болуп сѳеледи.

Фольклор жазмаланы кѣп тюрлюлерини юслеринден сагъыш этип, аты айтылгъан алимлерибизден бири У. Далгат, фольклор чыгъармала «...бузулмазлыкъ тѣрелидиле эм поэтика жаны бла мардалыдыла, алай эсе да, тил жаны бла бир-бирге бек ушайдыла, эстетика жаны бла уа жарлыдыла», - деп жазгъанды.

Халкъ жырчыла тѣгерекдеги къудуретни хар затны кесине къошуп бирикдирлик затха санайдыла. Алай эсе адамны да андан айырмайдыла, анга къажау да сѳемейдиле. Нарт таурухлада табийгъатны уллу къыйынлыкъларын хорлай, уллу жигитликле эте келген адам андан бир жанына къачмайды, андан айырылмайды, кесин аны бир кесегине санайды. Кюрешде, сынаулада да ол аны бла бир болады, аны бир кесекчиги болгъанын сезеди («Къарашауай Гемуданы сынаиды» – деген таурухда эм башхалада).

Ол тюрлю болум табийгъатны жаны бар затныча сездиреди, аны тинтип, бир-бирден айырып къарау зат керексиз болгъанын кѣргюзтеди, битеулю байламлыкъ кесеклеге бѣлюнюп кѣргюзтѳллюк зат болмагъанын ачыкълайды.

Табийгъатны ол халда ангылау къарачай-малкъар халкъ поэзияда кесине кенг жер тапханды эм кенг халда хайырланылып да тургъанды.

Малкъар литератураны фольклор мурдоруна кимден да жууукъ болгъан, аны мурдорун да салгъан, жазгъан чыгъармалары табийгъатны бла адамны халкъ къалай ангылагъанына келишген, Востокуна классикалы поэзиясыны бек игилерин эм Европаны гуманизм оюмларын (бу оюмла бла ол шагъырей болмагъан эсе да) бирикдирип сейирлик назмула, поэмала жазгъан Мѣчюланы Кязим болгъанды.

Табийгъатны жаны болгъанына, ол да сезе, сагъыш эте билгенине, аны Аллах алай къурагъанына ийнанылулкъ Кязимни жазаргъа кѣллендирип тургъандыла. Ол, бир жаны бла алып къарагъанда, малкъар халкъны жашау

турмушун, аны ниетин ачыкылау болгъан эсе, экинчи жанындан а Европаны гуманизмди искусствосуна жуукълашыу болгъанды. Кязим, аны бла бирге, тѳрели миллет поэтиканы чеклеринден чыгып, табийгъатны башхача, ол къудуретде къалай эсе да, тюз алай кѳргюзталгъан, аны айныуун байыкландыралгъан поэт болгъанды. Аны «Жауурлу гылыуума», «Арбазыма къоннган чорбаг чыпчыкъ», «Состар таш», «Парийиме» деген назмулары эм айтхылыкъ «Жаралы жугъутур» деген поэмасы, башха назмулары бла поэмалары да адам бла табийгъат бир болгъанларын, бири бирсиз жашаялмазлыкъларын, адам дуняда жаны болгъан затлагъа, аны къой, битимлеге, ташлагъа, суулагъа да жаны болгъанлагъача, сѳлеше, оюмлай билген затлагъача къарагъанын, эс бургъанын ачыкъ кѳргюзтген чыгъармаладыла.

Бу жаны бла алып къарагъанда Кязимни «Жаралы жугъутур» деген поэмасы къуру малкъар поэзияда неда шимал кавказ поэзияда угъай да, орус литературада окъуна энчи жерни алады дерге боллукъду. Лев Толстойну, Сергей Есенинни, Михаил Пришвинни эм башха атлары айтылгъан оруслу поэтлени, жазычуланы адамны бла жаныуарланы бир-бирлери бла байламлыкъларыны юслеринден чыгъармалары бла тенглеширчигиз.

*Тауда гелеу кырдыкда,
Къатханед таза къаны,
Ачий эд, кюе эди
Ауур жарасы аны.*

Деп жарсыйды Кязим. Табийгъатха, тѳгерекедеги къудуретге, жаныуарлагъа аллай жюрек халаллыкъ, аллай жюрек жарсыу бла къарау малкъар халкъны ауздан айтылгъан поэзиясында да, фольклорунда да кѳпдюле, революциягъа дери заманлада малкъар халкъны жашаууну мурдору малчылыкъ, уучулукъ болгъан эселе да, малкъарлыла уугъа да не заманда барыргъа боллугъун, кереклисинден кѳп кийик ѳлтюрюрге жарамагъанын, керек болмаса агъачда чыбыкъны окъуна балта бла уругъа, чаллыкълада гюлню окъуна юзерге, тѳш жерледе кырдыкны тамыры бла жулургъа, ташны окъуна жеринден тепдирирге жарамагъанын уста билгендиле. Кязим да кесини чыгъармаларында, артыкъда «Жаралы жугъутур» поэмасында бизни эсизбизни анга бурады, малкъар халкъны ол «законну» минг жылланы ичинде жарашдырып, анга бойсунуп, аны башчылыкъгъа алып жашап келгенин ачыкъ кѳргюзтеди.

Малкъарлы поэтлени асламысыны чыгъармаларында да адам бла табийгъатны бирликлерине, ала экиси да Жерни, Адамны да бирер кесекчиклери болгъанларына ийнаныулукъ энчи жерни алады эм шарт кѳрюнеди. Алай эсе малкъар поэзия битеу дуня поэзияны даражасына жетеди эм аны бла бирге айнып барады деяллыкъбыз.

**ДЖАНХОТЛАНЫ Зауризат,
КЪМКЪУ-ну доценти.**

АППАЛАНЫ Адилхан Адил оглу

1970 жылы Тюркияда, Конья шахарны Баихлюйюк деген элинде тууганды.

1996 жылыда Анкара университетни коммуникация факультетин окъуп бошаганды.

2005 жылы Гази университетни социал илму институтунда бюжюнню тюрк тилле бла адабиятла деген бёлюмюню аспирантурасын окъуп бошаганды.

Шёндю, Эге университетде Тюрк дуниясыны тинтиу институтунда Тюрк дуниясыны адабиятлары деген бёлюмюнде докторлукъга окъуй турады.

Къырал архивде ишлейди.

Тёрт китабы басмаланганды:

1. Къарачай-Малкъар тюрклерни, Анкара, 2005.

2. Совет заманда Къарачай-Малкъар адабият, Анкара, 2005.

3. Статьяла бла очеркле, Анкара, 2005.

4. Къарачай-Малкъар тилде басмаланган биринчи китап – Китабю Мюршидин Ниса, Анкара, 2006.

Дагъыда 30-дан аслам статьясы бла кёчюрмелери журналлада басмалангандыла.

Тюркияны Культура Баканлык басмалагъан «Къарачай-малкъар адабиятны антологиясы» (Анкара, 2002) деген китапны хазырлагъанланы бириди. Ол китапны жартысын Адилхан кеси кёчюргенди. Дагъыда ол китабха Къарачайны тарыхыны юсюнден эмда адабиятыны юсюнден статьяла жазганды.

Кеси тау тилде назмула да жазады. Аны назмулары, Байрамукъланы Фатима хазырлагъан «Къарачай поэзияны антологиясы» (Москва, 2006) деген китапха киргенди.

ХЛЖИ ИСХЛКЪ АБУК ЭФЕНДИ

Османлы империя Ёздемир улу Осман Пашаны башчылыгында Кавказны бойсундургъандан (1578–1579) сора иги кесек заманны аны оноуну Къырым Ханлыкыга кыйганды. Алай 1768–1774 жыллада Османлы бла Орус империяланы арасында бардырылгъан къазауатны ахырында къол салынган Кючюк Къайнарджа келишимден сора Османлы империя Кавказга жангыдан эс буруп башлаганды. Кючюк Къайнарджа келишимге кёре, Османлы империяга кирген Къырым Ханлыкъ кеси энчи къырал болады. Алай Орус империяны Къырым Ханлыкны кесине бойсундурлугъун, жутарыгын Османлы империя бек иги биле эди [Гёкче, 1979:39, 114].

Аны амалтын Османлы империя Кавказга эндиге дери кереклисича эс бёлмегенин ангылап, Орус империяны Къырым Ханлыкдан энишге жайылырына тыйгыч болургъа, андан сора да Орус империя ууучлагъан жерлени артха сыйырыр муратда, Анапаны ара шахар этип, алайдан Кавказда саясат эм аскерчилик жанындан кюч-къарыу этерге деген оноуларын бегитеди. Османлы империяны министрлерини кенгешлеринде Абди Пашаны, Коджаели

шахарны таматасы Ферах Али Паша бу ишни кьураяллыкьды деген оюмун кьабыл кьоредиле. Ферах Али Паша кеси да гьоржюлю болгъанды, аны ючюн Кавказны, аны адамларын да бек иги билгенди. Алай бла, Ферах Али Пашаны 1781 жылны ортасында Анапагъа тамата этедиле. 1781 жыл 20-чы апрельде Анапагъа келеди да, ишни кьолгъа алады. Таймаздан Кавказны адамлары бла танышады, селешеди, аланы кесине женгил илешдиреди. Стамбулдан тюрлю-тюрлю саугъала келтирип да береди. Жумушларына кьарайды, болушады. Алай бла Ферах Али Паша кавказлыланы жюреклерин Османлы империягъа жьылыгып тебирейди [Кёсе, 2006:292, 294].

Ферах Али Пашагъа бек чертилип буюрулгъан иш Кавказ миллетлени ислам диннге кьечюрюу эди. Алгъа ол миллетле бла ниет байламла бегитилгенден сора саясат, андан да бек аскерчилик жанындан байламла бегитиллик эдиле. Османлы империя Орус империя бла уруш этер заманнга кесине болушлукьгъа Кавказ миллетледен аскер кьуарарыкь эди. Аны ючюн Орус империяны Кьырым Ханлыкьны жерлеринден сора да кьыбылагъа жайылырына тыйгыч болургъа, не да этип Кавказны кеси кьолунда тутаргъа керек эди.

Ислам динни Кавказгъа, бегирек да Дагьыстанга эрте заманладан кирип башлагъаны белгиледи. XII-чи ёмюрде Дагьыстан эм Чечен-Ингушну жерлеринде ислам дин иги танг орналгъан эди. Алай а ол заманлада, шимал табада, кьарачай-малкьарлыланы, черкеслилени, абазалыланы жерлеринде Ислам динни атын эшитген да жокь эди. Бу миллетлени барысы да жарты-кьурту христианла болуп, неда ол дин бла кьатыш халда эски мажюсю динлерин тутуп тура эдиле.

Османлы империя Кавказны Ислам диннге буруу ишни бек алгъа Кьырым Ханлыкьгъа буюргъан эди. XV-чи ёмюрден башлап Кьырым Ханлыкь Кавказны жерлеринде ислам динни жайып башлагъанды. Алай ол жайыу ишле бек хыны эмда зор бла этилгендиле. Кьырым ханны аскерлери Кавказ миллетлени ол заманлада дин жаны бла бек багъалатхан юйлерин эм адамларын жойгъандыла. Андан сора да, Ислам динни жайгъан сылтау бла келип, Кавказны миллетлеринден жасакь жыйгъандыла, алларына чыкьгъан кьатын-кьызны кьарауашлыкьгъа деп алып кетгендиле. Кьырым Ханлыкьны аскерлери быллай адепсиз ишлени этип тургъанлары ючюн Кавказны миллетлери Ислам диннге кёл салыргъа унамагъандыла.

1890 жыллада Кьарачайда болгъан Н.А. Штофф былай жазады: «Кьырымны ханы Кавказда Ислам динни жаяр ючюн аскерлерин иеди. Алгьын Зеленчук сууну боюнунда жашагъан черкеслилени Ислам диннге бурадыла. Алайдан чыгып, Кьобан сууну башына барадыла. Алайда кьарачайлыла бла тубешедиле. Кьарачайлыла аланы кеси журтларына кирирлерин чьртда унамайдыла. Кьарачайлыла Кьырым ханны аскерлери бла кьазауат этген заманда «Маржа!» деп кьычырып, кеслерини тейрилеринден болушлукь тилейдиле. Кьырым ханны аскерлери, не бек кьорешселе да, кьарачайлыланы Ислам диннге буралмай, ызларына кьайтадыла». [Шаманланы, 1987:166-167].

Ахмет Джевдет Пашаны жазгъан затларындан Ферах Али Пашаны заманында окьуна черкеслиле кьырымлы эфендилени чьрт кьорюп болмагъанлары ангылашынады. Бир кьауум черкеслиле Ферах Али Пашаны аллына барадыла: «Бизге аллай эфендиле керекдиле, хар бир миллетни да ичинде айланып, Аллах саугъа этген Кьуранны дууаларын бизге юйретирча. Бу мурдар татар эфендилени излемейбиз. Сюйселе муслийман боладыла, сюйселе кьатынларыгьызны, сабийлеригизни игилиги ючюн муслийман адам башына кийсе эмда боюнуна кьач кийирсе, аны динине заран келмез деп фетва бередице.

Бизге тюркден эфендиле келмей боллукъ туюнолду». [Ахмед Джевдет Паша, 1994:771-772].

Къырым Ханлыкъ бла кавказ миллетлени ортасында бола тургъан бу затла бек эрттеден Алтын Орда Ханлыкъны заманындан башланганды. Алтын Орда Ханлыкъ бла Къырым Ханлыкъны адамлары Кавказгъа хар заманда да «чабыуулгъа» эмда «къул-къарауаш» тутаргъа, магъадан жер орунунача къарагъандыла. Къырым Ханлыкъны ол къарамы Османлы империяны жерине саналгъандан сора да, юзюлмей-тюрленмей барганды. Бу себепден Кавказ миллетле бла Къырым Ханлыкъны ортасында кѣп къазаутла болуп тургъандыла. Бу болгъан ишлени себепинден, Къырым Ханлыкъны Кавказда Ислам динни жайыу ишлерини юсюнден кертисин айтханда, ала Ислам динни жайгъан сылтау бла кавказ миллетлеге къыйынлыкъ салып тургъандыла.

Шимал-кюнбатыш Кавказны миллетлерин Ислам диннге кѣчюрюу иште эм уллу ишлени Ферах Али Паша мажаргъанды. Истамбулдан эмда Анатолиядан эфендиле келтиртип, Кавказгъа ийгенди. Къысха заманны ичинде Кавказны миллетлени Ислам диннге бургъанды. Аны эм уллу ишлеринден бири – кавказ миллетлени ичинден фахмулу кѣрген адамларын чакъырып, ислам динни юсюнден окъуу альбургъа Истамбулгъа ийгенди. Алай бла Кавказны кеси миллетлерини ичинден эфендиле чыкыгъандыла. Была эфендиле болуп, Кавказгъа къайтып, кеси миллетлерин ислам диннге буруу ишлеге къарагъандыла эмда Османлы империяны иги жанындан пропагандасын этип тургъандыла.

Тюркияда Османлы империяны архивини ичинден [Хиджри 16 Ребиул-эввел 1212 // 8 Сентябрь 1797] эки документ тапханма. Бу документледе «Абаза эмда черкес миллетле таба жашагъан Ибрахим Эфенди бла къабарты черкеследен келип Къарачайда жашагъан Хаджи Исхакъ Эфендини сохталарына иерге деп, къумач, китап, къагъыт, къалам, къыпты, къобюр дагъыда мынга аллай затланы багъасын санап, анга кѣре ачхасын эсеплеп чыгъарыуну» юсюнден айтылады.

Бу документледе аты айтылгъан «Къабарты черкеследен келип, Къарачайда жашагъан Хажи Исхакъ Эфенди» битеу Шымал Кавказда эм кѣп да къабарты черкеследе Ислам динни жайыу ишлеге эмда шерият сюдно къурауда алда баргъан адамды. Аны себепли аны аты Европалы бла Тюрклю алимлени китапларында «Къабарты Молла Исхакъ Эфенди» деп айтылады. Алай а аны абазаладан Абуқлары деген тукъумдан болгъаны Кавказда белгилиди.

Хажи Исхакъ Эфенди алгъы бурун къабарты черкеслени акъсюеклерин Ислам диннге кѣчюргенди. Андан сора къабартылы бий Хадаужукъланы Адил-Гирейни болушлугъу бла бир адам да къоймай [тюрмеде тутулуп тургъан адамланы да] битеу Къабартыны муслийман этгенди. Шерият законланы жашаутъа киргизгенди. Хадаужукъ улу Адил-Гирей а муслийман болгъанына къууанганындан араб, тюрк тиллеге да юйренгенди. Жер-жерде межгитле ишлетгенди, алайгъа эфендиле келтиргенди. Ислам динни къабарты черкеслеге сингдирир ючюн къолундан келгенни аямагъанды [Ногъумука, 1974:1186, 188].

Орус аскерни генералы Дельпоццо 1808 джылда Кавказны юсюнден жазгъан ишинде Хажи Исхакъ Эфендини юсюнден былай айтады: «Османлы империяны адамы Исхакъ Эфенди алгъы бурун къабартылы акъсюеклени, сора битеу халкъны муслийман диннге кѣчюргенди. Къыркъ жылгъа жууукъ къурешгенди ол бу иш бла. Аны себепли Къабартыны къолгъа алгъанды, ол миллетни иеси болгъанды, аны аты бек бийик даражагъа чыкыгъанды. Къабартылыланы ата-бабаларыны тѣрелерини орунуна шерият тѣреле келтиргенди.» [Кажаров, 1992:98].

1807-1808 жыллада Кавказда болгъан Юлиус фон Клапрот да къарачайлыла бла байламлы этип, Хажи Исхакъ Эфендини юсюнден былай айтады: «Къарачайлыла бурун заманда мажюсюле болгъандыла. Алай а аланы бу эски дини кесин Мухаммат фыйгъамбарны динине хорлатханды. Бек сыйюп ашаучу тонгуз этни энди ашамайдыла, кёрселе, жийиргенген этедиле. Отуз жылгъа жууукъ бир заман болгъанды [1782 жылдан башлап] аланы муслийман диннге кечгенлери. Былагъа Ислам динни къабартыны молласы Исхакъ Эфенди юйретгенди. Была Къуранда айтылгъан затланы биледиле, анга кёре жашайдыла». [Клапрот, 1814:285].

Османлы архив документлеге къарасакъ, Хажи Исхакъ Эфендини къабарты черкеследен сора да къарачайлыланы ичинде Ислам динни юсюнден жумуш этгени ангылашынады. Алай а Клапротну жазгъан китабында къарачайлыланы юсюнден кёп затланы жангылыч жазгъаны киби «Къарачайлылагъа Ислам динни Исхакъ Эфенди юйретгенди» деген сёзлери да жангылычды. Къарачайлыланы Ислам диннге кечюрген, юйретген да Исхакъ Эфенди болмагъаны белгилиди. Аны юсюнден сыйлы алимлерибизни деменгили статьялары бардыла (Лайпанланы Къазийни «Тююз былайды» «Къарачай газет, № 12 (9983), 4 -чю бет, 15 февраль 2007 жыл; Къагъыйланы Назифаны, Кипкеланы Зареманы, Хатуулары Рашидни дагъыда башха алимлени).

Хажи Исхакъ Эфендини Къарачайда этген жумушу къабартылы бий Хадаужукъ улу Адил-Гирей бла бирге 1800–1807 жыллада шерият сюдно [махкеме] къуараргъа къатышханды. Экиси да, Орус империяны адамларындан къачып келип, Къарачайда жашагъандыла. Теберди ёзенде эмина аурууну себинден экиси да Къарачайда ёлгендиле [Кипкеева, 2006:114,134,137].

Къарачайлыла Ислам дин бла XVIII-чи ёмюрню башында Дагъыстанлы Къумукъ Эсадуллах улу Алий Эфенди келгени бла таныш болгъандыла. Киеюю Къырымлы Хасан Эфенди бла бирге къарачайлылагъа Ислам динни юйретгендиле. XVIII-чи ёмюрню экинчи жарымындан сора Бухарадан келген Узбекли Шыйых Абдуллах бла аны шакирти Кипкеланы Айсаны жашы Тогъузакъ Эфенди, Къарачайда Ислам динни не жаны бла да бегитген бла да къалмай, дин бла байламлы адабиятны да тамалын салгъандыла. Абазалы Хажи Исхакъ Абука Эфенди уа къабартылыланы Ислам диннге кечюргенди.

Библиография

Ахмед Джевдет Паша, Тарихи Джеудет, 2-чи тому, Истанбул, 1994. БОА ДЖ.АДЛ 105 6265 16 Ра 1212.

Гёкче Джемал., Кафкасия ве Османлы Импараторлугъунун Кафкасия Сиесети, Истанбул, 1979.

Кажаров В. Х., Адыгская Хаса, Налчик, 1992.

Кипкеева З. Б., Народы Северо-Западного и Центрального Кавказа: миграции и расселения, Москва, 2006.

Клапрот Юлиус фон., Травелс ин тхе Джауджасус анд Георгия, Транслатед фром тхе Герман: Ф. Схоберл, Лондон, 1814.

Кёсе Осман., 1774 Кючюк Къайнарджа Андлашмасы, Анкара, 2006.

Ногхумука Шора Б., Черкес тарыхы, Истанбул, 1974.

Шаманланы Ибрагим., Къобан Башында, Тарых хапарла, Черкесск, 1987.

Мен Къаишхатауда туугъанма. Бёзюланы Маратны кызы Миланама. Анам устазды – Жуболаны Маликни кызы Марианна. Ол орус адабиятдан окъутады. Пушкинни, Байронну, Есенинни ариу назмулары бла окъуучуланы танышдырады, адабиятха сейирлерин ёсдюреди.

Андан болур мени да поэзияны суюгеним. Къайсынны, Мокъаланы Магометни, Ёлмезланы Мурадинни бла Ахматланы Сафариятны сабий-леге жазгъан назмуларын бек суюеме.

Мен бош кезиууюмде назмучукъла тизерге кюрешеме. Анама, нёгерлериме да окъуйма. Кемчиликлерин кёрсе да, анам ангылайды, урушмайды. «Ким да жаза-жаза юйренеди», – деп, кёл этдиреди.

Мен уллу болсам, юрист усталыккъгъа окъурукъма, алай назмула жазгъанымы уа къоярыкъ туююлме. Бек суюеме, Къулийланы Къайсынча миллетими атын айтдырыгъа.

Милана
къарындашчыгъы бла

Анам

Бир адам жокъ анача,
Кюн да тиймед аныча.
Гюлле ушайла анга,
Ким тенг болур ананга?

Хар кюнден сени бегирек суюеме,
Анам.
Сени юсюнгден кёбюрек билеме,
Анам.
Сенсиз мен къууанчны билмезме,
Анам.
Сенсиз дунияны суюмезме,
Анам.

Сенден юлгю алама мен,
Алгъыш этеме жюрегимден.
Къысылама да къоюнунга,
Чулгъанама да боюнунга,
Мен бек насыплы болама,
Мен кюн нюрюнден толама.

БЁЗЮЛАНЫ Милана,
Къаишхатау, 5-чи «а» класс.

Халкъны эки журналы

Ала айтханча манга,
Окъуугъа кёл салама,
Халкъыма жарар ючюн
Терен билим алама.

«Нюр» журнал бла бирге
«Минги тау» да алама.
Назму, хапар да окъуй,
Мен сейирге къалама.

Дерследен бош болгъанлай,
Окъуюкъ журналланы.
Бек керекди ол бизге,
Хар юй алсын аланы.

АТАБИЙЛАНЫ Аминат
Огъары Малкъар, 6-чы «б» класс.

Анама

Анамы ышарыуу
Толгъан айча къууатлы.
Анамы сёзю кибик
Бал да тюйюлдю татлы.

Мен анамы къыйынын
Къайтаралмам ёмюрде.
Сыйлы анагъа борчун
Ким къайтаралды жерде?

Мен тубейме анама
Тансыкъ болуп, ышарып.
Анамы бети кибик
Кюн да тюйюлдю жарыкъ.

КЪУБАДИЙЛАНЫ Мазия,
Огъары Малкъар, 8-чи «б» класс.

Къыш кюпле

Къыш келеди – къар жауады.
Жер – сууукъ, сууукъ – хауа да.
Суу жагъасы буз болады.
Сора эски жыл толады.

Къыш чилле киреди сора.
Боран кётюреди сора.
Жел къабады, ачытады,
Малланы да апчытады.

Сора къара кыш жетеди,
Балдражюз оноу этеди.
Токълутоймаз тогъуз кюнле
Ётюп, къарыуу кетеди.

Сора сур сууукъ сынады.
Жаз башы жууукъ болады

ЖАНГЫ ЖЫЛГЪА АЛГЫШЫМ!

Жангы жылгъа алгъышым
Сау диниягъа эшитилсин.
Жангы атхан тангыбыз
Мамырлыкъны келтирсин.

Къарылгъашчыкъ биягъы
Учуп турсун уядан.
Уруш къайгъы-къаугъаны
Аты кетсин дуниядан.

Жангы жылыбыз бизге
Жюрек къууанчын берсин.
Бешик жыр айта ана,
Сабий къууанчын кёрсюн.

Хар юйде да ашлаула
Аш-азыкъдан толсунла.
Кёп кыйналгъан
Монг, ырахат болсунла.

Миллетле арасында
Шуёхлукъ сёгюлмесин.
Бош сёзден даулаш чыгып,
Адам къан тёгюлмесин.

Турушунлай турсунла
Терегибиз, ташыбыз.
Жашайыкъ биз – таулула –
Кёкге жете башыбыз.

ЖАНГЫ ЖЫЛ

Кел, жууукъ бол, Жангы жыл!
Санга жарыкъ тюбейик.
Къар басхан арбазланы
Тазалайыкъ, кюрейик.

Эски жыл алып кетсин
Жюреклени жарасын.
Жангы жылыбыз жетип,
Ариу кёзден къарасын.

Жангы жылда жангырып
Хар адамны жашауу,
Элпек болсун, монг болсун
Халкъыбызны ашауу.

Ана бетича, кюнден
Тола келсин жангы жыл.
От жагъада берекет
Бола келсин жангы жыл.

*ГАДИЙЛАНЫ Танзиля,
Огъары Малкъар, 7-чи «а» класс.*

Туугъан жерим

Туугъан жерим, къор болайым мен санга,
Кёкге жетген хар тауунга, къаянга,
Жашил жайны кюн нюрюнде жуууна,
Къайнап баргъан черегинге, сууунга.

Туугъан жерим, ёхтем жерим, атамы,
Анамы бешигин сен тебиретдинг.
Огъурлу кюн сен атадынг атымы,
Дунияда да бек насыплы сен этдинг.

Туугъан жерим, малкъар халкъым, дуняда
Сенден сыйлым, сенден багъалым да жокъ!
Мен да сени бир гюлюнгме къаяда,
Энди сени ачытмасын тил не окъ.

*ЗАНИКОЛАНЫ Халиймат,
Оъары Малкъар*

Мен «Минги Тау» окъургъа бек сюеме.

*Осуятым хар къардашха:
Заманны жиберме бошха!
Билим – дуняны жарыгъы,
Керекди ол къартха, жашха.
Мечиланы Кязим*

Мен «Минги Тау» журналны окъургъа бек сюеме. Нек десегиз: жашауда ол мени къолумдан тутуп, абындырмай барады. Манга оноу да этеди, билмегеними билдиреди, сагъыш этдиреди, къайгъымы чачады, намыс, сый этерге юретеди, мени сезимиме къанат береди, жюрегими къууандырады, окъууда алгъа элтеди.

Дуняда кёп тюрлю чыгъармала бардыла, алай аланы барын окъуп чыкыгъан бир адам табылмаз, хазна. Аланы бир-бирлери эскирип магъаналарын тас этгендиле, бирлери уа, бюгюн да сейирсиндиргенлей турадыла. «Минги Тау» хар номеринде малкъар халкъны эрттегили жашаууну юсюнден, бусагъат жашауда бола тургъан ёзгериулени, политиканы, спортну эм кёп тюрлю сейирлик затланы юсюнден хапарлайды. Мында хар жазычу чыгъармасын жаза туруп, ёмюрге жазама деп, умут этеди. Аланы хар сёзю, хар тизгини жюреклеринден айтылгъандыла.

Мен чыгъармаланы хар тюрлюсюн сюеме: суратлау, тарых, илму, фантастика, классика чыгъармаланы орус тилде, кесими тилимде да окъуйма. Алай, барындан да бег'а Кзулийланы Къайсынны, Мечиланы Кязимни,

Шахмурзаланы Саидни, Мокъаланы Магометни, Толгъурланы Зейтунну, Зумакъулланы Танзиляны чыгъармаларын сайлайма.

Закийлерибиз Кязимни бла Къайсынны назмулары, «Минги Тау» журналда асламыракъ тюбейдиле. Мени айтырыгъым: аланы терен магъанасы бизни адепликге, тюзлюкге, адамлыкъгъа, огъурлулукъгъа юйретедиле.

«Минги Тауну» магъанасы бизге, жаш тѣлоге, бек уллуду. Ол бизни сѣз айтыргъа, даулашыргъа, оюм этерге юйретеди. Билимбизни ѳсдюреди.

Эртте Кязим кесини сохтасындан былай соргъанды:

– Байлыгъынгы юлешип башласанг, бир заманда тауусулур да къалыр. Алай, адамны бир башха байлыгъы болады, не кѣп юлешсенг, анча ѳсе баргъан. Ол неди?

Сохтасы билмегенден сора:

– Билим! – дегенди Кязим.

Алайды да, билимди адамны байлыгъы. Мен ѳсе баргъан сайын, китапханам да тола барады. «Минги Тауну» номерлерин 1991-чи жылдан бери къябыз. Атам, анам, къарындашым да суююп окъуйбуз. Хар окъулгъан номери кесини жерин табады мени сезимимде, жүрегимде. «Окъумагъан – сокъурду, сокъур ташха абыныр», деген сѣз барды тауулада. Аны тюз ангылап, кесибизни тилибизде чыкъгъан газетлени, журналланы окъуп, заман бла бирге атлай барыргъа бизни борчубузду. Ол борчубузну толтурургъа бизге «Минги Тау» толусунлай болушады.

Гуртуланы Бертни «Китапны тилеги» деген назмусу уа манга жорукъ болгъанлай турлукъду жашагъан къадарымда.

Тап жүрютсенг, сидиреуден солурма.

Жарыкъ берген кѣз чырагъынг болурма.

Бек тилейме мени суююп окъурну,

Дарман болуп, сау этерме сокъурну.

*ГЕРГОКАЛАНЫ Аминат,
МОУ Гимназия №1, 8-чи «б» класс*

Ол сабийлени ариулукъгъа юйретгенди

Гемуланы Масхутну къызы Галина...

Бу алапат устаз ненча адамны жүрегин жылытханды, ненчасын тюз жолгъа салгъанды. Кесин арталлы да аямай, жашауун сабийлеге жоралап, кече-кюн демей ишлегенди Галина.

Ол сабийлени ариулукъну кѣрюрге, сую билирге юйретгенди. Къаллай бир адамгъа жарыкъ дуняны жолун кѣргюзтгенди, акъыл юйретгенди, билимни магъанасын ангылатханды. Быллай устазны хайырындан кѣп адам киргендиле институтлагъа, университетлеге да. Ала хар заманда да уллу ыразылыкъ бла эгередиле суюген устазларын.

Галинагъа тѳрт жыл болгъанда Ата журт уруш башланып, атасы аскерде

ёледі. Ызы бла анасы да ауруп дуниядан кетеді. «Атадан ёксюз, бир ёксюз, анадан ёксюз – эки ёксюз» дегенлей, Галина алтыжыллык эгечи эм биржыллык къарандашчыгы бла толу ёксюзле болуп къаладыла.

Къыйынлык башларын басхан сабийлени аналарыны ахлулары аладыла. Сюрюнню жылларында ала Къазахстанны Меркен районуна тюшедиле. Орта школну анда бошап, 1958-чи жылда артха къайтып келгенден сора. КБГУ-ну малкъар тил бла литература бѐломюне заочно кирип, ол жылда окъуна Лашкута элни орта школунда ишлеп башлайды. Ол ишин башланган классладан башлайды, артда уа уллу класслагъа ётуп, 1993 жылгъа дері таймай ишлейди.

Сабийлеге кесин саулай берген, жореги бла суйген, аланы къайгъылары бла жашагъан устазды ол. Кѐп ата-анала кеслерини сабийлерине ол этген ахшылыкны эталмайдыла. Не заманда да сабийлени биргелерине болганды. Дерследен сора да, каникуллада да ол аланы унутмай, кесин аямай ишлегенди. Къайсы школ да ёхтемленирчады аллай устаз бла.

Бу школда багъалай билгендиле Галинаны фахмусун, ишин да. 1984 жыл анга “Учитель-методист” деген сыйлы атны бергендиле. 1990 жылда уа “Халкъ депутатха” айырылады.

Терен билими, сынауу, жууаплылыгы да болгъан, сабийлени керти суйген устаз, къыйын, алай сыйлы борчун бет жарыкылы толтуруп турганды.

Окъутуу-юйретну ишни къурай, анга ата-анала, сабийле бла да бирге урунургъа керек болады. Устаз аллай ангылатыу ишни да къуралыулу бардырганды. Бюгюнлюкде ол окъутхан сабийле Тилланы Айшат Тырнаузда врач, Малкъарланы Марина Нальчикде врач, Чомартланы Арсен – нейрохирург. Къалабекланы Нина КъМ-ни парламентини къуллукъчусу, дагыда кѐпле жер жерледе бет жарыкылы ишлейдиле, уллу хурмет бла эсгердиле суйген устазларын.

Масхутну къызы Галина башха школланы устазларына, ата-аналагъа, билим бериуде тюрлю-тюрлю комиссиялагъа да кѐп ачыкъ дерс бергенди. Къайда болса да, устаз деген сыйлы атны бийик жюрютгенди. Ол алай болмаса эди, «Халкъгъа билим бериуню отличниги» деген белгиге эм кѐп башха саугъалагъа да тийшли болмаз эди.

Галина, баш иеси бла бирге, юч жаш ёсдюргенди. Ала да халкъыбызгъа керек адамла болуп урунадыла. Аслан, бийик билим алып, бюгюнлюкде Тырнаузда «Шахарны мѐри» болуп турады. Марат, медицина илмуланы кандидаты, Москвада ишлейди. Муслим, элибизде урунады. Ол боксёрду.

Жыйырма, отуз жыл мындан алгъа Галинаны къолунда окъугъан сабийле, бюгюнлюкде ата-анала болгъанлыкыгъа, аны унутмайдыла. Суйген устазларына, ырабылыкларын билдиргенлей турадыла.

Быйыл а устазны къазакълы къарындашларыбыз школ байрамларына чакъыргандыла. Ол байрам школну 50-жыл мындан алгъа бошагъанланы байрамларыды. Къазахстанга барып, Алма-Атада интервью да бергенди, къзакъ тилде сѐз айтханды эм къзакълы назмучу Абай Кунанбаевни назмуларын айтып, барын да сейирсиндиргенди.

Биз бу аламат устазгъа саулукъ тилейбиз, узакъ ёмюрлю болсун дейбиз.

**КЪУЛЧАЛАНЫ Жамиля,
Жанхотия, 11 класс.**

Сынаулу устаз

Жаболаны Магометни жашы Сюлемен туугъанлы бери да Лашкутада жашайды, физикадан бла информатикадан устаз болуп ишлейди. Ол окъутхан сабийлени араларында кысха заманны ичинде билимлери ёсгенле чыгъадыла, бийик окъуу юйлеге киргенле аслам боладыла, устазларыны аты бла бюсюреу кыагыгла келтиредиле. Алай болгъанлыкыга да Сюлемен кесине аперимлик излемейди, ол адепли, жарык адамлай кылады. Хар заманда халында иш кёллюлюк, жюрек кётюрюлюлюк сакъланганлай турады.

Сюлемен уллу юйюрге ёсгенди, гитчеликден окъуна ишлерге юйренгенди, атасына, анасына кёлундан келгенича болушханды. Лашкутаны орта школун айырмалы бошап, окъуун андан ары бардырырга хазырланганды.

Жашчыкъланы кёбюсюча, ол да кёкде учарга, лётчик болурга сюйгенди. Граждан авиацияны Актюбинск шахарында бийик школуна кирирге умут этип ары баргъанды, алай конкурсдан ёталмай кьалгъанды. Артха, туугъан элине кьайтып келип, профессионал-техника училищеге окъурга киреди. Аны жетишимли окъуп бошагъандан сора КБГУ-ну физика-математика факультетине киреди. Аны бла да чекленип кьалмай, Сюлемен факультетни культура-асламлы жашауна тири кьатышады. Факультетни хореография ансамблине жюрюп, тюрлю-тюрлю тепсеулеге уста болады. Хунерли студент, хар затны да бирча билирге итиниулюго болгъан жаш, жамауат усталыкъланы факультетини журналистика бёлюмюнде да дерсле алады, битеулю билимин бютюнда ёсдюреди, кёп китап окъуйду.

Бийик окъуун жетишимли бошагъандан сора, Сюлемен устазлык ишин Бедикни школунда башлайды. Школда ишлеген терен билимли специалистледен юлгю ала, жаш устаз, биринчи кюнден башлап, кёл салып, кьыйматлы ишлейди, алай болмай жарамазлыкын да толу ангылайды.

Лашкутаны школуна кёчгенден сора, устазны иш сынауу бютюнда кючлю болады. Ол окъутхан окъуучулары кебюсюн предмет олимпиадалага кьатышадьла, эришиуледе ахшы жетишимле этедиле, кеси да сабийлени олимпиадага ити хазырлагъаны ючюн кёп саугаланады.

Сюлеменни сурап, башха элледен да кёп сабийле келедиле. Алай бла ол кьуру бизни школубзну окъуучуларындан сора да, тышындан келгенлеге да кьыйын салады, билимин, заманын аямайды. Ол а бизге уллу ёхтемликди.

Кьайда, кьайсы школда ишлесе да, Сюлемен кесини кьылыгы бла, билими бла да кесин коллективге сюйдюргенлей турады. Аны кьыйыны кёп сыйлы грамотала бла белгиленгендиле.

Чынтты устазны районну билим беруу учрежденияларыны башчылары, «Жылы устазы» деген район конкурсха кьатышырга чакырадыла. Конкурса битеу номинациялада да ишлени айырмалы толтурады. Конкурсно итогларын чыгъаргъанларында, жюри устазыбызга биринчи жерни арсарсыз бергенди. Эришиуно хар кезиулеринде да, бирсиледен эсе кёп балла алгъанды. Бу устаз мындан ары да уллу жетишимлеге жетеригине ишегибиз жокьду.

Кёп жаша, насыплы бол, богъалы устазыбыз!

**ГУЛИЯНЫ Мухаммат,
Жанхотия, 11 класс.**

Мени сүйген аппам

Ботталаны Исламны жашы Юсюп кеси иш кёллю юйорде ёгенди. Уллу юйюрню тамата жашы болганы себепли, ол гитчеликден окъуна ишлеп башлаганды. Атасы бла анасына беш сабийни аягы юсюне салыргъа болушханды. Менден сора да юйде ишлерге жарарыкъ адам барды деп къарамаганды. Бахчада ишлегенди, отуннга барганды, чалгъы чалганды, къой кютгенди.

Кёчгюнчюлюкню сынагъынчы Лашкутаны орта школунда жети классны тауусханды. Окъургъа бек сүйгенди, алай халкъыбызгъа жетген къыйынлыкъ аны да къанатларын сындырады. Къыргызстанда окъуу къайгъылы болмайды, жалан да жан къайгъылы. Къызыл-къыя шахарда онеки жылны ичинде шахтада ишлеп, уллу юйюрню кечиндирип турганды. Иш хакъына жалан да бир килограмм ётмек алганы себепли, ачдан бек къыйналгандыла. Анча жылны, аллай жаш адам, ол ауур ишни ёнгелемей этгени, аны билек кючюнден сора да хунери болганына, эслилиги, оюмлугъу да болганына, не къыйын ишден да артха тура билмегенине шагъатды. Андан сора ала Фрунзеге кёчедиле. Анда жерчилик бла кюрешедиле. Аны ызындан жетип келгенле да бирер иш бла жубанып тебирейдиле.

Кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора Лашкута элде тохдайдыла. Колхоз, совхоз къуралыу башланган кезиуде, жети классдан сора окъуу болмагъан жаш колхоз ишге тири къатышып башлайды. Колхозну ишин кесини юйюнде ишинден ёрге салып кюрешгенди. Тири къармашхан, адамланы арасында намысы-сыйы жюрюген Юсюпню, мюлкню оночулары, сабанчы бригадаланы бирине башчылыкъ этерге саладыла. Кеси кесин таныгъанлы бир жумушдан артха турмагъан жаш, угъай демей, бу ишни да бойнуна алады.

Юсюп кибик къол къыйынлары кирген адамланы хайырындан элде ахшы тюрлениуле болуп башлайдыла. Алгъыннгы жербаш юйлени орунларына тынгылы ишленген журтланы, ариу арбазланы, орамланы, жараулу сабанчы, малчы къошланы кёресе. Колхоз, совхоз ишлени да тындырып, жууукъну-тенгни, бош элчини жумушуна да эс бурганды. Дагъыда бир заманда да арыдым, къыйналдым деп, тарыкъмай жашаганды. Не заманда да элни, колхозну, совхозну ауур жюгюн бойнуна алып, жыл саны

келгенинде да ишни юсюнде тургъанды. Элни, совхозну оноучулары Юсюпню кенгеш нёгерге излегенлей тургъандыла.

Артада, кеч болса да, Лашкутада ингирги школгъа жюриуп, орта билим да алады, Нальчикде совет къуллукъчула хазырлагъан школунда алты айлыкъ курсланы бошайды.

Юсюп сабийлери, туудукълары бла

Сабанчы бригадагъа, фермагъа, совхозну бёлмлерине таматалыкъ этип, мюлкню директоруну заместители болуп кёп жылланы ишлегенди эмда ишни кётюреден кётюре баргъанды. Ариу сёзлю, ариу халли, ойнай, лакъырда эте да билген адамды. Бюгюн да, ким да болсун, ишинде уллу кёллюню уа бир да суймейди. Аны керти оюмлу, кёзбаусуз сёзлери хар заманда жаш тёлюге, кесини тенглерине да дерс болгъанлай тургъандыла. Ма алай бла, совхоз чачылып кетгинчи, ишни къоймагъанды.

Жанхотия элни адамларыны, (малкъарлыланы бла къабартылыланы) араларында болгъан шуёхлукъгъа, тенгликге хар ким да сукъланырчады. Ол а ма Ботталаны Юсюпча адамланы хайырынданды. Бюгюн, бюгече да элни адамы, къабартылы болсун, малкъарлы болсун, анга сый-намыс бермеген, аны оноугъа излемеген да жокъду.

Юсюпге 78 жыл болады. Къарт бодум деп къарамай, аягъы юсюнде, къолундан келген ишин тындыргъанлай айланады. Ол, юй бийчеси Фатимат бла бирге, алты къыз бла бир жаш ёдюргендиле. Барысы да юйюрлю болгъандыла. Жыйырма туудугъу барды. Аладан туугъанла да сегиз боладыла. Аллах саулукъ берсин. Тёгерегиндегилени къуандыра туурча узакъ ёмюрлю болсун.

Мен да аны туудукъларындан бириме.

***ХАДЖИЛАНЫ Руслан,
Жанхотия, 11 класс.***

АЛТЫШЛАУ

«Минги Тау» журналны редакциясында ишлегенле! Шалушка элли орта школуну окъуучуларыны атындан, жюригизден кызыу алгышлайбыз «Минги Тау» журналны 50-жыллыгы бла!

«Минги Тау» журнал не заманда да уллу магъананы тутады. Хар чыгъарманы малкъар тилни дерслеринде суююп окъуйбуз устазыбыз Негерланы Жамий Нуховна бла.

Ёмюрюгюз узакъ болсун, бизни литературабызны от жагъасын хар жангы чыкъгъан номерин ашыгып сакълайбыз.

Ишигизден кюуаныгыз!

5 класс

1. Терболатланы Халимат
2. Терболатланы Мурат
3. Акайланы Зухра
4. Аналаны Мариям
5. Бабаланы Азрет
6. Мечиланы Руслан
7. Уяналаны Керим
8. Ахкёбекланы Ибрагим
9. Ахкёбекланы Амина
10. Сюдюмланы Танзиля
11. Айшаланы Мухаммат
12. Хочуланы Рамин
13. Додуланы Зульфия
14. Османланы Аминат

6 «а» класс

1. Ёзденланы Алан
2. Чочуланы Казим
3. Гайыланы Аида
4. Хосирланы Д.
5. Додуланы Зариф
6. Айшаланы Азамат
7. Гайыланы Зухра
8. Шауайланы Залим

7 «а» класс

1. Шауаланы Расул
2. Сотгаланы Артур
3. Шауаланы Ислам
4. Атайланы Айшат
5. Гиляхланы Залина
6. Хочуланы Марьяна

7. Хайырланы Хаждаут
8. Гузайланы Дисана
9. Геляланы Марзият
10. Аналаны Мариям
11. Гайыланы Ислам

8 «а» класс

1. Улбашланы Джамболат
2. Ахкёбекланы Лейля
3. Кучменланы Инал
4. Биттирланы Таулан
5. Гайыланы Руслан

9 «а» класс

1. Ахкёбекланы Мухаммат
2. Османланы Мухаммат
3. Додуланы Танзиля
4. Жашуланы Карина
5. Залийханланы Аминат
6. Хочуланы Ислам
7. Беппайланы Ахмат
8. Битуланы Танзиля

10 «а» класс

1. Алтууланы Тахир
2. Додуланы Башир
3. Гергокаланы Азамат
4. Кучменланы Ислам
5. Кучменланы Асхат
6. Гайыланы Мариям
7. Чочайланы Танзиля
8. Геляланы Альберт

**Жазгъанла 10 «а» классны окъуучулары,
ЧОЧАЙЛАНЫ Танзиля бла ГАЙЫЛАНЫ Мариям.**

Къатыны сауду

– Оллахий, бек жарсыдым Хажиге. Аллаи къыйынлыкъгъа къанлым да тюшмесин. Энди ол харип болду да къалды. Ёлюм кюйсюздю, анга мадар жокъду.

– Алан, аллай бир кимге эрийсе? – деди Аслан Бекирге.

– «Къартлыгъынгда къатынынг ёлсюн», – деген къалай ачы къаргъышды. Хажини ким къаргъагъан болур эди? Тейри, аны бу къыйын сагъатында къатында сюелирге керекме. Къыйналгъан жюрекке ол да асыуду, шуёхуму бушууу мени да бушууум.

– Бекир, сант сёлешгенча, не этесе, не болгъанды санга?

– Ай, юйюнге ахшылыкъ жауарыкъ, Хажини къатыны ёлюп къалгъанды.

– Сен тюз ангыламагъанса, Хажини къатыны сауду.

– Ы-ы-ы, не дейсе? Къатыны саудуму дейсе? Астофюруллах!

– Хау, Бекир, хау, сауду.

– Сора ёлген кимди?..

– Эри ёлгенди дейдиле.

– Ай хариб а, ай, жарлы уа. Сора, Хажи шуёхум, бизни къююп, ол дунягъамы кетип къалды?

– Къарындашым, ёлюм хакъды. Андан киши да къутулмагъанды.

– Хау, хау, керти айтаса. Бизге да келликди аллай къара кюн.

– Шуёхунга былай кюйгенинги ичингде жашырып къоймай, аны юй бийчесине тюбеп, къайгъы сёз да айтып, кёлюнг бла жарсыгъанынги ачыкъ эт.

– Да, тюз айтаса, алай, Хажини къатыны мени танышымды.

Чънар терек кибикди

Махти, Нальчикден Огъары Малкъаргъа баргъан автобусха минип, Къашхатаугъа атланды. Жолоучу нёгери да ол эллиди. Ала ушакъ эте барадыла.

– Мен журналистме. Сизни элге командировкагъа барама, – деди Махти.

– Да хау, шёндю уа сёгер зат табарыкъса. Къайры барсанг да, кемчиликге тюбериксе.

– Сёгер затла излеп айланмайма. Алай сизде бир жаламиш къуллукъчу барды дейдиле да, аны юсюнден фельетон жазаргъа боллукъма.

– Сен аны таныгъан а этемисе?

– Угъай, алай танышырбыз.

- Хей, жашы, бош кюреше болурмуса?
- Нек?
- Ол адамны мен иги таныйма. Ахшы улан, сагъыш эт, ол тамырларын жерге терен ийген, бёкем чынар терек кибикди.
- Да мен да кьоркьякыладан тьююлме.
- Даулашмайма. Жууугъум, кыйын жумушунг барды, Аллах онг берсин.
- Сау бол. Терекни чыгъармасала да, тамырларын бошайтып, кеси ауарча этиучюдуле, – деди Махти.

Нек бош тураса?

- Алан, Хажибекир улу, не ишлейсе?
- Бусагъатда бир зат да угъай.
- Да, кылай баш кечиндиресе сора?
- Исмайыл, кыарындашым, бош тургъан да ишди.

Чий тели

- Добар улуну бираз сер болуучусун биле эдим, кемчиликсиз болмаиды адам. Алай бу жол а аны халкыгъа ууаз берирге кюрешгенин эшитгенимде, ийнанамыса, кыатымда олтургъанладан асыры уялгъандан, жер тешик болса, ары кирип кетерик эдим, оллахий.
- Алан, алай осалмы селеше эди?
- Осалмы дейсе? Тузу, мыстысы болмагъан, не айтханын-кыалгъанын билмеген сылхыр: уллу тилин чайнайды, чайнайды, кеси ангыламагъанны бизге ангылатыр ючюн кьолларын да ойнатып кюрешеди, адамла уа жукълап.
- Алан, ол кертиси бла да бош, суубаш болур сора?
- Тейри, андан да озгъаннга ушайды.

Ол кыаллай адамды?

Мухтар шуёху Хадисге:

- Алан, сени ушакъ нёгеринги селешгенине сейир этдим. Ол бек ёхтем кёрюнеди. Огъесе, мен жангылгъанмы эте болурма? Кыаллай адамды?
- Досум, оллахий, бек кыйын соруу бердинг.
- Нечик?
- Ийнана эсенг, аны кесим да ангыламайма.
- О-хо, не сейир айтдынг?
- Аллах ыразы боллукъ, сагъыш эт, кесим ангыламагъанны санга уа кыалай ангылатайым, ы-ы-ы?

Телилени алай юйретедиле

- Ала, эшитемисе?
- Хау, эшитеме, айт айтырыгъынгы.
- Эрттенликде Хангерий улу келип, токну кесип кетгенди, – чыракъларыбыз жанмайдыла.
- Бек тюз этгенди.
- Къалай тюз этгенди? – деп, Ариужан эрине соруулу къарады.
- Да, телилени алай юйретедиле, – дегенни айтып, Далхат юй бийчесин сейирге къалдырды.

Къанбуз улу

- Алан, Къанбуз улу Сарыны хапарын эшитдингми?
- Не болгъанды?
- Анга бек сейир этдим. Ол, билмей тургъанлай, алай къалай болду? Баям, аны бир белгили къуллукъчу марап тургъанды. Аллай зат алай бош, кеси аллына болуп къалмайды.
- Ёлгенми этгенди?
- Ол-л-о-ох, сен аны не бек кёрюп болмай эдинг. Андан биз алгъа ёллюк эсек да билмейсе.
- Къой, къой, Габаш улу, манга алыкъа ол затны жоралама. Тобагъа къайт. Алыкъа бу дуниядан кетер акъылым жокъду. Ары ашыкъгъанлагъа уа Аллах онг берсин.
- Тоба, тоба де, юйюнг къурумагъан. Къалай ачы къаргъыш этесе.
- Санга угъай, ол дунягъа ашыкъгъанлагъа айтама, жюйюсхан.
- Сарыны министрге салгъандыла. Аны айтама санга.
- Оллахий, тюз бусагъатда окъуна алгъышламай къоймам. Бек тийишли, къолундан иги келген жашды. Сени билмейме, мен а аны министр болгъанына бек къууандым. Узакъ ёмюрлю болсун.

АДАБИЯТ ДЕРС

(7-чи класс)

Дерсни темасы: Токумаланы Жагъафар. «Ыфчык».

Дерсни мураты: Чыгъарманы ниет магъанасын ачыклай билирге эм сюзерге юйретиу. Чыгъармада баш жигитлени иги илишанларын ачыклай билирге эм жашауда ала бла хайырланыргъа юйретиу.

Дерсге керек затла: Нарт сёзле, чыгъармада ангылашынмагъан сёзле, сурат план, эпиграф, суратла д.б.у.з.

Къангада керекли затла: чыгъармада ангылашынмагъан сёзле бла иш бардырыргъа, ол сёзлени жазып алыргъа (сол жанында):

- керелеу – умножение;
- правление кенгеш – собрание правления;
- кёнделен – поперек;
- ултха – взятка;
- ёнгелеу – обижаться;
- абитуриент – окъуугъа кире айланган жаш адам.

Къанганы ортасында «Адам къадарын кеси къурайды» деген оюм.

Нарт сёзле къанганы онг жанында бериледиле.

1. Атала сёзю – акъылы кёзю.
2. Ахшы сёз таш тешер.
3. Билим къая тешер.
4. Ата – билек, ана – жюрек.
5. Игини ишинден билirse.
6. Кеси къыйналмагъан иш къыйынын билмез.
7. Эринчек ауруу табар, ишлеген саулукъ табар.
8. Башына келлики кеси билген игиди.

Чыгъармада эрттегили оюнладан бири бериледи да, аны артда магъанасын ачыкларгъа. (Сабийледен бири къолташ оюнну кёргозтеди).

Дерсни планы.

1. Устазны сёзю.
2. Сёзлюк иш.
3. Къысха сюжети (сурат планнга кёре).
4. План жарашдырыргъа.
5. Соруула бла ишлеу.
6. Сценка.
7. Текст бла ишлеу.
8. Кёлден ишлеу (баш жигитлени суратлау).
9. Суратлау литератураны мадарларын жазып алыу.
10. Текст бла ишлеу.
11. Дерсни бегитиу (оюмун чыгъарыу).
12. Юйге дерс (отзыв жазаргъа).

Дерсни баргъаны.

I. Устазны сёзю:

Устаз кеси дерсни аллында жазыучуну юсюнден айтады.

Сабийле, биз Токумаланы Жагъафарны «Ыфчык» деген чыгъармасын

окугъанбыз. Класдан тышында биз аны «Алдарбекни хапарлары» деген жомагыъы бла да шагъырей болгъанбыз. Жагъафар бу чыгъармасында суратлау литератураны мадарлары бла кѣп хайырланганды.

Биз окугъан «Ыфчыкъда» да ала кѣпдюле.

Аны бла байламлы эди юй ишибиз да.

Алайды да, биз окугъан «Ыфчыкъ» деген повести да окууда эм жашауда тынч жолла излеп, ата-аналарына жук болуп тургъан жаш тѣлню юсюнденди.

Устаз сѣзлюк ишге ѳтеди.

II. Сѣзлюк иш бардырады. Чыгъармада тѣбеген, къанганы сол жанында жазылгъан сѣзлени магъаналарын ачыкълайды:

- Студент

- Абитуриентле

- Гимнастѣрка

Бу сѣзлени уа лексика магъаналарын ачыкъларгъа. Жазылыуларына эс бурургъа. Бу сѣзле орус тилдеча жазыладыла. Алай хар орус тилден кирген бизни тилде орусча жазылып бармайды.

Соруу бериледи (сѣзле бла байламлы):

Орус эм башха тилден кирген сѣзлеге биз къалай айтабыз? (ортакъ сѣзле дейбиз).

III. Къысха сюжети.

Алайды да, энчи чыгъарманы сюжетин бизге, сурат планнга кѣре, (устаз окуучуладан бирини атын айтады). Окуучу чыгъарма бла шагъырей этгенден сора, план къурашдырады.

IV. План окулады (юй ишден бир жумуш эди ол).

(2-4 окуучу). Айтылгъандан кемчиликтери бар эсе, анга эс бурадыла. Соруула бериледиле.

V. Чыгъармагъа кѣре соруула бериледиле. Аны бла баш жигитлени суратлаугъа кѣчѣбиз.

Окуучулагъа сынау жумуш бериледи. Чыгъарма бла хайырлана, Мазанны сыфатын (къылыгына кѣре) ачыкълайдыла. (Чыгъарманы аллында Мазанны). 2 тизгин Салиманы сыфатын къурашдырадыла. (Суратлау литература мадарла бла хайырлана. Дерсни аллында эс берилген юй ишни юсюнден айтхан эди).

Устаз юй ишни бир жумушун ачыкълайды. Тизгинлени жумушларын. Окуучула чыгъарманы аллында бла ахырында Мазанны тенглешдиредиле.

Соруула бла ишлеу.

1. Чыгъарманы башында Салиманы бла Мазанны энчиликтери.

2. Мазанны атасы бла анасы окуугъа кирлигине не кѣзден къарай эдиле?

Соруулагъа жауапланы сценка бла бегитедиле.

VI. Сценка

Мазан

Саният

Къайырбек

автор

окуучула ойнайдыла

Былайда автор кимни не оюмун айтыргъа сюе эди? Соруугъа жауап этедиле. Атасыны эм анасыны сыфатларын къурайддыла.

Окуучула бу кесекде тѣбеген суратлау литератураны мадарларын ачыкълайдыла.

Айтып эшитген – кѣз бла кѣргенча тѣююдю. Магъанасын ачыкълайдыла.

Мазанны тенглеринден айырылгъаны къалай суратланады чыгъармада?

Мазан кесини жашаун тѣрлендирирге умут этген жерин кѣлден окуйдула.

VII. Текст бла ишлеу

Устаз соруула береди. Окуучула жауапланы текстде табадыла, окуйдула.

Соруу.

1. Мазан жашауун тюрлендирирге кылай умут этеди? (Тауда биченнге) Чыгъармада табийгъатны суратланган жерни табадыла. Ачыккылайдыла. Хар бири (2-3 окъуучу) кеслерини оюмларын айтадыла.

Тау гелеуледе кыанкызлача тизилип, акъ кёлекли жашла, чалгъыларын кенг силдей, ызларында тизгин дурула кыалдыра барадыла. Суратлау литература мадарларындан кыайсы болгъанын айтадыла.

Тенгледиреу деп неге айтадыла?
Нарт сёзледен кыайсы келишгенине эс бурулады.
Аны бла байламлы соруула бериледиле.

2. Жашау тюрленеди. Атасы айтханнга келишеди жаш. Кыаллай нарт сёз келишеди былайгъа? Атала сёзю – акъылны кёзю.

Кеси борчун толтуруп, артха кыайтады. Жашауну магъанасын ачыккылайды.

3. Анга не сагъышла жашау бермей эдиле? (Аны Жамиля бла Салимден айырылгъаны).

4. Китапта табадыла. Кёлден окъуйдула.
5. Биз Мазанны муратына кыалай жетгенин кёребиз.
6. Кыайсы нарт сёз бегирек келишеди былайгъа?

Адам кыйналмай муратына жетмез. Кыыйналмай бир зат да келмейди.
Соруула бла ишни бегитиу.

XI. Дерсни бегитиу: окъуучула кеслери алларына дерсни оюмуна келген-лерича ачыккылайдыла. Бусагъат заман бла тенгледиредиле. Аны бла байламлы соруула бериле.

1. Чыгъармада сиз бюсюреген жигит ким эди? Нек? Не ючюн? (ачыккылайдыла).

2. Шёндю уа бармыдыла Мазанчала, Салимчала? Ол тюзмодю? Терсиди? Нек?

3. Кесин кыйнамай, биреуню хайырындан этилген жетишим «татыулу» боламыды? Нек?

4. Биз неге юйреннгенбиз бу чыгъарманы окъуй? Не ючюн?

5. Сиз бюсюрегенмисиз бу чыгъармагъа? Нек?

Хар соруугъа толу жауап этдирирге, оюмларын ачыккылатыргъа.

XII. Юйге дерс: «Мен бюсюреген жигит» деген темагъа отзыв.

Окъуучула ишлеген суратла

«... Ууакъ ташиланы ары-бери ура, Мазан орамда айлана эди».

«Мешина бужю кётюрюп кетди. Мешинада уа Кыайырбек эди».

«Мазан экзаменден эки алгъанын атасына айта турады».

«Мазан чалгъы чала турады».

«Мазан Асхатны сорууларына жауап эте турады».

Устаз:

Чеченланы Ариужан

МАЛКЪАР АДАБИЯТДАН Б КЛАССДА ДЕРСНИ ПЛАНЫ

Конференцияны темасы: *Гуртуланы Элдарны «Къарт эшекни къадары» деген хапарында адамлыкь бла адамсызлыкьны бетлери.*

Мураты: *малкъар халкъны белгили жазыучусу Гуртуланы Элдарны жашауну эм заманны излемине кёре жазылгъан хапарын тинтиу, чыгъармада халкъыны жашау жолун, къууанчын, жарсыуун да суратлау сёзню амаллары бла кёржюзтюуню юсюнде окъуучулада адамлыкь, халаллыкь, жазыкъсыныу деген сезимлерин къозгъау.*

Керекли затла: *жазыучуну сураты, китаплары, сабийлени не да устазны «Къарт эшекни къадары» деген хапаргъа кёре ишлеген суратлары.*

**Адамлыкьгы болмагъан
Тутхан малын ачытыр.**

**Адамлыкьгын ташиламагъан
Игиликге батылыр.**

Нарт сёзле.

Устазны иши	Сабийле этерик ишле
<p>– Бююннгю конференцияда биз белгили малкъар жазыучу Гуртуланы Элдарны «Къарт эшекни къадары» деген хапарын сюзерикбиз.</p> <p>Элдар малкъар литературагъа къысха, жюпто, чам хапарны чынгты устасыча келгенди. Аллай чыгъармачлыкь ишни къайсы жанры да анга тынгълы бойсунады. Къысха хапарла, новеллала, повестьле, романла – барысы да Элдарны жазыучулукь ишинде толу шартлангандыла. Гуртуланы Элдар сабийлени, энди акьылбалыкъ бола келген жаш адамланы жашауларын, къылыкьларын ачыкьларгъа да устады. Битеу кючюн, фахмусун, хунерин да ол сыйлы, жууаплы борчлагъа атап ишлеген жазыучуларыбызданды.</p> <p>Элдар бююнлюкде ёз хаты тохташхан, чыгъармачлыкь иште кеси ызлагъан жол бла баргъан, жарыкъ фахмусу мингле бла окъуучулары жюреклерине жол тапхан жазыучуду дерге боллукуды.</p> <p>Ол ётоп кетген ёмюрлени, бизни заманны адамларыны да къууанчларын, жарсыуларын да, жюреклеринде жюрютген муратларын, сагъышларын да ёз оюм элегинден ётдорюп кёржюзтеди.</p> <p>Окъуучу да жазыучуну китапларында суратланган ишлени шагъаты болгъаны бла къалмай, автор кёржюзтген ахшыланы къууанчларына къууанады, жарсыуларына жарсыйды, болгъан ишлеге кеси багъа бичеди.</p> <p>Багъалы окъуучула, конференциягъа хазырлана туруп, жазыучуну хаты тохташдырылгъан заманда басмаланган чыгъармаланы юсюнден кёп зат билгенсиз, уллу излем иш бардыргъансыз. Келгигиз, аланы атларын эсибизге тюшнорейик.</p>	<p>Окъуучуладан бири туруп, жууап береди.</p>

Энди хапарны сюжетин ачыклагъан соруула бла иш бардырайыкъ.

Соруула:

<p>1. Жашчыкъ бла суратчы нени юсюнден келишген эдиле?</p>	<p>– Сен, ахшы жаш, бу ариу хайы-уанны ариу сылап-сыйпап, кюн сайын былайгъа келтириучю бол. Мен а бу тыш кыраллы сурат алыучуму аямазгъа айтама. Ахча юлюшонгю уа хар кюн сайын алып турурса.</p>
<p>2. “Алай сен мени алдамазгъа сёз беремисе?” – деп соргъан эди жашчыкъ суратчыгъа. Жашчыкъ кеси уа берген болурму эди эшеке ол сёзю?</p>	<p>– Ётюрюк айтмазгъа, алдамазгъа сёз берген кыйын тойюлдю, аны тута билирге керекди ансы. Жашчыкны эсине да келмеген эди эшеке сёз берирге, бу хайыуан мени бла келирге сюерик болурму, деп да ойламагъанды.</p>
<p>3. Жашчыкъ эшеке жан аурутупму алгъан эди аны кесине? Эшеке минип, суратха тюшерге суйген адам болмай кьалса, жашчыкъ кьалай жюрютюрюк болур эди кесин?</p>	<p>– Баям, ахчаны бек суйген жашчыкны жан аурутхан деген ангыламы хазна болмаз эди. Жашчыкъ ахча салынырыкъ хуржунуна кызгъанч кёзлери бла кьарай болур эди. Суратха тюшерге суйген адам болмай кьалса уа, ол да кычырлык болур эди: “Ур! Ур! Ол аман салпыкыулакны...” – деп.</p>
<p>4. «Бу адам дегенинг сейир затды...» – деген оюм хапарда кьайтарылып айтылып турады. Адамны сейирлигин неде кёреди эшек?</p>	<p>Адам бирде ариу айтып, бирде уа айтмагъан аманы кьалмай, жеринден кёчюрюрге жетиширгенинде. Адамны ол халин теренирек сюзерге жазыучу окьуучусуна буюрады.</p>
<p>5. “Кюнлени биринде уа сейирлик зат болду,” – деп жазылады хапарда. Не зат болгъан эди?</p>	<p>Сабийле толу жууап бердиле.</p>
<p>6. Эшек жашдан нек кетген эди?</p>	<p>– Эшекни юсю таза болуп, кьарны тойса андан уллу насып болмагъан суна эди жашчыкъ. Алай ол огьурлу хайыуан кертичилик бла сиймеклик излей эди.</p>
<p>7. Эшекни иеси аны кыстап ийгенден сора: “Бу эшек мениди,” – деп нек сыйбыргъа кюереше эди?</p>	<p>– Жарсыугъа, бу эшекни иесича жут адамлагъа да тюбейбиз жашауда. Эшекни энгта хайыры боллугьун кёргенде, аны кызгъанч эм харам жоуреги чыдамагъан эди, башха адам аны “багъалы эшекчигине” “артыкылык” сынатханына.</p>

<p>8. Эшек жашагъан жашауунда бир терс иш этгеннге санайды кесин. Ол не аманлыкъ этгенди? Аны этгенин аманлыкъгъа санаргъа боллукъмуду?</p>	<p>Сабийле оюмларын айтадыла.</p>
<p>9. Эшек нени аллына кетген эди?</p>	<p>Сабийле оюмларын айтадыла.</p>
<p>10. Чалманны, бахча къоругъандан сора да, къаллай магъанасы барды бу хапарда?</p>	<p>Сабийле оюмларын айтадыла.</p>
<p>11. Чыгъармада эшек адам тил бла селешеди. Жашауда бола тургъан затланы юслеринден башха тюрлю магъанада, букъдуруп, къргюзтюуге не дейсиз?</p>	<p>Аллегория.</p>
<p>12. Жаныуарланы юслеринден айтханча этип, адамланы юсюнден болгъан аман къылыкъланы масхарагъан, адамланы тюз ниетге, ариу халгъа юйретюу кесеги асламында ахырында болгъан жанргъа не дейбиз?</p>	<p>Тамсил.</p>
<p>13. Сиз къайсы тамсиллени айталлыкъсыз? Аланы авторлары кимледиле?</p>	<p>Маммеланы Ибрахим “Егюз бла эшек”, “Терек бла таш”, Балаланы Осман “Парий бла маске” эм башхала. Бир-эки сабий тамсиллени келден айтадыла.</p>
<p>14. “Къарт эшекни къадарында” къайсы кесеги эсингде къалды? Жюреклери гизни не тюрлю сагъышла къозгъадыла?</p>	<p>Кеслерини энчи оюмларын айтадыла.</p>
<p>15. Къангада суратла чыгъарманы къайсы юзюгюне кере этилгендиле? Ол юзюклени табып, шапкъ окъутуз.</p>	<p>Суратланы сабийле, не да устаз кеси этерге да боллукъду.</p>
<p>16. Эшекни иесини суратын сёзюню амалы бла къргюзтююз.</p>	
<p>17. Къаллай тенгешдириуленни хайырланады автор чыгъармасында?</p>	<p>”КЪАРЫУ а, аздан-аз бола, ЮЗМЕЗГЕ КЕТГЕН СУУЧА таркъая барады” эм башхала.</p>
<p>18. Бу сёзлеге синонимле табыгъыз: Аргалда, жорта, жукъ, истемей, таркъая, нечик, тигеледи, шошайды, кюч, даулаш, уручу, селейтмеди. Синонимлени магъаналарын ачыкълагъыз.</p>	

19.Къартайгъан киши эшекни даулагъан жеринден арысын кесигиз къурашдыргъыз.	
20.“Адамлыгъы болмагъан тутхан малын ачытыр” деген нарт сёзню магъанасын ачыкълагъыз.	
21.Сиз а адамлыкъ бла адамсызлыкъны юсюнден къаллай нарт сёзле айталлыкъсыз юлгюге?	

БЕГИТИУ. (Бегитиуню не ушакъ халда, неда устазны монологу бла бардырыргъа боллукъду.)

Бир бирге ёз оюмларыбызны айта, тюзюн-терсин айыра, биз бир оюмгъа келгенбиз. “Къарт эшекни къадары” деген хапарны баш темасы адамлыкъ бла адамсызлыкъды.

Адамлыгъы болмагъанны насыбы да болмаз. Адамлыгъын ташламагъан а игиликге батылыр.

Къайсыбыз да бу жашауда адамлыгъы болгъан инсанла бла шагъырейлик жүрюютюрге сюебиз.

Адамны къарыуу болуп, къолундан келгенде, кесибизге тартып, шуёхха тутуп, керекли кюнюбюзде андан болушлукъ излеп, ол къолайсыз болгъанлай а бир жанына бурулуп, излегенинде билеклик этмесек - ма олду адамсызлыкъ.

Жазыучу да бизге: “Бу жашауда болуучу затды,” – деп, кюзгюде кёрюзтгенлей, берип къоймайды. Ол, эслетмей, бу болум аманды, мындан башха тюрло болургъа керекди, дейди.

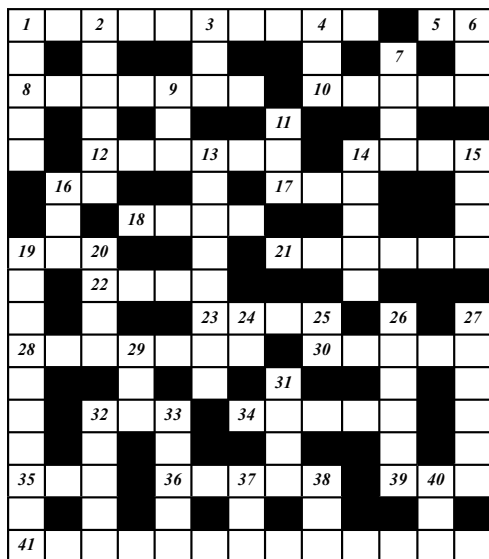
Чыгъарманы тили байды. Автор тенгleshдириулени, метафораланы, эпитетлени, нарт сёзлени да (“Бети жарыкны кёлю жарык”) уста хайырланады.

Бюгюн сиз барыгъыз да дерсе ишибизге бек тири къатышхансыз. Адабият чыгъармада берилген жигитлени тюзюн-терсин айыра билгенигизге да бек къууанганма. Ёз жашауугъызда да адамлыгъыгъызны тас этмей жашарыгъыгъызгъа ийнанама.

Сау болугъуз, сабийле, иги муратларыгъызгъа жетигиз!

С Ё З Б Е Р

Эһине: 1. Жетегейле – жети жулдуз, ол а кеси жангыз жулдуз. 5. Ушкочку кьоргашин «токюрюгю». 8. «Къанатлы» кюл. 10. Эшекни тройгенликге ол аллай хайыуан боллукъ тыйюлдо. 12. Жаныуарланы патчахы. 14. Ол чакъмай кёк кюкюремейди. 16. Ёлор от. 17. Эрин неда юй бийчесин асырап жангыз къалгъан. 18. Кийик жаныуарланы мараучу. 19. Ары тышген таш къармар. 21. Кюз артында кечирек кырккыылган кюй жюн. 22. Бир затны бузулгъан неда тапсыз этилген жери. 23. Хазна жукъ ёсмеучо тюз. 28. Нартла таурухну жигитлеринден бирини аты. 30. Малагъа салыучудула. 32. Гимхот, неда бир затны алгъа чыкыгъан заты. 34. Мирзеу жыйыучу жер. 35. Дуняда бек узун черек. 36. Бал чибиннге

ушашлы ачы къабыучу чибин. 39. Уллу кёзлю кечеге жыртхыч къанатлы. 41. Нальник шахарны районларындан бири.

Ёресине: 1. Айыугъа уучу. 2. Жарлыны эшигин жабыучу сёзле. 3. Чакъгыыч бла ташны ургъанда, андан чартлагъан жилтинден къабыныучу жумушакъ зат неда къанатлыны «пух» токлери. 4. Къууанчда аны кётормей хазна адам атлансын. 6. «Алай» болайым мен санга. 7. Кёчгюнчюлюкде бизни кыйсы суугъа (черекге) къуяргъа умут бар эди? 9. Нёгер, шуёх. 11. Къаргъаныу, бир затны этерге сёз берю. 13. Къабарты-Малкъарда элни аты. 14. Бурма кюзу тери. 15. Ёлюкню къатында окъуучудула. 16. Жерде къазылгъан «подвал». 19. Чолпугъа ушаш жулдуз къаууму (Большая Медведица). 20. Къол тирмен. 24. Алыкъа басылмагъан тылы. 25. Адамгъа атайдыла. 26. Аркъа сюек, аркъа жик (къарачайча). 27. Тууар малны терисинден этилген узун аркъан неда гебен. 29. Урлау, тонау. 31. «Чечме» минчакъчыкыла. 32. Богъурдакыны бирси жаны. 33. Мухаммат файгъамбарны айтханлары, этген ишлерини юсюнден таурух. 37. Аллахха ийнаныу. 38. Малкъар тилде чыгыучу сабий журнал. 40. Ай анда сюезди.

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жараишдыргъанды.

Журналны 1-чи номеринде басмаланган сёзберни жууаплары:

Эһине: 5. Бёдене. 6. Кюндеш. 10. Жанк. 11. Клон. 12. Кёкюрек. 13. Сыргъа. 15. Талкъы. 16. Жасакъ. 18. Кертме. 19. Гузаба. 23. Къууат. 24. Урчукъ. 25. Адакъа. 26. Къонгуроу. 28. Шакъы. 30. Оракъ. 31. Багъана. 32. Таурух.

Ёресине: 1. Бёрк. 2. Черек. 3. Инчик. 4. Жерк. 7. Латыра. 8. Боюенса. 9. Къоркъакъ. 14. Агъырлыкъ. 15. Тапанча. 16. Жомакъ. 17. Къууут. 20. Къурман. 21. Жууурт. 26. Къулакъ. 27. Урлукъ. 27. Ыран. 30. Отун.

Атлары

ХУТУЙЛАНЫ ХАНАФИЙНИ 90 ЖЫЛЛЫГЪЫНА

САБАНЧЫЛАНЫ ХАДЖИ-МУРАТ. Политик, алим эм адам. *Статья* 2

ПОЭЗИЯ

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. Мотгаланы Светлана. *Статья*..... 9
МОТГАЛАНЫ СВЕЛАНА. *Назмұла* 17

ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИННГЕ – 70 ЖЫЛ

АНСАР НАЗИР. Фахмулу журналист. *Статья*..... 28
ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙН. Жашау бла ёлюмню базманы. *Повесть*..... 32

ПОЭЗИЯ

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Ийманлы Кавказыбыз. *Назму бла жазылган эссе* 80

ПРОЗА

АКЪАЙЛАНЫ ТАХИР. Жарыкъ толкъун. *Роман* 86

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ МАХТАУЛУ ЖАШЛАРЫ

КЮЧМЕЗЛАНЫ РАЯ. Энейланы Тимур. *Статья*..... 133
КЪОНАКЪЛАНЫ ХАСАН. Генерал чын берирге кырал оноу этген эди. *Статья* . 137
ДОДУЛАНЫ АСКЕР. Узакъ жагъалада. *Статья*..... 141

АДАБИЯТ ХАЗНАБЫЗ

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТ. Пушкин бла Къарачай. *Статья* 146
ШАУАЙЛАНЫ-АБАЙХАНЛАНЫ ДАУУТ-ХАЖИ. Юсюп файгъамбар бла аны кырындашлары. *Роман*..... 159

АЛИМНИ ДЕФТЕРИНДЕН

АКАЧИЕВА С. М. бла МАГАЯЕВА-ГАППОЕВА А.И. Кёз жарыгъыбыз. *Статья* 175
ДЖАНХОТЛАНЫ ЗАУРИЗАТ. Табийгъат бла поэзия. *Статья* 177

ТАРЫХ

АППАЛАНЫ АДИЛХАН АДИЛ ОГЛУ. Хажы Исхакъ Абук эфенди. *Статья* 181

КЪАЛАМ СЫНАУ

БЕЪЮЛАНЫ МИЛАНА. Анам. <i>Назму</i>	185
АТАБИЙЛАНЫ АМИНАТ. Халкъны эки журналы. <i>Назму</i>	186
КЪУБАДИЙЛАНЫ МАЗИЛЯ. Анама. <i>Назму</i>	186
ГАДИЙЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. <i>Назмула</i>	186
ЗАНИКОЛАНЫ ХАЛИЙМАТ. Туугъан жерим. <i>Назму</i>	188
ГЕРГОКАЛАНЫ АМИНАТ. Мен «Минги Тауну» окъургъа бек сюеме.	188
КЪУЛЧАЛАНЫ ЖАМИЛЯ. Ол сабийлени ариулукугъа юйретгенди.	189
ГУЛИЙЛАНЫ МУХАММАТ. Сынаулу устаз.	191
ХАДЖИЛАНЫ РУСЛАН. Мени суйген аппам.	192
АЛГЪЫШЛАУ	194

ЧАМХАНА

БЫЗЫНГЫЛЫ МАГОМЕТ. <i>Къысха чамла</i>	195
--	-----

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

ЧЕЧЕНЛАНЫ АРИУЖАН. Адабият дерс. 7 класс.	198
ЖАНГУРАЗЛАНЫ ЛИЗА. Малкъар адабиятдан 6 классда дерсни планы	201
СЕЪЗБЕР. Токумаланы Хусейин	205

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (138)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры
и информационных коммуникаций КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 01.04.08. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 13,00 Уч.-изд. л. 12,00. Тираж 1500 экз. Заказ № 45. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт жюриютмейди. Къол жазмалагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башиха жерде басмалагъанда: «Была “Минги Таудан” алыннгандыла», – деп жазаргъа борчду.